

**Azərbaycan Respublikası
İqtisadi İslahatların Təhlili və
Kommunikasiya Mərkəzi**

İSLAM MALİYYƏ SİSTEMİ VƏ ONUN AZƏRBAYCANDAKI PERSPEKTİVLƏRİ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
İQTİSADI İSLAHATLARIN
TƏHLİLİ VƏ KOMMUNİKASIYA
MƏRKƏZİ

İSLAM MALİYYƏ SİSTEMİ VƏ ONUN AZƏRBAYCANDAKI PERSPEKTİVLƏRİ

VÜSAL QASIMLI
MÜBARİZ CAMALOV
RUSLAN ATAKİŞİYEV
YAMİN SAVALANLI
ELSEVƏR QULİYEV
VÜSALƏ CƏFƏROVA
AQİL EYVAZOV
AYAZ MUSEYİBOV
AYHAN SATICI

BAKİ - 2023

**İSLAM MALİYYƏ SİSTEMİ VƏ ONUN
AZƏRBAYCANDAKI PERSPEKTİVLƏRİ**
(dərs vəsaiti)

VÜSAL QASIMLI
MÜBARİZ CAMALOV
RUSLAN ATAKİŞİYEV
YAMİN SAVALANLI
ELSEVƏR QULİYEV
VÜSALƏ CƏFƏROVA
AQİL EYVAZOV
AYAZ MUSEYİBOV
AYHAN SATICI

BAKİ - 2023

Dərs vəsaiti Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu Elmi Şurasının
qərarı ilə çapa tövsiyə edilmişdir.
(3-32-1/3-4/-8/2023 sayılı qərar, 05.07.2023-cü il tarixli protokol)

Elmi redaktor:

AQIL ŞİRİNOV

Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun rektoru,
ilahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ƏHMƏD NİYAZOV

Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun kafedra müdiri,
ilahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Rəyçilər:

Zahid Məmmədov

UNEC İslam Maliyyə Mərkəzinin rəhbəri,
iqtisad elmləri doktoru, professor

Sərvər Abbasov

Bakı Dövlət Universiteti, "Maliyyə və menecment"
kafedrasının professoru, iqtisad elmləri doktoru

V.QASIMLI, M.CAMALOV, R.ATAKİŞİYEV, Y.SAVALANLI,
E.ƏLİYEV, V.ƏFƏROVA, A.EYVAZOV, A.MUSEYİBOV, A.SATICI

“İslam maliyyə sistemi və onun Azərbaycandakı perspektivləri”,

Dərs vəsaiti,

Bakı, “Azprint” mətbəəsi, 2023, 208 səh

Layihənin koordinatoru:

Aqil Əsədov,

İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin şöbə müdiri,
iqtisad elmləri doktoru

Kitabda islam iqtisadiyyatı, islam maliyyəsi, islam maliyyə sistemi, bu sistemin elementləri, səciyyəvi xüsusiyyətləri kimi məsələlərə aydınlıq gətirilir və Azərbaycanda perspektivləri izah olunur. Müəlliflər həm nəzəri olaraq islam iqtisadiyyatının mahiyyətini, əsas prinsiplərini izah edib, həm də islam iqtisadiyyatına və islam maliyyəsinə aid olan zəkat, infaq, qərzi-həsən, kəffarə və s. kimi anlayışların sosial-iqtisadi aspektlərini aydınlaşdırıblar. Kitabda, eyni zamanda, islam ticarət qanunları, islam maliyyə sisteminə korporativ idarəetmə məsələləri, islam maliyyə mexanizmləri, dünya maliyyə sisteminin inkişafında islam maliyyə sisteminin yeri, islam maliyyəsinin iqtisadi artıma təsirləri, IV sənaye inqilabı və islam maliyyə sistemi, islam maliyyə sisteminə şəffaflıq, islam maliyyəsinin makroiqtisadi nəticələri, Azərbaycanda islam bankçılığının və islam maliyyə sisteminin inkişaf perspektivləri kimi məsələlərə geniş yer verilmişdir. Müəlliflər qrupu olaraq kitabın uyğun ixtisas üzrə təhsil alanlar, araşdırmaçılar, eləcə də müvafiq sahədə çalışanlar üçün zəngin və dəyərli bir mənbə olacağına inanırıq.

*AZƏRBAYCAN İSLAM HƏMRƏYLİYİ İŞİNƏ BÖYÜK
TÖHFƏLƏR VERİR. BU MƏSƏLƏ BİZİM ÜÇÜN PRIORİTET
MƏSƏLƏLƏRDƏN BİRİDİR. AZƏRBAYCAN QƏDİM TARİXƏ
MALİK OLAN BİR ÖLKƏDİR. AZƏRBAYCAN XALQI ƏSRLƏR
BOYU ÖZ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİNİ YAŞATMIŞ,
QORUMUŞDUR. İSLAM DƏYƏRLƏRİ İSƏ MİLLİ-MƏNƏVİ
DƏYƏRLƏRİMİZİN TƏRKİB HİSSƏSİDİR.*

İLHAM ƏLİYEV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Azərbaycan Respublikası
Dini Qurumlarla İş üzrə
Dövlət Komitəsi

İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının İslam
Ölkələri üzrə Statistik, İqtisadi və
Sosial Tədqiqat və Təlim Mərkəzi

**Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə
Dövlət Komitəsinə və İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının
İslam Ölkələrinin Statistik, İqtisadi və Sosial Araşdırmalar
və Təlim Mərkəzinə “İslam maliyyə sistemi və onun
Azərbaycandakı perspektivləri” adlı dərs vəsaitinin
hazırlanmasında göstərdikləri dəstəyə görə
minnətdarlığımızı bildiririk.**

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	10
SUMMARY	12
GİRİŞ: İSLAM MALİYYƏSİ VƏ DAVAMLI İNKİŞAF – Vüsal Qasımlı.....	14

I FƏSİL İSLAM İQTİSADİYYATININ NƏZƏRİ ƏSASLARI VƏ TARİXİ İNKİŞAFI (Mübariz Camalov)

1.1. İslam iqtisadiyyatının dini-nəzəri əsasları və prinsipləri	21
1.1.1. <i>İslam iqtisadiyyatı anlayışı</i>	22
1.1.2. <i>Din və iqtisadiyyat</i>	23
1.1.3. <i>Elastiklik</i>	23
1.1.4. <i>Ümumbəşərlik</i>	24
1.1.5. <i>Tədricilik</i>	24
1.1.6. <i>Məqsədlilik (Məqasid nəzəriyyəsi)</i>	25
1.1.7. <i>İslam iqtisadiyyatı və külli qaydalar</i>	26
1.1.8. <i>İslam iqtisadiyyatının mənbələri</i>	28
1.1.9. <i>Sosial ədalət / gəlirin ədalətli bölünməsi: zəkat, infaq, qərzi-həsən, kəffərə</i>	36
1.1.10. <i>İslam hüququnda mülkiyyət anlayışı</i>	40
1.1.11. <i>İslamda dövlət gəlirləri</i>	43
1.1.12. <i>Faiz. islamdan əvvəl və islamda faiz</i>	44
1.1.13. <i>Ğarar</i>	49
1.1.14. <i>Kar</i>	50
1.1.15. <i>İnfaq</i>	50
1.1.16. <i>Haqsız qazanc</i>	51
1.1.17. <i>İsraf</i>	52
1.1.18. <i>Bazar qiymətlərinə nəzarət / tarif</i>	53
1.1.19. <i>İstehsalat</i>	55

1.1.20. Torpaq və əkinçilik	55
1.1.21. Zəkat və xüms.....	55
1.2. İslam iqtisadiyyatının tarixi inkişafı.....	59
1.2.1. Təşəkkül dövrü	59
1.2.2. İnkişaf dövrü	65
1.3. İslam iqtisadiyyatının səciyyəvi xüsusiyyətləri	66
1.4. İslam bank işinin yaranması, tarixi və təkamül prosesi	67

II FƏSİL

İSLAM MALİYYƏ MƏXANİZMLƏRİ

(Ruslan Atakişiyev, Yamin Savalanlı)

2.1. İslam bankçılığında maliyyə tədarükü	73
2.1.1. İslam bank məhsulları.....	75
2.1.2. İslam maliyyəsinin cari vəziyyəti	83
2.2. İslam maliyyəsində icarə: ənənəvi icarə və İslam icarəsinə müqayisəli yanaşma	90
2.3. İslam maliyyəsinin sosial alətləri	92
2.3.1. Qərzi-həsənin mənası.....	93
2.3.2. Qərzi-həsənin başlıca prinsipləri.....	93
2.3.3. Zəkat və digər məhsullar.....	96
2.4. İslam maliyyə sistemində kapital bazarı	102
2.4.1. Sukukun mahiyyəti	103
2.4.2. Sukuk bazarının formalaşması və inkişafı	104
2.5. İslam maliyyə sisteminin inkişafında təkafülün rolu	107
2.5.1. Təkafülün mahiyyəti və nəzəri əsasları	107
2.5.2. İslam maliyyə sistemində təkafülün yeri	114

III FƏSİL
İSLAM TİCARƏT QANUNLARI VƏ İSLAM MALİYYƏ
İNSTITUTLARINDA KORPORATİV İDARƏETMƏ
STANDARTLARI
(Elsevər Quliyev)

3.1. İslam ticarət qanunları	119
3.1.1. <i>İslam qanunvericiliyində müqavilə hüququ</i>	<i>119</i>
3.1.2. <i>İslam ticarətində birtərəfli və ikitərəfli müqavilələr</i>	<i>122</i>
3.1.3. <i>İslam ticarət qanunlarında əməkdaşlıq müqavilələri</i>	<i>131</i>
3.2. İslam maliyyə institutlarında şəriət komitələrinin fəaliyyəti..	134
3.2.1. <i>Şəriət komitəsinin rolu və vəzifələri.....</i>	<i>134</i>
3.2.2. <i>Şəriət Nəzarət Komitəsinin fəaliyyətində tətbiq olunan idarəetmə standartları</i>	<i>135</i>
3.3. İslam maliyyə sistemində uçot və korporativ idarəetmə standartları	142
3.3.1. <i>İslam maliyyə hesabatlılığının tarixi</i>	<i>142</i>
3.3.2. <i>IASB Beynəlxalq Mühəsibat Standartları təşkilatının konseptual sistemi</i>	<i>143</i>
3.3.3. <i>AAOİFİ maliyyə hesabatlarının səciyyəvi xüsusiyyətləri</i>	<i>145</i>
3.3.4. <i>İslam maliyyə sistemində korporativ idarəetmə standartları ...</i>	<i>147</i>
3.3.5. <i>İslam maliyyə institutlarının idarəetmə və audit komitələri</i>	<i>151</i>

IV FƏSİL
QLOBAL MALİYYƏ SİSTEMİNİN İNKİŞAFINDA İSLAM
MALİYYƏSİNİN ROLU
(Vüsalə Cəfərova)

4.1. İslam maliyyə xidmətlərinin cari vəziyyəti	154
4.1.1. <i>İslam maliyyəsi ilə ənənəvi maliyyələşdirmənin müqayisəsi ...</i>	<i>154</i>
4.1.2. <i>İslam maliyyəsinin iqtisadi artım drayverləri.....</i>	<i>158</i>
4.1.3. <i>İslam maliyyəsinin makroiqtisadi nəticələri.....</i>	<i>159</i>
4.2. İslam maliyyə sisteminin davamlılığının qiymətləndirilməsi..	172
4.2.1. <i>Dördüncü Sənaye İnqilabının İslam Maliyyəsinə təsiri.....</i>	<i>175</i>
4.2.2. <i>Şəffaflıq üzrə prudensial təlimatlar</i>	<i>176</i>
4.3. İslam maliyyə xidmətləri sahəsində global imkanlar	178

V FƏSİL

AZƏRBAYCAN BANK SİSTEMİNƏ BAXIŞ VƏ İSLAM MALİYYƏ SİSTEMİNİN PERSPEKTİVLƏRİ

(Aqil Eyvazov, Ayaz Museyibov, Ayhan Satıcı)

5.1. Azərbaycan bank sisteminin inkişaf xüsusiyyətləri və iqtisadi inkişafda rolu (islahat və çağırışlar).....	183
5.2. İslam bankçılığının tətbiqində Mərkəzi Bankın rolu	194
5.3. İslam bankçılığının mövcud bank sistemində integrasiya imkanları	196
5.4. Azərbaycanda İslam maliyyəsinin gələcək perspektivləri və çətinlikləri	197
NƏTİCƏ.....	199
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	202

ÖN SÖZ

“İslam maliyyə sistemi və onun Azərbaycanda perspektivləri” kitabı İslam maliyyəsi ilə ciddi maraqlanan hər kəs üçün müfəssəl və praktiki bələdçidir. Azərbaycan İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin icraçı direktoru, professor Vüsal Qasımlının redaktorluğu ilə nəşr olunan kitabda İslam bankçılığının bütün aspektləri, o cümlədən onun yaradılması və təkamülü, Murabaha, Mudaraba, Muşarakə, İcarə, İstisna'a maliyyə alətləri, Tə kafül İslam sığortası və Sukuk istiqraz bazarları təqdim olunub. Bundan əlavə, kitab İslam maliyyə xidmətləri sektorunun həm qlobal miqyasda, həm də daha dəqiq desək, Azərbaycanda inkişafını təhlil etməklə yanaşı, şəriət şuralarının roluna da işıq salır.

Halal anlayışı İslamda istehlakına icazə verilən məhsul və xidmətlərə şamil edilir İslam maliyyəsi isə müsəlmanların ehtiyaclarını ödəmək üçün İslam (şəriət) prinsiplərinə uyğun olaraq hazırlanmış ekosistemi müəyyənləşdirir. Faiz (riba), fərziyyə (qarar) və qeyri-müəyyənliyi (maysir) hesablamaq və ya ödəməyi qadağan edir. İslam maliyyəsi və alətlərinə artan maraq son illərdə bu sektorda sürətli böyüməyə yol açmışdır. “Refinitiv” tərəfindən hazırlanan 2022-ci il İslam Maliyyəsinin İnkişaf Göstəriciləri Hesabatına əsasən, İslam maliyyə aktivləri 2015-ci ildəki 2,2 trilyon ABŞ dollarından 2021-ci ildə 4 trilyon ABŞ dollarına yüksəlib. Bu, yeddi il ərzində 82% məcmu artım deməkdir.

COVID-19 pandemiyası İslam maliyyəsində rəqəmsallaşmaya yol açdı və İslam fintech məhsulları kimi yeni mexanizmlərin və vasitələrin böyüməsini sürətləndirdi. İslam turizmi və həyat tərz, digər Halal sektorlardan fərqli olaraq, İslam maliyyə bazarı dəyişən şərtlərə sürətli uyğunlaşma və rəqəmsal həllərin mövcudluğu səbəbindən pandemiya zamanı möhkəm və sağlam qaldı. Hətta bu çətin dövrlərdə İslam maliyyə aktivlərində illik artım tempi 2019-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə 14% səviyyəsində qeydə alınıb.

Pandemiyadan sonrakı dövrdə pandemiyanın gətirdiyi yeni rəqəmsal nümunələr, inkişaf etməkdə olan İT və maliyyə texnologiyaları və yeni İslam fintech həlləri çox güman ki, İslam maliyyəsində artıma təkan verəcək və yaxın gələcəkdə əlaqəli əməliyyat xərclərini daha da azaldacaq. Bu məqsədlə, “Refinitiv” tərəfindən aparılan hesablamalara görə İslam maliyyəsi bazarının həcmi 2026-cı ilə qədər 5,9 trilyon ABŞ dollarına çatacaqdır ki, əsasən İslam maliyyəsi üçün əlverişli ekosistem nəzərə alınmaqla İƏT ölkələrinin böyüməsi hesabına baş verəcəkdir. İslam maliyyəsinin komponentləri baxımından İƏT ölkələrində İslam bankçılığındakı cəmi aktivlər 2015-ci ildəki 841 milyard ABŞ dollarından

2022-ci ildə 1 trilyon ABŞ dollarına yüksəlməklə 30% artımı əks etdirir. İslam maliyyə bazarlarında müsbət impuls və artan tələb nəticəsində İslam banklarının sayı isə İƏT qrupu ölkələrində 2015-ci ildəki 154-dən 2022-ci ildə 172-yə yüksəlib.

Qeyd etmək vacibdir ki, bir neçə onilliklər əvvəl İslam bankları yalnız Bəhreyn, İran, Səudiyyə Ərəbistanı, Malayziya və Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri kimi bir neçə ölkədə fəaliyyət göstərirdi. Bununla belə, son illərdə Azərbaycan da daxil olmaqla, İƏT ölkələri və Cənubi Afrika, Böyük Britaniya və Sinqapur kimi qeyri-İƏT ölkələri Sukuk kimi islam maliyyə məhsullarının geniş çeşidinə maraq göstərməyə və təklif etməyə başlayıb. və fayda əldə etmək üçün ənənəvi banklarda İslam maliyyəsi pəncərəsi açıldı. Məsələn, 2019-cu ildə Cənubi Afrika (500 milyon ABŞ dolları), Böyük Britaniya (364 milyon ABŞ dolları) və Sinqapurun (289 milyon ABŞ dolları) buraxdığı sukukun həcmi 1 milyard ABŞ dollarını keçib.

Bu gün hamı razılaşır ki, İslam maliyyəsi sürətlə genişlənir və davamlı inkişafı dəstəkləmək, maliyyə inklüzivliyini və sabitliyi təşviq etmək, yoxsulluğun aradan qaldırılması və çoxölçülü bərabərsizlikləri həll etmək üçün bir sıra həllər təklif edir. Bununla belə, həm Azərbaycanda həm də dünya miqyasında İslam maliyyə alətlərinin standartlaşdırılması və sertifikatlaşdırılması daxil olmaqla monitorinqi və təşviqi İslam maliyyəsinin tam potensialını üzə çıxarmaq üçün ölkə səviyyəsində əlavə səylər və siyasətlərin qəbul edilməsini zəruri edir. Ona görə də, təqdim olunan bu zəngin tədris vəsaiti islam maliyyəsinə daha yaxından öyrənmək istəyən hər kəs üçün əlverişli zamanda hazırlanıb və İslam maliyyəsinin əsas konsepsiyalarını təqdim etməklə siyasətçilərin və maliyyə bazarlarında maraqlı tərəflərin diqqətini cəlb edir.

İqtisadiyyat, maliyyə, bank işi və kapital bazarları üzrə geniş nəzəri biliklərə və praktiki təcrübələrə əsaslanaraq, Prof. Dr. Vüsal Qasımlı və kitabın həmmüəllifləri sürətlə böyüyən İslam maliyyə xidmətlərində qarşılaşılan problemlərə dair zəngin fikirlər təklif etmək üçün bir araya gəliblər. Bu kitab həmçinin İslam maliyyəsinə institusional iqtisadiyyat nöqteyi-nəzərindən təqdim edir, maliyyə sistemi və strukturu ilə birgə əlaqələri təmin edir. Ümid edirəm ki, kitabı oxumaqla siz İslam maliyyəsi və onun Azərbaycanda perspektivləri haqqında zəngin məlumatlar əldə edəcəksiniz.

Zehra Zümrüt SELÇUK

İslam Ölkələri üzrə Statistik, İqtisadi və Sosial
Tədqiqatlar və Tədris Mərkəzinin baş direktoru

FOREWORD

"Islamic Financial System and its Perspectives in Azerbaijan", edited by Prof. Dr. Vusal Gasimli, Executive Director of the Center for Analysis of Economic Reforms and Communication of Azerbaijan, offers a comprehensive and practical guide for anyone seeking profound understanding of the intricacies within Islamic finance. By delving into the genesis and evolution of Islamic banking, financing instruments of Murabaha, Mudaraba, Musharaka, Ijara, Istisna'a, Islamic insurance of Takaful and bond markets of Sukuk, this book illustrates important facets of Islamic finance industry. Furthermore, the book sheds light on the pivotal role played by Shari'a boards, whilst tracing the developments within the Islamic financial services industry, both in the global scale and more specifically, within Azerbaijan.

The concept of Halal defines products and services that are permitted for consumption in Islam. When it comes to finance, Islamic finance defines the ecosystem designed in line with principles of Islam (Shariah) to cater to the needs of Muslims. It prohibits the charging or paying of interest (riba), speculation (gharar), and uncertainty (maysir). The growing interest in Islamic finance and instruments have paved the way for rapid growth in the sector in recent years. Islamic finance assets have grown from USD 2.2 trillion in 2015 to USD 4 trillion in 2021, according to Refinitiv's Islamic Finance Development Indicator Report 2022. This translates into 82% cumulative growth in seven years.

The outbreak of the COVID-19 pandemic also paved the way for digitalization in Islamic finance and accelerated the growth of new mechanisms and tools like Islamic fintech products. Unlike other Halal sectors such as Islamic tourism and lifestyle markets, Islamic finance market stayed firm and sound during the pandemic due to rapid adaptation to changing conditions and availability of digital solutions. Even during these challenging times, the annual growth rate was recorded at 14% in 2020 as compared to 2019 in Islamic finance assets.

In the post-pandemic period, new digital patterns brought by the pandemic, emerging IT and financial technologies, and new Islamic fintech solutions will likely drive the growth in Islamic finance and reduce associated transaction costs further down in the near future. To this end, Refinitiv estimates that the market size of Islamic finance will reach USD 5.9 trillion by 2026, mainly driven by the growth in OIC countries given their enabling ecosystem for Islamic finance. In terms of components of Islamic finance, total assets in Islamic banking in OIC countries jumped from USD 841 billion in 2015 to USD 1 trillion in 2022, reflecting an impressive 30% growth. The number of Islamic banks also climbed from

154 in 2015 to 172 in 2022 in the OIC group, as a result of positive momentum in Islamic financial markets and growing demand.

It is important to highlight that a few decades ago Islamic banks had been operating only in few countries including Bahrain, Iran, Saudi Arabia, Malaysia and United Arab Emirates. However, in recent years, an increasing number of OIC countries, including Azerbaijan, and non-OIC countries, such as the South Africa, UK and Singapore, have started to show interest and kicked off offerings of a wide range of Islamic financial products like Sukuk and opened Islamic finance window in conventional banks to reap benefits. For example, the amount of Sukuk issued by South Africa (USD 500 million), the United Kingdom (USD 364 million) and Singapore (USD 289 million) exceeded USD 1 billion in 2019.

Today, everyone agrees that Islamic finance has been expanding rapidly and has a lot to offer to support sustainable development, promote financial inclusion and stability, eradicate poverty, and address multidimensional inequalities. However, additional national level efforts and policies are essential to unleash the full potential of Islamic finance in Azerbaijan and beyond from standardization and certification to monitoring and promotion of Islamic financial tools. To this end, this unique book comes at an opportune moment for anyone looking to understand the industry, offering an excellent overview of the principal concepts of Islamic finance and calling the attention of policymakers and stakeholders in financial markets.

Drawing upon their extensive theoretical knowledge and practical experience of economics, finance, banking, and capital markets, Prof. Dr. Vusal Gasimli and his co-authors converge to offer a wealth of valuable insights into the challenges faced in the fast growing Islamic financial services industry. This book also presents Islamic finance from an institutional economics perspective and provides interlinkages related to the financial system and structure. It is my sincere hope that by reading the book, you garner enriched perspectives on Islamic finance and its journey in Azerbaijan.

H.E. Zehra Zümrüt SELÇUK
the Director General of SESRIC

GİRİŞ: İSLAM MALİYYƏSİ VƏ DAVAMLI İNKİŞAF

Vüsal Qasımlı

İqtisad elmləri doktoru, professor

Qlobal biznes trendlərinə cavab verən İslam maliyyəsi pulun İslam prinsipləri əsasında idarəedilməsidir. İslam maliyyəsi iqtisadiyyatın klassik müşküllərindən biri - ədalət, səmərəlilik və azadlıq arasında çözümlün yolunu göstərən həllərdəndir. Maraqlıdır ki, İslam maliyyə sektoru Cənub-Cənub, Şimal-Cənub və Üçbucaq əməkdaşlıq formatları daxilində qlobal trendlərə adaptasiya olunur və resursların, bilik və təcrübənin ədalətli bölgüsünü təşviq edir. İslam maliyyəsi BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri ilə həmahənglik təşkil etməklə, ESG (ətraf mühit, sosial və idarəetmə) çərçivəsində sosial məsuliyyəti təlqin edir, yaşıl və davamlı məhsullara, xüsusilə də yaşıl sukukə marağı artırır. İqlim dəyişikliyinə gətirdiyi maddi riskləri nəzərə alaraq İslam maliyyə sektoru iqlim liderliyi, strateji iqlim idarəçiliyi, iqlimlə bağlı əməliyyat inteqrasiyası, performansın ölçülməsi və hesabatlılıq, iqlim davamlılığı üzrə əməkdaşlıq və mübadilə kimi prinsiplərə söykənir.

İslam maliyyəsi ribanı qadağan etməklə faizə əsaslanan maliyyə xidmətlərindən kənarda qalan insanları da əhatə etməklə inklüzivlik yaradır. İslam sosial maliyyə alətləri vəqf, zəkat və sədəqə xeyriyyəçiliyi, həmçinin qərz və kəfələ isə əməkdaşlığı təşviq edir. Bu çərçivədə bütün əməliyyatlar islam hüququnun ümumi məqsədi Məqasidə uyğun olmalı, rifahı (Məsləhəti) təşviq etməli və zərərin (Məfasid) qarşısını almalıdır. İslam maliyyəsi ictimai mənafə və ümumi faydanı təşviq edir. Bərabərsizliyin dünya üzrə debatlarda əsas müzakirə predmeti olduğu bir məqamda, Meksikada Prospera və ya Braziliyada Bolsa Familia kimi təşəbbüslərlə gəlirlərin yenidən bölgüsü hesabına yoxsulluğun azaldılması və rifahın yüksəldilməsinə çalışılır. Kaitlin Broun və başqaları yazır ki, Afrikada aydın sübutlar yoxsulluqla mübarizənin nə qədər çətin olduğunu göstərir¹. Bu mənada islam sosial maliyyə alətləri klassik iqtisadi funksiya – bölgü və yenidən bölgü hesabına bərabərsizliyin yumşaldılmasına xidmət edir.

Digər tərəfdən isə aktivlərə əsaslanan maliyyələşdirmə və risklərin bölüşdürülməsi prinsipi mikro, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına və orta təbəqənin güclənməsinə xidmət edir. Bu mənada islami mikromaliyyə, sukuk və təkafül kimi islam maliyyə xidmətlərini qeyd etmək lazımdır. Xüsusən də, risklərin minimallaşdırılması bazar iqtisadiyyatı üçün xarakterik olan tsiklik böhranların yumşaldılmasını

¹ Caitlin Brown, Martin Ravallion, and Dominique van de Walle “Reaching Poor People”. FINANCE & DEVELOPMENT, December 2017, Vol. 54, No.4

təmin etməklə, dayanıqlılıq və proqnozlaşdırılabilmə gücünü artırır. Ədalətli tərəfdaşlıq (Mudarabah) prinsipinə əsasən bir tərəf kapital yatırarsa, başqa tərəf də işi idarə edir, beləliklə, mənfəət və zərərlər ədalətli şəkildə bölünür. Müşarəkə İslam maliyyəsində tərəfdaşların müəssisənin mənfəət və zərərlərində iştirak etdiyi birgə müəssisə və ya ortaqlıq strukturudur. Murabaha satıcı və alıcının aktivin dəyəri və qiymət artımı üzrə razılaşdığı İslami maliyyələşdirmə üsuludur. Beləliklə, İslam maliyyəsində kreditlər əvəzinə murabaha maliyyələşdirməsindən istifadə edilir. Ənənəvi lizinqdə “əməliyyat icarəsi” mülkiyyətçinin dəyişməsi ilə başa çatmadığı halda İslam maliyyəsində İcarə mülkiyyətin icarəçiyə keçməsi ilə nəticələnir. İslam riba (faiz), meysir (qumar) və qararı (qeyri-müəyyənlik) qadağan etdiyindən ənənəvi sığortaya alternativ olaraq Təkaful sığorta mexanizmi təklif olunur ki, burada üzvlər biri-birlərinin itkilərini sığortalamaq üçün “hovuz”a pul qoyurlar. Deqlobalizasiya meyillərinin gücləndiyi bir vaxtda Təkaful investisiya və ticarət axınları üçün əlavə imkanlar açır.

BVF-nin işçi sənədində qeyd edilir ki, müasir formada İslam bankçılığı 1960-cı illərin əvvəllərində Misirdə qabaqcıl təcrübələrlə başlamışdır². Mit Ghamr İslam Əmanət Assosiasiyaları (MGISA) müsəlman investorların əmanətlərini səfərbər edərək, onları şəriət qanunlarını pozmayan gəlirlərlə təmin etdi. Daha sonra Zəvvarlar Fondu Korporasiyası (PFC) Malayziya müsəlmanlarına həcc dövründə (həcc ziyarəti) xərclərini dəstəkləmək məqsədilə tədricən qənaət etməyə və şəriətə uyğun alətlərə sərmayə qoymağa imkan verdi. 1975-ci ildə İslam İnkişaf Bankının (İİB), Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində ilk böyük İslam kommersiya bankının - Dubay İslam Bankının yaradılmasından sonra İslam bankçılığı üçün dönüş nöqtəsi oldu.

2022-ci il İslam İqtisadiyyatının Durumu Hesabatına görə, COVID-19 pandemiyası ilə bağlı davam edən qeyri-müəyyənliyə baxmayaraq, 2022-ci ildə İslam iqtisadiyyatı sektorları üzrə xərclər 9,1 faiz artıb. Səyahət istisna olmaqla, bütün əlaqəli İslam iqtisadiyyatı sektorları 2021-ci ilin sonuna qədər pandemiyaadan əvvəlki xərc səviyyələrinə qayıdıb. Bu xərclərin 2025-ci ilə qədər 2,8 trilyon ABŞ dollarına çatacağı proqnozlaşdırılır. Xüsusilə, İslam maliyyə aktivlərinin 2020-ci ildəki 3,4 trilyon ABŞ dollarından 7,8% artaraq 2021-ci ildə 3,6 trilyon ABŞ dolları təşkil edib. 2020-ci ildə islam maliyyə aktivlərinin təxminən 70 faiz (2,349 milyard ABŞ dolları) islam bankçılığı sektorunda, 19 faizi (631 milyard ABŞ dolları) sukuk, beş faizi (178 milyard ABŞ dolları) İslam fondları, dörd faizi (154 milyard ABŞ dolları) digər islam maliyyə alətləri

² IMF Working Paper African, European, and Middle East and Central Asia Departments An Overview of Islamic Finance, Mumtaz Hussain, Asghar Shahmoradi, and Rima Turk Authorized for distribution by Zeine Zeidane, June 2015

üzrə, qalan iki faizi (62 milyard ABŞ dolları) isə təkaful sektoru üzrə paylanılıb.

Maraqlıdır ki, islam maliyyəsi də dördüncü sənaye inqilabının çağırışlarına uyğun olaraq yenilikləri absorbasıya edir. Onlayn və mobil bankçılıq, yeni ödəniş xidmətləri, rəqəmsal valyuta, blokçeyn də daxil olmaqla yeni texnologiyalara açıq olan İslam maliyyəsi, bu yolla yeni şəraitə uyğunlaşır və rəqəbat imkanlarını genişləndirir.

İSLAM FİNTECH ÇƏRÇİVƏSİ

20-ci əsrin şəraitinə uyğun olaraq maliyyə xidmətlərini, əməliyyatlarını, biznes modellərini və müştəri cəlbini sürətlə artıran və ya məhdudlaşdıran 4-cü sənaye inqilabına əsaslanan texnologiyalar

İFINTECH XİDMƏTLƏRİ						
MÜŞTƏRİLƏR	Qorumaq & qarşısını almaq	Sosial maliyyə Vəqf Zəkat Sədəqə	Sığorta Sığorta texnologiyası TakeTech	TEKNOLOGIYA İMKANLARI		
İstehlakçılar (məs. HNWI, Yüksək zənginlik, aşağı gəlir)	Qənaət & İnvestisiya	Sərvətin idarəedilməsi Robot məsləhət Dövlət Maliyyə İdarəçiliyi Pensiyalar Aktiv İdarəçilik	Depozitlər & Əmanətlər Rəqəbat Bankçılıq Açıq bankçılıq İpoteka Şəxsi maliyyə Tələbə maliyyəsi	Süni İntellekt (AI) Avadanlığın öyrənilməsi Data&Analitika Big Data DLT (Paylanmış Ledger Texnologiyası) Blokçeyn Kripto Tokenləşdirmə		
Müəssisələr, təşkilatlar				Təhlükəsizlik Biometrika Şəxsiyyət tanıma Kiber təhlükəsizlik Bulud Bulud Storage-as-a-service (SaaS)		
Maliyyə qurumları	Maliyyə	Vasait toplamaq Peer 2 Peer Kraufdfunding	Ödənişlər Ödəniş Pul köçürməsi FX (Beynəlxalq ödəmə)	Kapital bazarları İnvestisiya Ticarət Sukuk (İslam istiqrazı)	Rəqəmsal aktivlər Platformalar & Mübadilələr Pul kisələri & Qoşymalar Token emittentləri	Alternativ Maliyyə Alternativ maliyyə SME maliyyə Ticarət maliyyəsi
İFINTECH ƏMƏLIYYATLARI		Back Ofis Informasiya texnologiyaları İnsan resursları Uyğunluq Mühasibat uçotu	Middle Ofis Risk Xəzinədarlıq Təchizat zənciri Müştəri xidməti və ya İşə qəbul	Biznes kəşfiyyatı İdarə panelləri Qərar vermə vasitələri Bazar tədqiqatı		
EKOSİSTEM TƏŞKİLATÇILARI		Məsləhət Vəkillər Şəriət alimləri Məsləhətçilər	Hüquqi və tənzimləyici imkanlar Global, coxtərəfli institutlar Milli: maliyyə tənzimləyiciləri	Maliyyə institutları Vəncür kapitalı şirkətləri İslam bankları Suveren Sərvət Fondları	Texnologiya şirkətləri Mövcud "Big Tech" böyük texnologiya şirkətləri	Dəstəkləyən qurumlar Tədqiqat müəssisələri Təhsil/tədris müəssisələri Fintech assosiasiyaları Akselatorlar

Mənbə: Innovations in Islamic Finance, UNDP and İSDB, mart 2023.

The Banker yazır ki, digər rəqibləri kimi 2021-ci il İslam bankları üçün gəlirliliyə qayıdış oldu. Bu ilin əsas reytinglərində yer alan 204 bankdan yalnız 14-ü illik zərərlə üzləşib, 65-i isə 100 milyon dollardan çox vergidən əvvəlki mənfəəti qeydə alıb. Bu arada şəriət bankları ənənəvi rəqiblərindən daha yüksək gəlirlilik barədə hesabat verməyə davam edir. 2021-ci il reytinglərində, yalnız şəriət institutları üçün aktivlərin gəlirliliyi (ROA) 2021-ci il üçün 1,43% təşkil edib ki, bu da qlobal səviyyədə təxminən iki dəfə çoxdur. İslam bankçılığının mərkəzi Körfəz Əməkdaşlıq Şurasının (GCC) altı ölkəsidir və bu ölkələr birlikdə dünya üzrə şəriətə uyğun aktivlərin üçdə ikisindən bir qədər çoxuna sahibdir. Region 2021-ci ildə şəriətə uyğun aktivlərin 15,16% artması ilə sektorun əsas artım mühərriki olaraq qalır. Bununla yanaşı, Mərkəzi

Asiya, Şimali Amerika, Asiya Sakit okean hövzəsi və Afrika bölgəsində də islam maliyyəsi təşəkkül tapmışdır. Dünyanın 135 ölkəsində islam bankçılığı tətbiq olunur.

Azərbaycanda islam maliyyəsinin inkişaf perspektivlərini nəzərə alan həmmüəlliflər bu kitabın yazılmasına qərar verərkən, xüsusən də davamlı inkişaf və islam maliyyəsi arasında olan dialektik vəhdəti əsas götürmüşdür. Ölkəmizdə islam maliyyəsi üzrə kadr hazırlığı, institusional inkişaf, qanunveriliyin təkmilləşdirilməsi, dünyada aparıcı islam maliyyə qurumları ilə əməkdaşlığın gücləndirilməsi və islam maliyyə kanalları vasitəsilə sərmayə cəlbə, xüsusən də post-konflikt quruculuğunda islam maliyyə imkanlarından istifadə kitabda aktual müzakirə mövzularıdır.

“İslam maliyyə sistemi və onun Azərbaycandakı perspektivləri” adlı kitab, ümumilikdə altı fəsildən ibarətdir. Kitabın **“İslam iqtisadiyyatının nəzəri əsasları və tarixi inkişafı”** adlı birinci fəslində islam iqtisadiyyatının dini-nəzəri əsasları və prinsipləri izah edilir, din və iqtisadiyyat arasındakı əlaqələr şərh olunur, islam iqtisadiyyatının elastiklik, ümumbəşəriilik, təcridilik kimi xüsusiyyətlərinin nəzəri aspektləri açıqlanır. İslam iqtisadiyyatının qaydaları aydın şəkildə verilir, mənbələri göstərilir. İslam iqtisadiyyatının əsas mənbələri Quran və sünnədir və bu mənbələrdə fərdi hökmlər olmaqla bərabər, əsasən prinsiplərə yer verilib. Kitabda qeyd olunur ki, islam iqtisadiyyatında hüquqi mənbə və metodlardan istifadə edilməsinin səbəbi iqtisadiyyata hüququn bir parçası kimi yanaşılmasından irəli gəlir.

Bu fəsilə islam iqtisadiyyatına, həm də sosial ədalətlik prinsipindən yanaşılır, gəlirlərin ədalətli bölgüsü, zəkat, infaq, qərzi-həsən, kəffarə kimi anlayışların geniş izahı verilir. Kitabda islamda mülkiyyət anlayışı və dövlət gəlirlərinin nəzəri əsası verilir, faiz münasibətlərinə islamdan əvvəl və sonrakı dövrlərdə baxılır, ǧarar, infaq, haqsız qazanc, israf kimi məsələlərə toxunulmuşdur. İslam iqtisadiyyatının formalaşması və inkişafı dinamikası, islamda torpaq və əkinçilik, islam iqtisadiyyatının səciyyəvi xüsusiyyətləri ətraflı şəkildə izah olunmuşdur. İslam bankçılığının meydana gəlməsi və təkamül dinamikasına da kitabın birinci fəslində geniş yer verilmişdir.

İslam bankçılığında maliyyə tədarükü, bank məhsulları, islam maliyyəsinin cari vəziyyəti, islamda icarə, islam maliyyəsinin sosial alətləri, islam maliyyə sistemində kapital bazarı, maliyyə sisteminin inkişafında təkafülün rolu və s. istiqamətlərdə elmi-nəzəri məsələlərə kitabın **“İslam maliyyə mexanizmləri”** adlanan ikinci fəslində baxılır. Bu fəsilə şəriklik (ortaqlıq), ticarət, icarə və sosial model əsaslı islam maliyyə mexanizmləri nəzərdən keçirilir, müdarəbə, özəl müdarəbə, müştərək müdarəbə, müşarəkə və s. kimi bank məhsullarının geniş nəzəri izahı verilir və müdarəbədə pul axını sxematik təsvir edilir. Kitabda islam maliyyəsi üzrə ölkələrin reytingi, islam maliyyəsi üzrə tənzimləmə

sisteminə görə qabaqcıl ölkələr, qlobal islam maliyyə mənzərəsi, islam maliyyə sisteminin başlıca alətlər üzrə bölgüsü, müxtəlif ölkələr üzrə islam maliyyə aktivlərinə dair statistik göstəricilər əsasında islam maliyyəsinin cari vəziyyəti geniş təhlil olunur. İcarə münasibətlərinə ənənəvi və islam iqtisadiyyatı təmsalında baxılır, lizinqə islam iqtisadiyyatında icarə münasibətlərinin aparıcı istiqaməti kimi yanaşılır. Qeyd edilir ki, islam kapital bazarının əsas tərkib hissəsi olan qiymətli kağızlar vasitəsilə həm sahibkarlığa maliyyə cəlb edilir, həm də əhalidə, investorlarda mövcud olan vəsaitlərin istifadəsindən gəlir əldə olunur. Burada da ənənəvi kapital bazarı alətlərinin əksəriyyəti islam prinsiplərinə uyğun gəlmədiyi üçün islam maliyyə sisteminə şəriətə uyğun tərtib olunmuş bir sıra qiymətli kağızların buraxılışından istifadə olunur. Bunlardan ən geniş yayılanı sukukdur. Bu fəsilə qərzi-həsən və zəkatın mənası, başlıca prinsipləri izah edilir, sukukun mahiyyəti açıqlanır, müxtəlif ölkələrin statistik göstəriciləri əsasında qlobal sukuk bazarının formalaşması dinamikası təhlil olunur. İslam maliyyə sisteminin inkişafında təkafulün rolu və nəzəri əsasları, müxtəlif ölkələrin statistik məlumatları əsasında qlobal təkaful bazarının inkişaf dinamikasının təhlilinə də kitabın ikinci fəsilində aydınlıq gətirilir. Bildirilir ki, islam sığortası hesab olunan təkaful əməliyyatları risk ötürülməsinə deyil, risklərin bölüşdürülməsinə əsaslanır. Yəni əqd sığortalının sığortaçıya riski ötürməsinə deyil, sığortalıların öz risklərini aralarında bölüşdürməsinə əsaslanır və burada sığortaçı sığortalıların risklərini bölüşdürməsində bir növ əlaqələndirici funksiyanı yerinə yetirir və sığorta riskini üzərinə götürür.

Kitabın islam ticarət qanunları, islamda müqavilənin növləri və hüququ, islam maliyyə institutlarında şəriət komitələri, islam maliyyə sisteminə uçot və korporativ idarəetmə kimi məsələləri əhatə edən üçüncü fəslə **“İslam ticarət qanunları və islam maliyyə institutlarında korporativ idarəetmə standartları”** adlanır. Bu fəsilə islamda təbərru, ibra, bey satış, amanah, müsavəmə və s. kimi müqavilələrin, eləcə də hüquqların ötürülməsi müqavilələrinin, əməkdaşlıq müqavilələrinin nəzəri-praktiki aspektləri izah edilir, şəriət komitələrinin rolu və vəzifələri, komitələrin fəaliyyətində tətbiq olunan tənzimlənmə, mühasibat və audit standartları ətrafı təhlil olunur. Qeyd edilir ki, səmərəli nəzarətedici vahid kimi fəaliyyət göstərən Şəriət Nəzarət Komitəsinin fəaliyyəti, onun müstəqil üzvlərinin təyin olunmasından başlayır. Komitə üzvləri məhsul və xidmətlər növünü təsdiqləməklə yanaşı, fəaliyyətlə bağlı şəriət qanunlarının tətbiqini və izahını da təmin edirlər. O cümlədən İslam Maliyyə İnstitutunun (İMİ) fəaliyyəti ilə bağlı hesabatlarda şəriət məsələləri ilə bağlı ictimaiyyətə müfəssəl rəy verilir. Kitabda bildirilir ki, İMİ-də şəriət nəzarəti qaydalarının tənzimlənməsi, mühasibat və audit standartlarının tərtibi və tətbiq olunmasına nəzarət – İMİ-nin Mühasibat və Audit Təşkilatı (AAOIFI) tərəfindən həyata

keçirilir. Şəriət təftişinin əhatə dairəsi, şəriət nəzarət komitəsi ilə daxili şəriət təftişinin fərqləndirici xüsusiyyətləri, AAOİFi maliyyə hesabatlarının səciyyəvi cəhətləri, audit və idarəetmə komitəsinin funksiyaları və s. kimi məsələlərə də üçüncü fəsildə aydınlıq gətirilir.

Kitabın **“Qlobal maliyyə sisteminin inkişafında islam maliyyəsinin rolu”** adlı dördüncü fəslində islam maliyyə xidmətlərinin müasir vəziyyəti geniş təhlil olunur, islam maliyyə sisteminin davamlılığı araşdırılır, maliyyə xidmətləri sahəsində qlobal imkanlar tədqiq olunur. Bu fəsildə statistik məlumatların əsasında islam maliyyə xidmətlərinin müasir vəziyyəti araşdırılır, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Malayziya, İndoneziya, Misir və Səudiyyə Ərəbistanı təmsalında bu sahəyə investisiya qoyuluşu, maliyyə xidmətlərinin inkişaf dinamika və miqyası təhlil olunur. Ənənəvi maliyyələşmə ilə islam maliyyəsi arasında müqayisəli paralellik aparılır, islam maliyyə sisteminə səmərəlilik, risk, risklərin idarə edilməsi və s. istiqamətlərdə nəzəri əsaslar və prinsiplər verilir. Bu fəsildə, eyni zamanda, islam bankçılığının dayanıqlığının qiymətləndirilməsi üçün göstəricilər sistemi təsvir edilir, göstəricilərin hesablanması nəzəri-metodoloji əsasları izah olunur. Kitabda qeyd edilir ki, müsəlmanların şəriətə uyğun maliyyə sisteminə artan ehtiyacı islam maliyyəsinin böyüməsinə təkan verir. Bir çox müsəlman, hətta qeyri-islam ölkələrində yaşasalar belə, ənənəvi bankçılıqda faiz ödənişlərinin qadağan olunmuş riba ilə ziddiyyət təşkil etdiyini başa düşdükdən sonra təbii olaraq alternativ maliyyələşdirmə üsulları axtarırlar. Bu da islam maliyyə sisteminin inkişaf drayveri kimi çıxış edir.

Dördüncü fəsildə islam maliyyəsinin makroiqtisadi nəticələri araşdırılır. Bu məqsədlə də maliyyə sabitliyi, fiskal və monetar siyasət, makroiqtisadi idarəetmə, likvidlik problemi və s. istiqamətlərdə geniş elmi-nəzəri təhlillər aparılır. Konkret rəqəmlər əsasında təkafül və islam kapital bazarı geniş şəkildə təhlil edilir, Dördüncü Sənaye İnqilabının islam maliyyəsinə təsir imkanları nəzərdən keçirilir. Qeyd edilir ki, Dördüncü Sənaye İnqilabı rəqəmsal texnoloji inqilab olaraq misli görünməmiş emal gücü, saxlama qabiliyyəti olmaqla bərabər, biliyə çıxış yaratmaqla xidmətlərin sürəti, əhatə dairəsinə və sistemlərə təsir göstərir. Bütövlükdə müşahidə edilən sürətli rəqəmsallaşma, bank biznesində baş verən əsaslı dəyişikliklər islam bankçılığı sektoru üçün həm imkanlar, həm də problemlər vəd edir. İslam bankçılıq sənayesinin uzunmüddətli perspektivdə davamlı inkişafa nail olmaq potensialı yeniliklər etmək və hədəf müştəri bazasının bank ehtiyaclarını səmərəli (çevik) şəkildə qarşılamaq qabiliyyətindən asılıdır.

Kitabın bu fəslində, eyni zamanda, dünyada islam maliyyə xidmətlərinin inkişaf imkanları Səudiyyə Ərəbistanı, Mərakeş, Yəmən və İraqda islam maliyyəsinə üstünlük verən KOS-ların təmsalında təhlil olunur. Konkret rəqəmlərlə təsvir edilən dinamika əsasında islam maliyyə xidmətlərinin qlobal perspektivləri izah edilir.

“Azərbaycan bank sisteminə baxış və islam maliyyə sisteminin perspektivləri” adlı beşinci fəsildə Azərbaycan bank sisteminin fəaliyyəti geniş şəkildə araşdırılır, zəngin statistik məlumatlar əsasında təhlil olunur, bank sisteminin perspektivləri göstərilir. Bu fəsildə islam bankçılığı ilə Mərkəzi Bankın funksiyaları araşdırılır, islam bankçılığının tətbiqi imkanları izah edilir. İslam maliyyə sisteminin Azərbaycanda tətbiqi bir sıra imkanlar və perspektivlər, o cümlədən islam bankçılığının mövcud bank sisteminə inteqrasiyasını zəruri edir. Bu fəsildə, eyni zamanda, Azərbaycanda islam maliyyəsinin gələcək perspektivləri və çətinlikləri izah olunur. Bildirilir ki, Azərbaycanda islam maliyyəsi üçün inkişaf potensialı və bazar imkanları geniş və müxtəlifdir. Ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi, maliyyə inklüzivliyi və davamlı inkişaf öhdəliyi islam maliyyəsinin genişlənməsi üçün əlverişli mühit yaradır. Bu imkanlardan tam istifadə etmək üçün tənzimləyici çərçivələr, məlumatlılıq, məhsul innovasiyası və insan kapitalının inkişafı ilə bağlı problemlərin həlli mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Strateji yanaşma və dəstəkləyici siyasətlərlə islam maliyyəsi Azərbaycanda inkişaf edərək ölkənin iqtisadi artımına və sosial rifahına töhfə verə bilər.

Kitabın nəticə bölməsində isə aparılan araşdırma və təhlillərdən əldə edilən nəticə və tövsiyələr öz əksini tapıb. Ümumilikdə kitabda verilmiş zəngin informasiyalar, islam maliyyəsinin mövcud vəziyyəti və perspektivləri istiqamətində aparılan geniş əhatəli təhlillər praktiki və nəzəri cəhətdən əhəmiyyətli ola bilər.

Tədqiqatlar göstərir ki, uzunmüddətli perspektivdə İslam banklarının aktivləri, İslam banklarının maliyyələşməsi və İslam istiqrazları müsəlman ölkələrində real ÜDM ilə əhəmiyyətli dərəcədə korrelyasiya olunur³.

İslam maliyyəsinin fundamental əsaslarını öyrədən bu kitabın ali təhsil müəssisələrində əhəmiyyətli tədris vasitəsi olacağına inanmaqla yanaşı, həm də qərarverənlər, biznes və akademik dairələrdə maraqla qarşılanacağına ümid edirik.

³Syeda Arooj Naz and Saqib Gulzar “Impact of Islamic Finance on economic growth: an empirical analysis of muslim countries”. The Singapore Economic Review Vol. 67, No. 01, pp. 245-265 (2022).

I FƏSİL

İSLAM İQTİSADİYYATININ NƏZƏRİ ƏSASLARI VƏ TARİXİ İNKİŞAFI

(Mübariz Camalov)

Bu fəsildə islam iqtisadiyyatının dini-nəzəri əsasları haqqında məlumat verdikdən sonra mövzunun tarixi inkişaf prosesi araşdırılır. Daha sonra islam iqtisadiyyatının digər iqtisadi sistemlərə görə fərqli xüsusiyyətləri təhlil edilir. Sonda isə islam maliyyə sisteminin tərkib hissəsi kimi islam bank işinin yaranması və inkişaf prosesi təqdim edilir.

1.1 İslam iqtisadiyyatının dini-nəzəri əsasları və prinsipləri

İslam dininin inanc, ibadət, əxlaq və hüquq sahəsindəki prinsip, qayda və hökmləri bir-birləri ilə bütünlük təşkil edir. Məsələn, islam inancının əsasını təşkil edən tövhid prinsipi, eyni zamanda, ibadət və əxlaq sahəsində də mühüm yer tutur. Hətta hüquq və iqtisadiyyat sahəsindəki bir çox qayda və hökmü tövhid prinsipi ilə izah etmək mümkündür. Beləliklə, ilk baxışda bir-birindən uzaq görünən bir çox məsələ vahid sistemin fərqli təzahürləridir.

İslam dini insan həyatının bütün sahələri üzrə qayda-qanunlar gətirən ümumbəşəri dindir. Onun bu xüsusiyyəti iqtisadiyyat və maliyyə sahəsində də özünü göstərir. İslam iqtisadiyyatının ən fərqləndirici xüsusiyyəti məhz onun ilahi mənbələrə əsaslanmasıdır. Beləliklə, islam iqtisadiyyatı dedikdə sadəcə müsəlman dünyasının tarix boyunca sahib olduğu iqtisadi anlayış deyil, eyni zamanda, bu sistemin prinsiplərinin Quran və sünnə ilə təyin edildiyi nəzərdə tutulur. Bununla yanaşı, iqtisadiyyatının ilahi əsaslı olması sistemin qurucu ünsürlərini vəhydən götürməsidir. Bunun əksinə, bütöv bir iqtisadi anlayışın təfəsilatlı şəkildə dini mətnlərdə açıqlandığı da düşünülməməlidir. Əsas prinsipləri Quran və sünnədə bildirilən iqtisadi anlayış, tarixi proses içində müsəlman alimlər tərəfindən inkişaf etdirilərək müxtəlif dövrlərin tələb və şərtlərinə uyğun şəkildə genişləndirilmişdir. Bu üsul sadəcə iqtisadiyyatla əlaqəli olmayıb, iqtisadiyyatın da daxil olduğu islam hüququnun bütün sahələrində keçərliliyi olmuşdur. Buna bağlı olaraq, Quran və sünnədə islam iqtisadiyyatına dair ayə və hədislərin az sayda olduğunu müşahidə edirik. Bu gerçəklik islamın iqtisadi məsələlərə daha az əhəmiyyət verdiyi şəkildə izah olunmamalıdır. Çünki vəhyə əsaslanma baxımından digər sahələrdə də bənzər üsulun izləndiyini görürük. Əks halda, həyatın bütün sahələri üzrə təfəsilatlı hökmlərin vəhy yolu ilə bildirilməsi ilahi mətnin həcmi baxımından ciddi külfət gətirəcəyi kimi vəhyin kəsilməsindən

sonrakı dövrlərdə və müxtəlif mədəniyyətlər, bölgələr və millətlər üçün işləklik problemi də yarada bilərdi. Çünki tarixi təcrübə göstərir ki, ayə və hədislərlə bildirilən hüquqi hökmlərin tarixi-sosial kontekstə görə formalaşması gerçəkliyi göz ardı edildikdə bu hökmlərin universal dəyərlər və tarixi reallıqlarla uyğunlaşdırılaraq aktuallığının qorunması ciddi problem yaratmışdır. Nəticədə xüsusi hökmlər dini dəyərlərlə real həyat arasında bəyər meydana gətirmişdir. Beləliklə, islam maliyyə sistemindən danışarkən həm Quran və sünnənin, həm də tarixi təcrübənin nəzəri prinsipləri və təməl parametrləri üzərində durmaq məqsəduyğundur.

İslam maliyyə sistemi klassik mənbələrdə islam hüququnun tərkib hissəsi kimi araşdırılır və müxtəlif mövzularla əlaqəsi baxımından səpələnmiş formadadır. Bu vəziyyət islam maliyyə sisteminin əsas prinsiplərini təsbit etmədə müəyyən çətinliklər yaradır. Belə ki, müstəqil fəsilərdə araşdırılan mövzuların nəzəri əsasları sistemli şəkildə yer aldığı halda dağınıq mövzularda belə bir yanaşma müşahidə olunmur. Buna əsasən, islam maliyyə sisteminin dini-nəzəri əsaslarını təyin etmədə müxtəlif yanaşmalara rast gəlmək mümkündür.

1.1.1 İslam iqtisadiyyatı anlayışı

İslam iqtisadiyyatının tərifini vermək üçün iqtisadiyyat anlayışının önünə islam sözünü əlavə etmək yetərli deyildir. Çünki islam iqtisadiyyatı özünün xarakteristik xüsusiyyəti ilə fərqlənir. Beləliklə, islam iqtisadiyyatını anlamaq üçün islamın iqtisadiyyata baxışını əsas götürmək lazımdır. Digər tərəfdən, islami anlayışa görə, iqtisadi həyatın mərkəzində yer alan insan məqsədsiz yaradılmamışdır. O, Rəbbini tanımalı və Onun iradəsinə uyğun şəkildə yaşamağıdır. İqtisadi həyat da insan yaşamının bir parçası kimi bu anlayışın tərkibində dəyərləndirilir. Belə ki, islam dini inanc və ibadətlə yanaşı, sosial həyata dair təkliflər də gətirir. Hətta müəyyən təlimlərdə insan davranışlarının inancın bir parçası olduğunu göstərən fikirlərə də rast gəlmək mümkündür. Beləliklə, davranış-inanc bütünlüyü sosial həyatı imandan ayrı düşünməyə imkan vermir, hətta bəzən onun tərkib hissəsi kimi təqdim edir. Bu məzmununda bütövlükdə dini hökmlər mənzuməsindən çıxış edən müsəlman alimlər islam dininin beş əsasını (üsulu-xəmsə) qorumağı hədəf alma qənaətinə gəlmişlər. Bunlar can, din, ağıl, nəsil və maldır⁴. Bu halda malın idarə olunması mənasında maliyyə anlayışı inancla əlaqəli bir məsələ olmaqla yanaşı, islam dinində ən çox əhəmiyyət verilən beş dəyərdən biri hesab olunur. Bundan əlavə, islam dinində istehsal və bölüşmə əsaslı, eyni zamanda,

⁴ Şatibi. İ. (1997). əl-Müvafəqat. Qahirə: Meydani, C. II. səh. 79.

ədalətli iqtisadi sistem zəruri hesab edilir. Çünki islam dini həm hüquqi hökmlərində, həm də mali ibadətlərində sosial ədalət prinsipini əsas hədəflərdən biri kimi götürür. Bütün bunlar islamın iqtisadiyyat anlayışının əsasını təşkil etməklə yanaşı, onun xarakteristik xüsusiyyətlərini də müəyyənləşdirir⁵.

1.1.2 Din və iqtisadiyyat

Bəşəriyyətin həyatında xüsusi yerə sahib olan din və iqtisadiyyatın bir-biri ilə münasibəti tarix boyunca tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş, bu sahədə müxtəlif araşdırmalar aparılmışdır. Xüsusilə, qərb marifçiliyinin ardından dinin insan həyatından kənarlaşdırılması nəticəsində bu iki sahə arasındakı münasibətlər daha çox gözərdi edilmişdir. Bu anlayışa görə, din və iqtisadiyyat bir-birindən fərqli sahələr olub bunlar arasında yaxın münasibətin qurulması mümkün deyil. İslam hüquqçularına gəlincə, onlar dini dəyərlərə bağlı olan bir iqtisadiyyatın daha səmərəli olacağını daima müdafiə etmişlər.

İslam dinində bütün bəşəri fəaliyyətlər bir bütün olaraq qəbul edilir. Buna əsasən, insanın davranışları onun inanc və əxlaqının təsiri altında formalaşır və insan bu baxımdan həm özünə, həm də ətrafındakı insanlara qarşı məsuliyyət daşıyır. Bu məsuliyyət anlayışı həyatın bütün sahələrini, eləcə də iqtisadiyyat sahəsini əhatə edir. İslam dinində də iqtisadi həyata, malın halal yoldan qazanılıb, halal yerlərdə xərclənməsinə, başqalarının mülkiyyətinə hörmətlə yanaşmağa böyük əhəmiyyət verir. Bütün dini hökmlərin qoruduğu beş əsasdan birinin mal-mülk olması da təsadüfi deyil. Çünki mal-mülk insan əməyinin nəticəsində əldə olunur və əməyə hörmət qul haqqı kimi qiymətləndirilir. Qul haqqı isə Allaha şəriq qoşmaqdan sonra ikinci ən böyük günahdır. **“Mallarımızı aranızda haqsız yerə yeməyin”**⁶ ayəsi də məhz bu həqiqəti dəstəkləyir. Digər tərəfdən islama görə, mülkün əsl sahibi Allahdır; insan isə əmanətçidir. Bu əmanəti etina ilə qorumaq onun borcudur.

1.1.3 Elastiklik

İslam iqtisadiyyatının əsrlər boyu müxtəlif coğrafiyalarda və şəraitlərdə tətbiq olunmasına imkan verən xüsusiyyətlərindən biri də onun elastik, yəni tez uyğunlaşan olmasıdır. Buradakı məqsəd qanun, qayda və hökmlərin zamanəyə görə dəyişməsidir. Belə ki, islam iqtisadiyyatı dəyişməz prinsiplərə sahib olduğu kimi, dövrün tələblərinə uyğun yeni hökmlərə də açıqdır.

⁵ Orman S. İslami iktisat dəyərləri və modernləşmə üzərinə. İstanbul 2014. Səh. 59.

⁶ Bəqərə, 188.

İslam dini son ilahi dindir. Buna görə də onun bütün dövrlərdə və bütün şəraitlərdə tətbiq olunması üçün elastik xüsusiyyətə sahib olması lazımdır. Belə ki, yer üzündəki müxtəlif cəmiyyətlər adət-ənənə, coğrafi mühit, iqtisadi şərtlər, həyat tərzı kimi xüsusiyyətləri baxımından bir-birindən fərqlənir. İslam dini isə təşəkkülündən etibarən cəmiyyətin sahib olduğu dəyərləri heçə sayaraq yeni qaydalar gətirməyi deyil, mövcud adət-ənənə və şərtləri islami dəyərlərə uyğunlaşdırmağı üstün tutmuşdur. Cahiliyyə dövründə də bunu müşahidə etmək mümkündür. Beləliklə, islam hüququ sabit əsaslar üzərinə qurulmaqla birlikdə, hər bir cəmiyyətdə tətbiq edilməsi mümkün olan yeni qaydalar qoymaq üçün müəyyən üsula sahibdir. İslam hüququnun bu xüsusiyyəti islam iqtisadiyyatı sahəsində də özünü göstərir. Tarix boyunca islam dinini qəbul edən cəmiyyətlər dəyişməz əsasları qəbul etməklə yanaşı, yeni və fərqli iqtisadi həyat üçün lazım olan hökmlər də qoymuşlar. Bu təcrübə müasir dövrə qədər inkişaf edərək davam etmişdir.

1.1.4 Ümumbəşəriilik

İslam müəyyən bir zaman və ya məkan ilə məhdud olmayıb qiyamətə qədər bütün bəşəriyyətə xıtab edən bir dindir. Onun hüquq sistemi də millət, irq, ölkə və din fərqi olmadan tətbiq edilə bilər. Bu, onun ümumbəşəriilik xüsusiyyətindən irəli gəlir. Bunun zəruri bir nəticəsi kimi o, eyni zamanda, tez uyğunlaşandır. Çünki son ilahi dinin hər cür şəraitdə tətbiq olunması üçün onun bu xüsusiyyətə sahib olması zəruridir. Belə ki, cəmiyyətlər adət-ənənə, coğrafi mühit, iqtisadi şərait, həyat tərzı kimi xüsusiyyətləri ilə bir-birindən fərqlənir. İslam dini isə cəmiyyətin sahib olduğu dəyərləri görməzdən gələrək tamamilə yeni qaydalar gətirməyə deyil, bu ikisini bir-birinə uyğunlaşdırmağa üstünlük verir. Bunu islamın yarandığı cahiliyyə dövründə müşahidə etmək mümkündür. Bütün cahiliyyə ənənəsi tamamilə rədd edilməmiş, dinin təməl ünsürlərinə zidd olmayan qayda-qanunlar və adət-ənənələr qorunub saxlanmışdır. Beləliklə, İslam hüququnun dəyişməz əsasları olmaqla yanaşı, hər bir cəmiyyətdə tətbiq edilməsi mümkün olan prinsipləri də mövcuddur.

1.1.5 Tədricilik

İslam hüququnun ilkin formalaşma dövrü iyirmi üç il davam etmişdir. Bu dövr vəhyin davam etdiyi müddətdir. Belə ki, Məkkə dövründə iman və əxlaq mövzularına üstünlük verildiyi halda, hüquqi hökmlər Mədinə dövründə mərhələli şəkildə gəlmişdir. Hüquqi qanunlar bir anda deyil, cəmiyyət yeni hüquqi nizamə hazırlanaraq tədricən gəlirdi. Məsələn, içkinin qəti şəkildə qadağan edilməsi üç mərhələdə baş vermişdir; əvvəlcə

içkinin zərərli olduğuna dair ayə nazil olmuş, ardından sərxoş halda namaz qılmaq qadağan edilmiş, sonda isə içkinin şeytan əməli olduğu qeyd edilərək qəti şəkildə haram buyurulmuşdur. Burada müsəlmanların son qəti hökmə hazırlandığını müşahidə etmək mümkündür. Çünki uzun illər ərzində cəmiyyətdə kök salmış adət-ənənə, davranış və alışqanlıqların bir anda aradan qaldırılması çətindir və müsbət nəticə əldə etmək üçün cəmiyyət buna hazırlanmalıdır.

1.1.6 Məqsədlilik (Məqasid nəzəriyyəsi)

İslam alimləri şəri hökmlərin məqsədli olduğunu qəbul edirlər. Bəzi alimlər şəri hökmlərin məqsədlərinin insan düşüncəsi ilə öyrənilməsinin mümkün olmadığını, bunun yalnız Allah və Peyğəmbər tərəfindən açıqlandığı təqdirdə mümkün olacağını düşünürlər. Eyni zamanda, onlara görə heç bir hökm məqsədsiz və səbəbsiz olmaz, çünki Allah hikmət sahibidir. Hüquqların çoxuna görə isə şəriətin məqsədlərini şəri mənbələrdən yola çıxaraq öyrənmək mümkündür. Belə düşüncələrə görə, mövcud hökmlərin doğru anlaşılib izah edilməsi və yeni hökmlərin çıxarılması üçün şəriətin məqsədlərini bilməyin böyük əhəmiyyəti var. Bu mövzunu geniş bir nəzəriyyə kimi formalaşdıran Şatibi şəriətin məqsədlərini belə təsnif etmişdir:

1. Zəruriyyət. Zəruriyyət dinin qorumağı hədəf götürdüyü zəruri məsələlərdir. Bunlar din, can, ağıl, nəsil və maldır. Şəri məsələlər təhlil edildikdə bütün hökmlərin bu beş əsasla əlaqəli olduğu görülür və bunlara məqasiduş-şəriə də deyilir. Yəni dinin əmr və qadağalarının hədəfi bunları qorumaqdır. Məsələn, namaz, oruc, zəkat kimi əmrlər dinin qorunması məqsədini daşıyır, yaxud haqsız yerə insan öldürməyin qadağan edilməsi canın qorunması ilə əlaqəlidir.

2. Hacıyyət. Hacıyyət zəruri məsələlər qədər vacib olmayan lakin onların yerinə yetirilməsi üçün asanlıq təmin edən hökmlərdir. Su olmadığı halda təyəmmüm etmək, ayaq üstə dura bilməyenin oturaraq namaz qılması, xəstə olanda oruc tutmamaq kimi hökmlər hacıyyətə dair hökmlərdir.

3. Təhsiniyyət. Təhsiniyyət əxlaq və ədəb qaydaları vasitəsi ilə insan həyatını gözəlləşdirən məsələlərdir. Bunlar zəruriyyəti və hacıyyəti dəstəkləyərək onların möhkəmlənməsinə kömək edir. Təmizlik, nafilə ibadətlər, sədəqə, israfdan qaçmaq təhsiniyyətə dair misallardır.

Şəri hökmlər məqasid baxımından sıralandığı zaman ilk sırada qorunması vacib olan məsləhətlər, yəni zəruriyyət, ikinci sırada hacıyyət, üçüncü sırada isə təhsiniyyət yer tutur. Bu təsnifata görə, müctəhid şəri hökm verərkən təhsiniyyətə daxil olan bir məsləhəti nəzərə aldıqda hacıyyət və zəruriyyət prinsiplərini pozmamalıdır. Əks halda, bu ictihad

batıl olar. Eyni şəkildə hacıyyat hökmləri də zəruriyyətə zidd olmamalıdır. Məsələn, övrət yerlərinin başqalarına göstərilməsi caiz deyil. Lakin müalicə məqsədi ilə həkimə göstərilə bilər. Çünki övrət yerinin örtülməsi təhsini, sağlamlığın qorunması isə zəruri məsləhətdir.

1.1.7 İslam iqtisadiyyatı və külli qaydalar

Külli qaydalar islam hüququnun bütün sahələrinə tətbiq edilməsi mümkün olan ümumi prinsiplərdir. Bu prinsiplər Quran, sünnə və müctəhidlərin təcrübələrindən çıxış edən hüquqçular tərəfindən formalasdırılmışdır. Bu sahə ilə məşğul olan fiqh elmləri qəvaid, fəru, əşbah və nəzair elmləri adlandırılmışdır. Bu elmlərin əsas məqsədi cüzi hökmlərdən yola çıxaraq ümumi prinsiplər əldə etməkdir. Bu əsas prinsiplər klassik mətnlərdə “külli qaydalar” şəklində ifadə edilmişdir.

Külli qayda anlayışına fiqhın erkən təşəkkül dövründə rastlamaq mümkün olsa da, hənəfi məzhəbinin qurucularından olan Məhəmməd Şeybaninin (ö. 805) əsərlərində xüsusi əhəmiyyət verildiyi müşahidə olunur. Lakin Şeybani öz əsərlərində külli qayda yerinə, “əsl” terminindən istifadə etmişdir. Daha sonra Kərxi (ö. 952) və Dəbbusi (ö. 1032) də bu terminə geniş yer verərək müxtəlif əsərlər qələmə almışlar. İslam hüquq tarixində külli qaydalara böyük əhəmiyyət verilmiş, hətta buna dair çoxsaylı müstəqil əsərlər də yazılmışdır. Nəhayət, Osmanlı dövlətində qanun topluları hazırlanarkən külli qaydalardan geniş istifadə olunaraq “Məcəllə” hazırlanmışdır. Artıq müasir tədqiqatçılar islam hüququnun ümumi prinsiplərindən bəhs edərkən külli qaydaların əksəriyyətini əhatə edən “Məcəllə”yə müraciət edirlər. Çünki kazuistik xüsusiyyətə sahib olan klassik fiqh kitablarının əvəzinə, külli qaydalara müraciət etmək dinamik və ümumbəşəri xüsusiyyətə sahib olan islam hüququnun yaşamasına daha çox imkan yaradır.

Külli qaydalar islam iqtisadiyyatı baxımından daha da xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, son onilliklərdə müstəqil bir elm kimi araşdırılan islam iqtisadiyyatının xüsusi məsələlərə dair hökmlərinin yerinə, külli qaydaları, yəni ümumi prinsipləri əsas götürməsi onun sərbəst hərəkət qabiliyyətini artırır. Bunu bir neçə külli qayda nümunəsində aşağıdakı kimi göstərmək olar:

1. Bir işin məqsədi nədirsə, hökmü ona görədir. Bu qayda Həzrəti Peyğəmbərin məşhur *“Əməllər niyyətlərə görədir”* hədisində ifadə edilmişdir. Belə ki, müsəlmanlar canlarını və dinlərini qorumaq niyyətilə Məkkədən Mədinəyə hicrət etdilər. Onların içindən bir nəfər isə başqa niyyətlə - sevdidi qadının arxasınca gedərək Mədinəyə gəldiyinə görə onun hicrəti dini məqsəd daşımırdı. Buna görə də hicrət edənlərə vəd edilən savab o adama aid edilməmişdi.

İşlərin niyyətlərə görə qiymətləndirilməsinə zəkatdan bir nümunə verə bilərik. Məlum olduğu kimi, zəkat miqdarının hesablanmasında zəkata tabe olan malın üstündən bir il keçməsi şərtidir. Bu vaxt yaxınlaşdıqda zəkat verməli olan şəxs sahib olduğu nisab miqdarını başqasına hədiyyə verərsə, zəkat məsuliyyətindən xilas olar. Daha sonra isə hədiyyə verdiyi malı geri alaraq təkrar mülkünə sahib olar. Bu proses zahirən hüquqa zidd deyil, lakin buradakı niyyət zəkatdan yayınmaq olduğu üçün hökm də həmin niyyətə əsasən verilir və şəxsin zəkat məsuliyyəti sabit qalar.

2. Şəkk ilə yəqin zail olmaz. Bu qaydaya görə, qəti məlumat və dəlillərə əsasən verilən hökm sadəcə şübhə və tərəddüd səbəbilə ləğv edilməz. Həzrəti Peyğəmbər *“Sənə şübhə verəni tərək et, şübhə verməyə nə bax”* buyurmuşdur. Məsələn, islam hüququna görə, satın alınan mal qüsurlu çıxarsa, müştərinin malı qaytarma hüququ var. Lakin maldakı qüsurlu şübhəyə əsaslanaraq açıq şəkildə sübut edilməzsə, malın qaytarılması hüququ aradan qalxar. Bu qayda sosial həyatın güvən və etimada əsaslandığını göstərən vacib bir prinsipdir. Belə ki, hər şeydən şübhələnərək daima tərəddüd içində olmaq və cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmuş qanunların mütəmadi sorğulanması ictimai həyatı imkansız hala gətirər.

3. Məsəqqət təsiri cəlb edər. Bir dini hökmün tətbiq edilməsi çətinlik yaratdığı təqdirdə asanlaşdırma prinsipinə müraciət edilməlidir. Bu prinsip *“Allah sizin üçün asanlıq istəyər, çətinlik istəməz”*⁷ ayəsinə və *“Asanlaşdırın, çətinləşdirməyin!”*⁸ hədisinə əsaslanır. İslam iqtisadiyyatında riayət edilməsi çətinlik yaradan bəzi ikinci dərəcəli qaydaların pozulmasına icazə verilir. Məsələn, ilin ayları günlərin sayı baxımından fərqlidir. Buna baxmayaraq, kirayə müqaviləsində bu kiçik fərq nəzərə alınmaz. Halbuki iki aydan bir 30 digəri 31 gün olduğu halda, kirayə qiymətləri eyni olmamalı və ya gün sayı fərqli olan iki ay üçün bir müqavilə bağlanmamalıdır.

4. Zərər vermək və zərərə qarşılıq vermək olmaz. Bu qayda Həzrəti Peyğəmbərin sözündən eynilə götürülmüşdür. İslam hüququnda başqasının malına hər hansı bir şəkildə, yəni bilərək, yanlışlıqla və ya səbəb olaraq ziyan vurmaq qəbul edilmir. Hətta ziyan vurma ehtimalı olan davranışlar belə hüquqi yollarla dayandırıla bilər. Bunlar qaydanın birinci qisminə ifadə edilmişdir. İkinci qisimdə isə maddi zərərə məruz qalan şəxsin bu zərər qarşılığında günahkarın malına ziyan vurma qadağan edilir. Beləliklə, cinayət hüququnda olduğu kimi, burada da sanki maddi intiqam qadağan edilir.

⁷ Bəqərə, 185.

⁸ Buxari, Elm, 11.

5. Adət mühəkkəmdir. Yəni cəmiyyətin səhii adət-ənənəsi hüquq mənbəyi kimi qəbul edilə bilər. Şübhəsiz, adət-ənənə daha güclü dəlillə sabit olan hökmün yerini tuta bilməz və ya onunla ziddiyyət təşkil etməməlidir. Ayə və ya hədislərin qadağan etdiyi faiz, qumar, oğurluq kimi hökmlər hər hansı bir cəmiyyətin adətinə görə dəyişdirilməz. Bununla yanaşı, qanun və qaydaları adət-ənənəyə uyğun şəkildə formalaşdırmaq onların ictimaiyyət tərəfindən anlaşılması, mənimsənilməsi və tətbiq olunmasını asanlaşdırar. İslam hüququnda adət-ənənənin əhəmiyyətini göstərən başqa çoxsaylı qaydalar da mövcuddur. Məsələn, “Ürflə təyin nəslə təyin etmək kimidir”, “Adət-ənənədə məruf olan hüquqi olaraq şərt qoyulmuş kimidir”, “Zəmanənin dəyişməsi ilə hökmlərin dəyişməsi inkar olunmaz”.

1.1.8 İslam iqtisadiyyatının mənbələri

İslam iqtisadiyyatının əsas mənbələri Quran və sünnədir. Bu mənbələrdə xüsusi hökmlər olmaqla bərabər, bir sıra prinsiplərə də yer verilmişdir. Buradan çıxış edən islam hüquqları digər hüquqi metodlardan istifadə edərək iqtisadi qaydaların mənbələrini genişləndirib, zənginləşdirmişlər. İslam iqtisadiyyatında hüquqi mənbə və metodlardan istifadə edilməsinin səbəbi iqtisadiyyatın hüququn bir parçası kimi görülməsindən irəli gəlir⁹.

Quran. Quran islam dininin əsas mənbəyidir. O, 610-632-ci illər arasında vəhy yolu ilə Həzrəti Məhəmməd Peyğəmbərə nazil olmuş, sonra isə kitab halına salınaraq günümüze qədər gəlib çatmışdır. Quran nazil olmağa başladığı andan etibarən dövrün ən mühüm problemlərinə toxunmuş, müsəlmanlara yol göstərmişdir. Bunlar əsasən tövhidin bərqərar olunması ilə batil inancların aradan qaldırılması və ictimai nizamın qurulması idi. Quranın məzmununa diqqət yetirdikdə onun iman, ibadət, əxlaq və ictimai nizamla bağlı qayda və qanunları əhatə etdiyini görürük. Quranın əməli hökmləri ümumi xarakterlidir. Bunların təfəsilatları isə Həzrəti Peyğəmbər tərəfindən açıqlanmış və tətbiq edilmişdir.

Quranın birinci dəlil mənbəyi olması onun hüquqa dair çoxsaylı hökmlər gətirməsi kimi başa düşülməməlidir. Çünki Quranda təxminən 50 hüquqi ayə vardır. Yerdə qalan ayələr isə iman, axirət, keçmiş qövmlərin hekayələri kimi mövzuları əhatə edir. Quranın gətirdiyi hüquqi hökmlərin beş əsası qoruduğu müəyyənləşdirilmişdir. Bunlar ağıl, can, mal, namus və dindir. Digər hökmlər isə bu əsasları qorumağı gücləndirir.

⁹ Mannan M. İslam Ekonomisi: Teori və praktik. Fikir. s. 29; Divany T. Faiz sorunu. İstanbul 2011. s. 181.

Qurandakı digər əsaslı hökmlər isə hüquqi prinsiplərdir. Bunlara ədalət, məşvərət, şəxsi məsuliyyət və əhdə vəfanı misal göstərmək olar. Yerdə qalan hüquqi hökmlər isə təfsilatlı hökmlərdir. Başlıca təfsilatlı hökmlər ailə hüququ, miras bölgüsü, cinayət və cəza kimi məsələləri əhatə edir. Gündəlik həyata dair məsələlərdən isə az sayda haramlar bildirilərək, halal dairəsinin geniş olduğu qeyd edilmişdir. Bunun xaricində faiz, qumar, müqavilə kimi bəzi məsələlərə dair hökmlər də mövcuddur. Lakin iqtisadi məsələlər haqqındakı Quran hökmlərinin müasir dövrə görə çox sadə olduğunu da qeyd etmək lazımdır. Məsələn, Həzrəti Peyğəmbər dövründəki sadə borc və alış-veriş faizi ilə müasir bank sistemlərindəki faizi müqayisə edərkən aradakı ciddi fərqlər nəzərdən qaçmamalıdır.

Sünnə. İslam hüququnun ikinci əsas mənbəyi Həzrəti Peyğəmbərin sünnəsidir. Sünnə Həzrəti Peyğəmbərin söz, hərəkət və təqirləridir (görüb təsdiq etdikləri). Quran bir çox hökmü ümumi şəkildə açıqladığı halda, Həzrəti Peyğəmbər bu hökmləri praktik həyata əks etdirərək müsəlmanlara öyrətmiş və hüquqi hökmlərin sahəsini genişləndirmişdir.

Həzrəti Peyğəmbərin sünnəsinə tabe olmaq Quran tərəfindən bəzən tövsiyə, bəzən də əmr edilmişdir¹⁰. Bunu əsas götürən islam alimləri də Həzrəti Peyğəmbərin sünnəsinə hüququn əsas mənbələrindən biri kimi qəbul etmiş, xüsusən də hədislərdən geniş şəkildə istifadə etmişlər. Həzrəti Peyğəmbərin Mədinədəki həyatı islam iqtisadçıları üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etmiş və onun buradakı iqtisadi islahatları nümunə götürülmüşdür. Onun ətrafındakı insanlar da yaxından izləyib öyrəndikləri bu təcrübəni inkişaf etdirərək davam etdirmiş və sonrakı nəsillərə çatdırmışlar.

İcma. Həzrəti Peyğəmbərin vəfatından sonra müsəlman müctəhidlərin əməli bir məsələnin şəri hökmü haqqında həmfikir olmalarına icma deyilir. İslam hüququ mənbələrində geniş yer tutan icmanın tərifi, şərtləri, dəlil olması kimi məsələlərə ilk dövrlərdən etibarən geniş yer verilmişdir. Çünki Həzrəti Peyğəmbərin vəfatından sonra müsəlmanlar hər kəsin ittifaqla qəbul etdiyi bir hökm əldə etməyə böyük əhəmiyyət vermiş və bunun metodu kimi icmadan istifadə etmişlər.

İcma Quran və sünnədən sonra üçüncü dəlil olduğuna görə onun şərtlərinə diqqət və etina ilə yanaşılmışdır. İcmanın birinci şərti onun Həzrəti Peyğəmbərin vəfatından sonra baş verməsidir. Həzrəti Peyğəmbər həyatda olarkən alimlərin bir məsələ haqqında düşüncə həmfikir olmalarına ehtiyac olmamışdır. İcmanın ikinci şərti şəri hökm üzərində ittifaq edənlərin müsəlman və müctəhid olmasıdır. Çünki müsəlman olmayanın və müctəhid dərəcəsinə çatmayanın fikri dini hökm kimi qəbul edilməz. İnsanların bir məsələdə bu şəkildə həmfikir olmaları

¹⁰ Ali-İmran, 3/32; Nisa, 4/80; Məhəmməd, 47/33; Nur, 24/63;

məşvərət yaxud məsləhətləşmə hesab olunur. İcmanın üçüncü şərti tam ittifaqın, yəni eyni dövrdə yaşayan bütün müctəhidlərin həmfikir olmasıdır. Müctəhidlərin bir qisminin fərqli düşünməsi halında icma meydana gəlməz. İcmanın dördüncü şərti icmanın mövzusunun dini-əməli məsələ olmasıdır. Müctəhidlərin dini olmayan mövzularda həmfikir olmaları icma hesab olunmur.

İcmanın mötəbər dəlil kimi qəbul edilməsi üçün onun sənədi, yəni icmanın üzərində cərəyan etdiyi bir ayə və ya hədis olmalıdır. İslam hüquqçularının əksəriyyətinə görə, dəlili ayə və ya hədis olmayan hökm üzərində fikir birliyi etmək icma olmaz. İcmanın əsas mahiyyəti ayə yaxud hədisin hökmünü təyin etmək və onu sabit bir hökm kimi gücləndirməkdir. Bunun nəticəsində müəyyən bir dövrdə yaşayan müctəhidlər bir nəssin hökmü üzərində ittifaq etdikdən sonra bir müctəhidin və ya müctəhidlərin bu hökmə qarşı çıxmalarının qarşısını alır. Bunun xaricində bütün müctəhidlərin bir məsələdə icthad edərək eyni nəticəni əldə etmələri də müəyyən mənada icma kimi qəbul edilmişdir.

İcmanın fikri əsaslarından biri də hüquq sahəsində stabilliyi təmin etmək olmuşdur. Hüquq sisteminin tutarlı şəkildə çalışması üçün hər kəsin bildiyi qayda-qanunların tətbiq edilməsi lazımdır. Bu baxımdan, hüququn stabil olmasına ehtiyac görülmüşdür. Bu stabillik icma vasitəsilə təmin edilmişdir.

Ağıl - Qiyas. Ağıl dəlili, ümumiyyətlə, məlum olandan yola çıxaraq məlum olmayanı əldə etmə metodudur. Eyni zamanda, qiyas adlanan bu dəlil islam hüququnda geniş şəkildə tətbiq olunmuşdur. Qiyas sözünün lüğəvi mənası “bir şeyi başqa bir şeylə ölçmək”, “iki şeyi bərabərləşdirmək” və “müqayisə etmək”dir. Qiyas islam hüquq termini kimi, Quran, sünnə və icmada hökmü olmayan bir məsələyə aralarındakı illət birliyi səbəbilə bu mənbələrdə mövcud olan məsələnin hökmünü verməkdir. Başqa sözlə, qiyas Quran və sünnənin hökm dairəsini ağılın gücündən istifadə edərək genişləndirməkdir. Quran və sünnənin yetəri qədər hüquqi hökm ehtiva etməməsi əqli dəlil kimi qiyasdan istifadə zərurətini meydana gətirmişdir. İslam hüququnun mövcud hökmlərinin əksəriyyəti ağıl dəlili ilə əldə edilmişdir. Bu da İslam hüququnun zənn edilənin əksinə böyük ölçüdə bəşəri xüsusiyyət daşıdığını göstərir.

Ağıldan dini hökm mənbəyi kimi istifadə etmək diqqət tələb edən işdir. Ağıl-vəhy tarazlığının doğru qurulmaması halında öncəki dinlərdə olduğu kimi dinin təhrif olunma təhlükəsi qaçılmaz olar. Ağıl - qiyas dəlilinə qarşı çıxanların əsasları da bu istiqamətdə olmuşdur. Buna görə də bu metodun səmərəli şəkildə istifadə edilməsi üçün kəskin şərtlər irəli sürülmüşdür. Bunlardan birincisi qiyasın dörd əsas ünsürünün tam olmasıdır. Bunlar **əsl**, **fər**, **illət** və **hökmdür**. Hökmü Quran, sünnə və ya

icmada mövcud olan və qiyasa əsaslanan məsələ əsldir. Qiyasın səhih olması üçün doğru əslin təyin edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əslin illəti ağılla anlaşılan olmalıdır. Əks halda, qiyas ediləcək bənzər məsələləri təyin etmək mümkün olmaz. Çünki qiyasda bənzərliyin müəyyənləşdirilməsi illət vasitəsilə mümkündür. İlləti anlaşılmayan məsələlərin qiyasın əslı olması mümkün deyil. Buna görə də hökmlər illəti **anlaşılan** və **anlaşılmayan** olmaqla iki qismə ayrılır. Bu zaman illəti anlaşılan hökmlərə təlili hökmlər, illəti aqlın dərk etmədiyi hökmlərə isə təəbbüdi hökmlər deyilir. İkinci qisim hökmlərin illəti anlaşılmasa da, bu hökmlərin hikmətli olduğu qəbul edilir. Yəni bu hökmlərin illətini yalnız Allah və Həzrəti Peyğəmbər bilir.

Fər nəslərdə və ya icmada hökmü olmayan bir məsələdir. Bir məsələ haqqında Quran, sünnə və ya icmada açıq bir hökm mövcuddursa, o mövzuda ictihad etmək olmaz. Əslin illəti fərdə də mövcud olmalıdır. Əslin hökmünün illəti eyni şəkildə fərdə də mövcud olmazsa səhih qiyas meydana gəlməz. Çünki əsllə fər arasında əlaqə qurularaq əslin hökmünü fərə vermək illət vasitəsi ilə olur.

İllətə gəlincə o, əsldə mövcud olan və hökmün onun üzərinə qurulduğu vəsfdır. Yəni bir məsələ haqqında veriləcək hökm o məsələnin əlaqədar vəsfinə bağlandıqda həmin xüsusiyyət o hökmün illəti olur. İllətin varlığı qəti və anlaşılan olmalıdır. Çünki illət hökmün əsası olub qiyas etmək üçün müəyyənləşdirilməsi vacibdir. İllət zahir olmazsa, əsl ilə fər arasındakı əlaqə doğru qurulmaz və nəticədə iki fərqli məsələ bənzər zənn edilərək yanlış hökm verilir. Bundan başqa, illət hökmə münasib olmalıdır. Hökmün qoyulmasında müəyyən bir məqsəd olduğuna görə illətin həmin məqsədə uyğun olması lazımdır. Buradakı məqsəd isə insanlara faydalı olma yaxud zərərin qarşısının alınmasıdır.

İstehsan. İstehsanın lüğəvi mənası “yaxşı hesab etmək”, “yaxşı olaraq qəbul etmək”, “bəyənmək”, “seçmək”dir. Termin mənasına gəlincə mövcud olan müxtəlif təriflərdən bəziləri belədir: “İstehsan cəli qiyasdan xəfi qiyasa dönməkdir”, “İstehsan bir dəlilə əsaslanaraq külli hökmdən cüzi hökmü istisna etməkdir”. İstehsanın bütün xüsusiyyətlərini əhatə edən ən geniş tərfi isə belədir: *“İstehsan müctəhidin bir məsələ haqqında hökm verərkən həmin məsələnin bənzərlərində verdiyi hökmdən fərqli hökm verməsini tələb edən nəss, icma, zərurət, gizli qiyas, adət-ənənə və ya məsləhət kimi bir dəlilə əsaslanaraq o hökmü tərk edib başqa bir hökm verməsidir”*.

İstehsanın müxtəlif növləri var. Bunları aşağıdakı kimi təsnif etmək mümkündür:

1. Nəss istehsanı: Bir məsələ haqqında müəyyən bir nəss varsa, bu, ümumi nəss və ya qaydaya görə, o məsələnin bənzərlərində tətbiq olunan

ümumi hökmün əksinə bir hökm ehtiva edirsə, belə olan halda nəss səbəbilə istehsan meydana gəlir.

2. İcma istehsanı: Müctəhidlərin hər hansı bir məsələdə tətbiq olunan ümumi qaydanın əksinə hökm vermələri halında icma səbəbilə istehsan meydana gəlir.

3. Zərurət istehsanı: İnsanların ehtiyac duyduğu məsələlərdə ümumi hökmdən əl çəkərək başqa hökm verməkdir.

4. Qapalı qiyas istehsanı: Buradakı istehsan bir-birinə zidd olan biri açıq, digəri isə qapalı iki qiyas olduqda meydana gəlir. Belə olan halda, qapalı qiyas seçilərsə, istehsan metodundan istifadə edilmiş olar.

5. Adət-ənənə istehsanı: İnsanlar qiyasla müəyyən edilən bir hökmə və ya ümumi qaydaya zidd olan bir əməli adət kimi qəbul etsələr, istehsanın bu növü tətbiq olunur.

6. Məsləhət istehsanı: Bir məsələdə ümumi nəssə və ümumi qaydaya görə tətbiq edilən hökmdən istisna etmək lazım gələrsə, buna məsləhət istehsanı deyilir.

Məsalihi-mürsələ. Məsalihi-mürsələ hökmün ona bağlanması və ona görə hökm verilməsi, insanlara fayda verən və ya insanlardan zərəri uzaqlaşdıran, lakin etibarsız olduğuna dair müəyyən bir dəlil olmayan mənalardır. Məsalihi-mürsələ metodundan istifadə etməyin müəyyən şərtləri var:

1. Məsləhət müəyyən bir şəri dəlil tərəfindən etibarsız sayılmamalıdır. Əks halda, bu məsləhətə görə hökm verilməz. Məsələn, qumar oynayaraq pul qazanmaq zəhmətsiz bir iş kimi görülüb faydalı qəbul edilə bilməz. Çünki şəriət bu məsləhəti qadağan etmişdir.

2. Məsləhət ağıla uyğun olmalıdır. Yəni həmin məsələnin fayda-zərər xüsusiyyətləri əqli prinsiplərə zidd olmamalı, əqli cəhətdən əsaslandırılması mümkün olmalıdır. Əks halda, məsləhətin obyektiv xarakterindən danışmaq mümkün olmaz, çünki subyektiv məsləhətə görə isə hökm verilməz.

3. Məsləhət ümumi olmalıdır. Xüsusi məsləhətə görə hökm verilməz. Bir məsləhətə görə hökm verilsə, bu hökm insanlar üçün faydalı olmalıdır və onların çoxuna dəyən ziyanı aradan qaldırılmalıdır. Bu məsləhət ümumi sayılır.

4. Məsləhətin varlığı qəti olmalıdır. Haqqında hökm verilən məsələdə məsləhət olması qəti şəkildə müəyyənləşdirilməlidir. Şübhə və ehtimala əsasən hökm verilməz. Çünki məsləhət ən azı bir faydanı təmin etməli, bir zərəri aradan qaldırmalıdır.

Adət-ənənə. Adət-ənənə bir cəmiyyətin mənimsəyib ürf halına gətirdiyi davranış, hərəkət və ya məna baxımından hər kəsə aydın olan sözlərdir. Adət-ənənə nəsil-dən-nəsilə ötürülən, ürf halına gətirilərək həyat tərzimizə çevrilən, toy və bayramlar, yas məclislərimiz və s.dir. İslam

hüququ insan və cəmiyyətin xoşbəxtliyini hədəf seçdiyi üçün insanların ürfünə əhəmiyyət vermişdir. Adət-ənənə təsadüfi şəkildə hüquqi hökmün mənbəyi ola bilməz, onun dinin əsaslarına uyğunluğu ölçülməlidir. Lazımı əsaslara uyğun olan adət-ənənə qəbul edilir, uyğun olmayanlar isə rədd edilir. Bu baxımdan adət-ənənə aşağıdakı kimi təsnif edilmişdir:

1. Səhih ürf. Şəri bir nəssə zidd olmayan, mötəbər bir məsləhətə mane olmayan və zərərli cəhəti üstün olmayan bir ürfdür. Buna məşru ürf və ya məqbul ürf də deyilir. Məsələn, bəzi ölkələrdə və bölgələrdə nişanlı qıza verilən hədiyyələrin meyrə daxil edilməməsi, nikah mərasiminə gələn qonaqlara yemək verilməsi, işçilərə nahar yeməyi verilməsi adət halına gətirilmiş və səhih ürf olaraq qəbul edilmişdir.

2. Fəsid ürf. Şəri bir nəssə zidd və ya zərərli olan, bir mənfəətə mane olan ürfə fəsid ürf deyilir. Məsələn, insanların qumar oyunlarını adət halına gətirmələri şəri nəsrlərə zidd olduğu və zərərləri faydalarından çox olduğu üçün fəsid ürf olaraq qəbul edilir.

3. Ümumi ürf. Hər hansı bir dövrdə cəmiyyətin bütünlüklə bir əməli adət halına gətirməsi ümumi ürfdür.

4. Xüsusi ürf. Müəyyən bir bölgənin adət-ənənəsi xüsusi ürfdür. Xüsusi ürfə görə, sadəcə orada yaşayanlar üçün hökm verilə bilər.

Ürfün səhih hökm mənbəyi olması üçün müəyyən şərtləri daşmalıdır:

1. Ürf ümumi olmalıdır. Ürfün mötəbər olması üçün həmin ürfə bağlı hadisələrin hamısına və ya çoxuna tətbiq edilməlidir. Bununla bağlı qayda belədir: “Adət yalnız müttərid və ya qalib olduğu zaman mötəbər olar”. Məsələn, günümüzdə mağazalardan satın alınan malların paketinin satıcıya qaytarılmaması geniş yayıldığı üçün və narazılıq yaratmadığı üçün ümumi ürf sayılır.

2. Ürf aktual olmalı və tətbiq ediləcəyi dövrdə mövcud olmalıdır. Hökmün verildiyi dövrdə mövcud olmayan, keçmişdə qalmış və unudulub tərk edilmiş ürf məqbul deyildir.

3. Ürf açıq iradə bəyanı ilə zidd olmamalıdır. Bir məsələ haqqında açıq şəkildə fikir bildirilmişsə, həmin mövzuda hökm vermək üçün ürfə baxmaq olmaz.

4. Ürf qəti şəri dəlilə və ya islam hüququnun prinsiplərinə zidd olmamalıdır. Mövcud ürf bir ayə və hədisin hökmü ilə ziddiyyət təşkil edərsə və uyğunlaşdırılması mümkün olmazsa, bütün islam hüquqçuları belə bir ürfə etibar edilməməsində həmfikirdirlər.

Ürfə bağlı məsələlərdən biri də ürfün dəyişməsi ilə hökmlərin dəyişməsidir. İslam hüququnda ürfün dəlil kimi qəbul edilməsinin nəticəsi kimi müəyyən prinsiplər qoyulmuşdur. Bunlardan biri də dövrün dəyişməsi ilə ürfə əsasən verilən hökmlərin də dəyişməsi qaydasıdır. Çünki əslində dəyişmə olduqda fərdə də dəyişmənin olması təbiidir.

Səddi-zərai. Səddi-zərai şəriətin qadağan etdiyi bir nəticəyə, fəsada aparan səbəb, vəsilə və vasitələrin qadağan olunması deməkdir. Zəriə metodu yalnız fəsada aparan yolu bağlamaq üçün deyil. İslam fəsada aparan yolları və vasitələri qadağan etdiyi kimi, fayda və yaxşılığa aparan yolları da açmış və təşviq etmişdir. Belə hallarda da zəriə metodundan istifadə olunur, ancaq buna fəthi-zəriə, yəni yaxşılığa aparan yolların açılması deyilir. Fəsada aparan əməllər iki qrupa ayrılır:

Mahiyyət etibarilə fəsada aparan əməllər. Məsələn, haqsız yerə adam öldürmək, zina etmək, spirtli içki içmək insanı pis yola aparan haram əməllərdir və bunların qadağan olunduğuna dair hökmlər var. Buna görə də səddi-zərai dəlili ilə əslən qadağan olan fellər nəzərdə tutulmur.

Mahiyyət etibarilə fəsada aparmayan, lakin fəsad bir nəticəyə vasitə olan əməllər. Belə əməllər əslində halal və məşrudur, çünki dində qadağan edilməyib. Ancaq belə əməllər bəzən fəsada yol açan bir nəticəyə səbəb ola bilər və məhz belə olan hallarda caiz olan əməllər qadağan edilə bilər. Səddi-zərai prinsipi ilə nəzərdə tutulan belə əməllərdir. Məsələn, üzüm satmaq halaldır. Lakin şərab istehsalçısına üzüm satmaq səddi-zərai prinsipinə görə qadağandır.

Öncəki şəriətlər. İnsanları yaradan Uca Allah hər qövmə peyğəmbər və onunla birgə ilahi hökmlər, kitablar və ya səhifələr göndərmişdir. Son peyğəmbər Həzrəti Məhəmməddən əvvəl çox sayda peyğəmbər göndərilmişdir. Müsəlmanlar baxımından əvvəlki peyğəmbərlər vasitəsilə təbliğ olunan hökmlər iki cürdür:

1. Qurani-Kərimdə və Həzrəti Peyğəmbərin hədislərində mövcud olmayan hökmlər. Bu hökmlərin nələr olduğunu bilmirik. Ona görə də üsul alimləri belə hökmlərin müsəlmanları maraqlandırmadığı mövzusunda həmfikirdirlər.

2. Qurani-Kərimdə və ya Həzrəti Peyğəmbərin hədislərində qeyd olunan hökmlər. Bu hökmlər də öz aralarında üç növə ayrılır:

a. Əvvəlki ümmətlərə aid olan və müsəlmanlar baxımından nəsx edildiyinə dair dəlil olan hökmlər. Belə hökmlərin müsəlmanlara aid olmadığı barədə də fiqh alimləri həmfikirdirlər. Məsələn, yəhudilərə inək və qoyunun iç yağları haram edilmişdir. Ancaq bu hökm tamamilə yəhudilərə aid olub, müsəlmanlara şamil edilmir.

b. Müsəlmanlara da aid olduğuna dair dəlil olan hökmlər. Belə hökmlər əvvəlki ümmətlər haqqında məqbul olduğu kimi, müsəlmanlara da aiddir. Çünki bu hökmlər Allahın insanlar üçün seçdiyi din olan islamın dəyişməyən hökmlərindən hesab olunur. Məsələn, oruc tutmaq əvvəlki ümmətlərə vacib olduğu kimi, Məhəmməd ümməti üçün də vacibdir. Aşağıdakı ayə bunu açıq şəkildə ifadə edir: **“Ey iman gətirənlər! Oruc tutmaq sizdən əvvəlki ümmətlərə vacib edildiyi**

kimi, sizə də vacib edildi ki, (bunun vasitəsilə) siz pis əməllərdən çəkinəsiniz!”¹¹.

c. Quranda və ya Həzrəti Peyğəmbərin hədislərində qeyd olunan, ancaq nəsx olunduğuna dair dəlil olmayan və müsəlmanlara aid olub-olmadığı bildirilməyən hökmlər. Məsələn, Tövratdakı bəzi hökmlər Quranda belə qeyd edilmişdir: “Biz (Tövratda) cana can, gözə göz, buruna burun, qulağa qulaq, dişə diş və yaraya yara qisasını əmr etdik. Lakin hər kəs (qisası) bağışlasa, bu onun üçün bir kəffərədir. Allahın nazil etdiyi (kitab və şəriət) ilə hökm etməyənlər, əlbəttə, zalımdırlar!”. Bu ayə Tövratda yəhudilər üçün qoyulmuş bir hökmü xəbər verir. Müsəlmanlar üçün də bu hökmün məqbul olub-olmadığına dair ayədə hər hansı bir izah yoxdur. Üsul alimləri belə hökmlər haqqında ixtilaf etmişlər. Əksər hənəfi və malikilərə, Əhməd ibn Hənbəldən gələn mötəbər rəvayətə və şafilərin bəzilərinə görə, əvvəlki şəriətlərin bu növü müsəlmanlara da aiddir. Mötəzili, zahiri və şiə alimlərinə görə isə bu növ hökmlər Məhəmməd ümmətinə aid deyil.

İstishab. İstishab, mövcud vəziyyətin dəyişməsinə dair dəlil olmadığı müddətcə həmin vəziyyətin hal-hazırda varlığını qoruduğuna dair hökm verməkdir. Beləliklə, əvvəlcədən mövcud olan bir hal və vəsfın yoxluğu isbat edilmədiyi müddətcə istishab dəlilinə görə, o, mövcud qəbul edilir. Əvvəlcədən mövcud olmayan bir hal və vəsfın da varlığı qəti bir dəlillə isbat edilmədikcə olmamış kimi qəbul edilir. Məsələn, öldüyünə dair hər hansı bir xəbər və dəlil olmayan, ancaq özündən də xəbər alınmayan (məfqud) şəxsin yaşadığına dair hökm verilir. İstishabın üç növü var:

a. Bəraəti-əslıyyə istishabı. Bu istishab növü dəlil olmadığı müddətcə hər kəsin mükəlləfiyyət və məsuliyyətinin olmadığına dair hökm verilməsidir. Buradakı “bəraət” bir kimsənin zimmətinin (şəxsinin) məsuliyyətdən təmizlənmiş olduğunu bildirir. İslam hüququnda prinsip olaraq insanın zimməti məsuliyyətdən təmizlənmiş qəbul edilir. Bir insanın şəri mükəlləfiyyət və ya şəxsi hüququndan danışmaq üçün bu mükəlləfiyyət və haqqın dəlillə isbatlanması lazımdır. Dəlillə isbat edilə bilmirsə, haqq və mükəlləfiyyət qəbul edilməz. Məsələn, bir kimsə başqa birində alacağının olduğunu iddia edərsə, lakin bunu isbat edə bilməzsə, müttəhimin borclu olmadığına hökm verilir.

b. İbahei-əslıyyə istishabı. Əksinə bir dəlil olmadığı müddətcə bir şeydən faydalanmağın ya da bir hərəkət etməyin mübah olduğuna hökm verilməsi ibahei-əslıyyə istishabı adlanır. İslam alimlərinin çoxuna görə, haqqında müəyyən şəri hökm olmayan və insana faydalı məsələlərdə əsas prinsip mübahlıqdır. Yəni haram olduğuna dair dəlil olmayan bütün işlər halal qəbul edilir. Ancaq bəzi halallar başqa səbəblərə görə haram hökmü

¹¹ Bəqərə, 183.

ala bilər. Beləliklə, müctəhid bir məsələ ilə qarşılaşdığı zaman bu məsələnin hökmünü nəqli dəlil, qiyas və məsləhət kimi prinsiplərə görə araşdırar. Bu dəlillərdən bir hökm əldə edə bilmədiyi zaman ibahə-i əsliyyə prinsipinə görə hökm verir. Bu istishaba görə veriləcək hökm isə halallıq, yəni mübahlıqdır. Bu istishabı ifadə etmək üçün üsul alimləri belə demişlər: “*Əşyada əsl olan mübahlıqdır*”.

c. Şəri hökm istishabı. Bir səbəbə istinadən verilən şəri bir hökmün əksini göstərən bir dəlil olmadığı müddətcə mövcud şəri hökmün davam etməsinə qərar verilməsi şəri hökm istishabıdır. Buna qısaca **vəsf istishabı** da deyilir. Bu prinsip mövcud hökmün davam etməsi üçün bir dəlillə sabit olmasının yetərli olması və əlavə bir dəlilin araşdırılmaması, dəyişməsi üçün isə yeni və fərqli bir dəlilin lazım olması deməkdir. Məsələn, satın almaq ya da miras kimi yollarla bir şəxsin mülkiyyətinə keçən bir mal yeni dəlil olmadığı müddət ərzində başqasının mülkiyyətinə keçə bilməz.

İslam hüququnda istishab dəlilinə əsasən qəbul edilən ümumi qaydalardan bəziləri bunlardır:

1. “*Əşyada əsl olan mübahlıqdır*”.
2. “*Dəyişikliklə bağlı tutarlı bir dəlil olmadığı müddətcə mövcud vəziyyəti olduğu kimi saxlamaq lazımdır*”.
3. “*Yəqin şəkk ilə zail olmaz*”.

1.1.9 Sosial ədalət - gəlirin ədalətli bölünməsi: zəkat, infaq, qərzi-həsən, kəffarə

Ədalət sadəcə hüquq sahəsində deyil, həyatın bütün sahələrində ehtiyac duyulan təməl dəyərdir. İnsan ədalət sayəsində sosial həyat qurub yaşaya bilər. İqtisadi həyatda da ədalət zəruri olub, sosial ədalətin əsasını təşkil edir. İqtisadi baxımdan sosial ədalət fərdlərin bərabər imkanlara sahib olması ilə yanaşı, gəlirin ədalətli şəkildə bölünməsidir. Lakin ədalətli gəlir bölgüsü “gəlir bərabərliyi” deyil, “layiq olma” və “əməyin qarşılığı” kimi başa düşülməlidir. Buna görə gəlir ədaləti hər bir insan üçün müəyyən edilən ruzinin sahibinə çatdırılmasını ifadə edir¹².

Sosial ədalət bir termin kimi XX əsrdə meydana çıxsada, anlayış olaraq daha qədimdir. İslam dini yarandığı dövrdən etibarən sosial ədalətə böyük əhəmiyyət vermişdir. Bunu həm zəkat, fitrə, sədəqə kimi mali ibadətlərdə, həm də bir çox kəffarədə (dinin bəzi qaydalarının pozulması halında yerinə yetirilən maddi ibadət) görmək mümkündür.

¹² Ongan, N. T. (2008). İslam ekonomisində bölüşüm. Çalışma ve Toplum, 4, 8.

İslam dininə görə, mülkün əsl sahibi Allahdır¹³. O, hər şeyi yaradan və hər şeyin mütələq sahibidir. İnsan isə mala sadəcə əmanətçi kimi sahib ola bilər. Buna görə də insan sahib olduğu zənginliyi Allahın təyin etdiyi üsula uyğun şəkildə idarə etməli və xərcləməlidir.

İslami anlayışa görə, qazanc sahibi kim olursa olsun, gəlir ədalətli şəkildə bölünməlidir. Nə qədər qərribə səslənsə də, islama görə, zəngin insanların mülkündə kasıbların haqqı vardır, yəni zənginin öz malından kasıba verməsi zənginin lütfü deyil, borcudur. Bu o deməkdir ki, qazandığın malda başqalarının da haqqı var.¹⁴

İslam dinində sosial ədalətə böyük əhəmiyyət verilir, hətta Həzrəti Məhəmməd peyğəmbərlikdən öncə Məkkədə qurulan hilful-füzul andlaşmasında iştirak etmişdir. Bu andlaşmanın əsas müddəalarından biri də maddi yardımlaşma olmuşdur. İslam tarixində isə sosial ədalətin ilk nümunəsi hicrətdən sonra Mədinədə görülmüşdür. Həzrəti Məhəmməd Məkkədən Mədinəyə hicrət edən müsəlmanlarla mədinəli müsəlmanları bir-birlərinə qardaş (müaxət) elan etmişdi. Bunun nəticəsində 186 mühacir ailə eyni sayda mədinəli ailənin yanına yerləşdirilmişdi. Bu qardaşlıq zərurəti, əsasən, bütün mal-mülkünü Məkkədə qoyub gələn mühacir müsəlmanların mövcud vəziyyətlə əlaqədar maddi çətinlikdən irəli gəlirdi. Beləliklə, ənsar (kömək edənlər) adlandırılan mədinəli müsəlmanlar məkkəli din qardaşlarına qalacaq yer və iş imkanları təmin edir və onların öz həyatlarını davam etdirmələrinə kömək edirdilər. Bu bənzərsiz hadisə maddi çətinlik yaşayan insanların sosial müdafiəsi ilə yanaşı, müsəlmanların birlik və bərabərliyini möhkəmləndirmədə əvəzsiz rol oynamışdır.

İslam dinində sosial ədalətin və gəlir bölgüsünün təmin edilməsinin əsas yolları kimi zəkat, infaq, qərzi-həsən və kəffarələri xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Zəkat

İslamın beş əsasından biri olan zəkat, mali ibadətdir. Qurani-Kərimdə otuza yaxın ayədə zəkatın namazla birlikdə qeyd edilməsi İslam dininin bu ibadətə nə qədər əhəmiyyət verdiyini göstərir. Hərfi mənası “təmizlənmə” və “artma” olan zəkatın termin mənası “müəyyən mala sahib olan müsəlmanın öz malından kasıblara verməsi” deməkdir. Zəkatın miqdarı malın cinsinə görə müxtəlif formada hesablanmaqla bərabər, bu miqdar təxminən 2,5 faizdən 10 faizə qədər dəyişir. Beləliklə, zəngin insanların əlində olan mal-mülkün ciddi bir miqdarının hər il kasıb insanlara verilməsi cəmiyyətin gəlir bölgüsündə tarazlıq yaranmasına

¹³ Bəqərə, 284; Nisa, 126 və s.

¹⁴ Tabakoğlu A. İslam və ekonomik hayat. İstanbul 1987. Səh. 34.

böyük təsir göstərir. Bununla yanaşı, zəkat vasitəsilə malın mütəmadi olaraq zənginlərdən kasıblara doğru axması bu iki təbəqə arasında uçurum yaranmasının qarşısını alır. Belə ki, zənginlər həddən artıq zənginləşmə imkanı tapa bilmədikləri kimi, kasıblar da ağır yoxsulluq vəziyyətinə düşməkdən xilas olurlar. Bu sosial yardımlaşma, eyni zamanda, kasıb insanların zənginlərə qarşı həsəd və qısqanclıq hisslərini də aradan qaldırmağa kömək edir.

Zəkatın dövlət əli ilə sistemli şəkildə təşkil olunması ilə yoxsulluğun aradan qaldırılmasında böyük irəliləyiş əldə edilə biləcəyini göstərən tədqiqatlar da vardır. Müasir dövrdə zəkat ibadətinin doğru yerinə yetirilməsi, yəni zəkatın həqiqi ehtiyac sahiblərinə çatdırılması istiqamətində bəzi islam ölkələrində bu işin daha sistemli şəkildə aparılması tədqiqatları dəstəkləməklə birlikdə öz bəhrəsini də verir.

İnfaq

Sosial ədaləti təmin etməyin yollarından biri də infaqdır. Allahın razılığını qazanmaq üçün öz malından xərcləmək mənasına gələn infaq Quranda geniş yer tutur. Quranda infaqla bağlı ayələrdən bəziləri: **“Mallarını Allah yolunda sərf edənlərin halı yeddi sünbül verən bir toxuma bənzər ki, bu sünbüllərin hər birində yüz ədəd dən vardır. Allah istədiyi kimsə üçün bunu qat-qat artırır. Allah (lütfü ilə) genişdir¹⁵; Mallarını gecə və gündüz, gizli və aşkar (yoxsullara) sərf edənlərin Rəbbi yanında böyük mükafatları vardır. Onların (axirətdə) heç bir qorxusu yoxdur və onlar qəm-qüssə görməzlər¹⁶; İman gətirən bəndələrimə de: “Nə bir sövdələşmənin, nə də bir dostluğun olacağı gün gəlmədən əvvəl namaz qılsınlar və onlara verdiyimiz ruzidən gizli və aşkar infaq etsinlər!”¹⁷. Qurani-Kərimin onlarca bu məzmununda olan ayəsində iman və ibadətlərlə yanaşı, infaq, yəni Allahın insana verdiyi ruzidən başqalarına verilməsi əmr edilir. Mülkün mütləq sahibi olan Allah bu imtahan dünyasında insana əmanət kimi verdiyi malı ehtiyac sahibi olanlarla bölüşməyi əmr edərək imtahanı qazanmağın yolunu da göstərir¹⁸.**

Qərz-i-həsən

Qərz borc vermək deməkdir. Dilimizdəki istiqraz sözü bu sözdən törəyib, hərfi mənası borc istəməkdir. İslam hüququ termini kimi qərz-i-

¹⁵ Bəqərə, 261.

¹⁶ Bəqərə, 274.

¹⁷ İbrahim, 31.

¹⁸ Erdoğan S. İslam ekonomisinde tasarruf ve ekonomik gelişme. İstanbul 1992. s. 29-30.

həsən borc istəyən şəxsdən hər hansı bir qarşılıq istəmədən, sırf Allahın razılığını qazanmaq üçün borc vermək deməkdir. İslam dini borc faizini qadağan etdiyi üçün bu boşluğun doldurulması üçün qərzi-həsən termini Bəqərə surəsindəki bir ayədən götürülmüşdür: **“Kim Allaha yaxşı bir borc verərsə, Allah onun əvəzini qat-qat artırar. Allah bəzilərini çətinliyə salar, bəzilərinə də bolluq verər. Siz Ona qaytarılacaqsınız”**¹⁹. Qərzi-həsən faizin geniş yayıldığı bir cəmiyyətdə alternativ borc üsulu kimi təqdim edilmişdir. İslama görə, faiz həm iqtisadi həyata vurduğu zərərlər, həm də onsuz da ehtiyac içində olan insanları daha da ağır vəziyyətə salması baxımından qadağan edilmişdir. Lakin həyatın bir gerçəyi olan borc alma ehtiyacının qarşılınması üçün “yaxşı borc” mənasına gələn qərzi-həsəni təklif etmişdir. Yuxarıda qeyd edilən ayədə “yaxşı borc”un Allaha verilən bir borc kimi xarakterizə edilməsi diqqəti xüsusilə cəlb edir. Normal hallarda bir insanın Allaha borc verməsi mümkün deyil. Ancaq bu ayədə ehtiyac içində olan insana verilən “yaxşı borc” Allaha borc vermə kimi qiymətləndirilərək qeyri-adi bir məcazi üslubla məsələnin əhəmiyyətinə diqqət çəkilir. Hər hansı bir maddi qarşılıq gözləmədən verilən borcun əvəzini isə Allahın qat-qat artıracağı vəd edilir. Beləliklə, sanki bu dünyada ehtiyac içində olan insana kömək edərək qarşılığını axirətdə Allahdan istəmə şəklində bir borc münasibəti təklif olunur. Bu yanaşma tərz, eyni zamanda, islamın faizə qarşı olan münasibətinin nə qədər kəskin olduğuna da göstərir.

Qərzi-həsən islam hüququnda mühüm yer tutan müqavilələrdən biri olub mahiyyəti, şərtləri və tərəflərə yüklədiyi məsuliyyətlər baxımından geniş şəkildə tədqiq olunur. Bu baxımdan, qərzi-həsəni təsadüfi borc vermə kimi anlamaq doğru deyildir. Bundan əlavə, qərzi-həsən əsrlər boyu fərdlər arasında təbiiq olunan bir üsul olmaqla yanaşı, sırf bu məqsədlə yaradılmış vəqflər və qurumlar da olmuşdur. Müasir dövrdə də bəzi müsəlman ölkələrində bu ənənəni davam etdirən xüsusi təşkilat və fondlar mövcuddur.

Qərzi-həsən saf niyyət və savab qazanmaq məqsədilə borc verməkdən ibarət olsa da, hüquqi bir əməliyyat olması baxımından aşağıdakı şərtləri vardır:

Borc verən şəxs verdiyi borcu faizsiz olaraq geri alma hüququna malikdir. Borc verilən şəxs əsas sərmayəni tam şəkildə geri ödəməlidir.

Borclu şəxs aldığı borcu bütün hallarda qaytarmalıdır. Borc alınan maldan istifadə etməzdən əvvəl onu itirsə, əvəzini ödəməyə məcburdur.

Qərzi-həsən müqaviləsində borcun ödəməyəyi müddət əvvəlcədən təyin edilə bilər, lakin qoyulan bu müddət məcburi deyil. Yəni borc verən

¹⁹ Bəqərə, 245.

şəxs öz borcunu istədiyi vaxt tələb edə bilər. Borclu da borcunu müddəti bitmədən ödəyə bilər.

Borc verən şəxs borclunun problemini həll etdiyi üçün Allah tərəfindən mükafatlandırılacaq. Ona görə də borclu çəkinməməlidir.

Qərzi-həsən sadəcə misli mallarda mümkündür. Beləliklə, istehlak olunaraq və təkrar əldə edərək borcun qaytarılması mümkün olar.

Borc götürülmüş məbləğ borclunun mülkiyyətinə keçir və borclu ondan istədiyi kimi istifadə edə bilər.

Dinin qadağan etdiyi işlərdə istifadə olunması üçün qərzi-həsən müqaviləsi ilə borc verilməz.

Kəffarə

Kəffarə bir insanın Allahdan əfv diləyərək müəyyən günah və xətalınının bağışlanması məqsədilə kölə azad etmə, oruc tutma, yoxsulu doyurma və geyindirmə, sədəqə vermə kimi yerinə yetirməli olduğu ibadətlərin ümumi adıdır. Mövzumuzla əlaqəsi baxımından mali ibadətlər kateqoriyasına daxil olan kəffarə növləri bunlardır: Ramazan orucunun qəsdən səbəbsiz yerə pozulması, andın qəsdən pozulması, səhvən adam öldürmə, ehramlı olarkən ov etmə və digər ehram qadağaları. Belə ki, ramazan orucunun kəffarəsi altmış yoxsulu doyurmaq, and kəffarəsi on yoxsulu doyurmaq və ya geyindirmək, səhvən adam öldürmə kəffarəsi bir tam diyə (200 dəvə və ya 4 kq qızıl), ehram qadağası kəffarəsi qadağanın növünə görə bir qurban və müxtəlif miqdarlarda sədəqə vermək şəklindədir. Göründüyü kimi, islam dinində bir çox qadağanın cəzası və ya bağışlanma vasitəsi kimi günahkarın öz malından başqalarına sədəqə kimi verməsi təklif olunur. Bu da sosial ədalətin təmininə müəyyən miqdarda töhfə verir.

1.1.10 İslam hüququnda mülkiyyət anlayışı

Mülkiyyət şəxsin əşyaya sahib olması deməkdir. Bu isə şəxsə sahib olduğu mal-mülkdən istifadə etmə hüququ verir. İslam hüququnda mülkiyyətlə bağlı üç mühüm məfhum var. Bunlar mal, mənfəət və haqq məfhumlarıdır.

Mal-mülk dedikdə insanın sahib olduğu ev, avtomobil, paltar, kitab və s kimi əşyalar nəzərdə tutulur. Bir insanın sahibi olduğu maldan istifadə etmə haqqı onu satma, kirayə vermə bağışlama formasında ola bilər. İslam hüququna görə, əldə olunması və istifadəsi mümkün olan hər şey mal statusu ilə mülkiyyətə daxil ola bilər.

Mənfəət bir maldan faydalanma, istifadə etmə deməkdir. Bir malın mülkiyyətindən danışa bilmək üçün onun maddi olması şərtidir. Bu mallardan istifadə isə maddi deyil, mənəvi bir dəyərdir. Eyni zamanda,

mənfəəti maldan ayrı düşünmək olmaz. Mənfəətlərin mal sayılıb-sayılmaması ilə əlaqədar ixtilafın fiqhdə bəzi nəticələri var. Bunlardan ən vacibi bir malı qəsb edən şəxsin o malın mənfəətlərini təzmin edib-etməyəcəyi ilə əlaqədardır. Bir anlayışa görə, yalnız mütəqəvvim mallar təzmin edilər və mənfəətlər bir müqavilə mövzusu olmadıqca bu xüsusiyyətə sahib olmaz. Başqa sözlə, qəsb etdiyi malı eynilə qaytaran şəxs ayrıca qəsb müddətində istifadə etdiyi və ya istifadə etməsə də, sahibinin istifadəsinə mane olduğu mənfəətləri təzmin etməz. Digər görüşlərə görə isə mənfəət müstəqil maldır və başqasına aid bir mala əl qoyan şəxsin o malı əlində tutduğu müddət üçün təminat ödəməlidir.

Haqq müxtəlif mənalara sahib olan bir sözdür. Bu müxtəlif mənalарın müştərək nöqtəsi “var olma, sabit olma”dır. Buradan çıxış edərək haqqın mövcud və sabit olduğunu demək mümkündür. Fiqh elmində bu söz müxtəlif formalarda işlənir. Allah haqqı, qul haqqı, ana-ata haqqı, mülkiyyət haqqı, vəlayət haqqı, azyaşlı uşağa baxma (hidanə) haqqı, müxəyyərlik haqqı bunlardan bəziləridir. Haqq ümumi mənası ilə yanaşı, mülkiyyət təsnifində mal və mənfəətin xaricində qalan qismi ifadə etmək üçün də işlədilir. Yəni insanlar malların əslinə, mənfəətinə və haqlarına sahib ola bilirlər. Bəzi hüquqçulara görə, haqlar mal sayılmaz və buna görə satılmazlar. Lakin irtifaq (bir mal üzərində başqa bir malın lehinə olan istifadə hüququ) haqları kimi bəzi haqlar bu hökmün xaricindədir. Bunların əlaqəli olduqları maldan ayrılıqda satılması mümkün olmasa da, o mallarla birlikdə satılması mümkündür.

Malın növləri

Mal bir çox cəhətdən təsnif edilmişdir. Belə ki, mal hüquqi baxımdan dəyərli olması və qorunmasına görə mütəqəvvim və qeyri-mütəqəvvim, mövqeyinə və olduğu yerdəki sabitliyinə görə daşınan və daşınmaz, əmsallarının bir-birinə bənzəməsinə görə qiyəmi və misli şəklində qisimlərə ayrılır. Bu qisimlərə aid hökmlərin fərqli olması belə bir təsnifə səbəb olmuşdur.

a. Mütəqəvvim mal - mütəqəvvim olmayan mal

Mütəqəvvim qiyməti olan deməkdir. İslam hüququnda mütəqəvvim mal deyildikdə tələf edildikdə təminat tələb olunacaq dəyərə malik olan mal nəzərdə tutulur. Bir malın dəyərli olub-olmamasını qanunu qoyan təyin edir. Malların böyük əksəriyyəti mütəqəvvimdir.

Bir malın mütəqəvvim olması üçün “həqiqətən əldə edilməsi” və ondan istifadə etməyin halal olması lazımdır. Buradakı “həqiqətən əldə etmə”dən məqsəd mübah malların əldə olunmasıdır. Heç kimin mülkiyyətində olmayıb hüquqi baxımdan ilk dəfə ələ keçirənin mülkiyyətinə girən mallar mütəqəvvim deyil. Bunlara mübah mal deyilir.

Bir malın mütəqəvvim olmasının ikinci şərti normal şəraitdə ondan istifadə etməyin caiz olmasıdır.

b. Daşınan (məqul) mal - daşınmaz (qeyri-məqul) mal

Zərər vermədən daşınması mümkün olan mallar daşınan, daşındığı təqdirdə zərər görən mallar da daşınmazdır. Bəzi hüquqçulara görə, bir malın daşınan sayılması üçün daşına bilməsi kifayətdir. Daşıma əsnasında şəkil və formasının dəyişməsi buna təsir etməz. Bu mənada daşınmaz mal yalnız ərazilərdir. Ərazi xaricindəki bütün mallar daşınandır.

c. Misli mal - qiyməti mal

Misli mal bənzəri satışda olan maldır. Qiyməti mal isə bazarda bənzəri olmayan maldır. Misli “misli” (bənzər) sözünün mənsubiyyət formasıdır. İslam hüququnda alış-verişdə ağırlıq və ya həcm ölçü vahidləri əsas alınan mallar misli qəbul edilir. Say ilə satılan və əmsalları arasında mühüm bir fərq olmayan mallar da bunlardandır. Fiqh kitablarında ağırlıq ölçü vahidi ilə satılan mallara vəznə, həcm ölçü vahidi ilə satılan mallara keyli, say hesabı ilə satılan və biri digərindən çox fərqli olmayan mallara da ədədiyyi-mütəqarib deyilir. Ağırlıq ölçü vahidi ilə alınib-satılan qızıl, gümüş, dəmir kimi mallar vəznə, tənəkə və ya litr kimi həcm ölçü vahidləri ilə alınib-satılan mallar da keylidir. Tarixən buğda, arpa kimi taxıl məhsullarının həcm (keyl) vahidi ilə alınib-satılması onların keyli qəbul edilməsinə səbəb olmuşdur. Bu vəziyyətin zamanla dəyişib onların ağırlıq vahidləri ilə alınib-satılmasının keyli xüsusiyyətlərini dəyişdirib-dəyişdirməyəcəyi mübahisəli bir mövzudur. Yumurta kimi say hesabı ilə alınib-satılan mallar da ədədiyyi-mütəqarib sinfindəndir.

Mülkiyyətin növləri

Mülkiyyət müxtəlif cəhətlərdən təsnif edilmişdir. Klassik mənbələrdə **eyn mülkiyyəti, mənfəət mülkiyyəti və deyn mülkiyyəti** növlərinə geniş yer verilir. Eyn mülkiyyəti əşyanın əslinə sahib olmağı bildirir. Mənfəət mülkiyyəti bir əşyadan istifadə haqqının bir şəxsə aid olmasını ifadə edir. Deyn mülkiyyəti isə bir şəxsin başqasında olan alacağının adıdır.

Mülkiyyətin əldə edilməsi

Kiminsə mülkiyyətində olmayan mübah malları əldə etməyə islam hüququnda ihraz deyilir. İhraz mülkiyyəti meydana gətirən bir səbəbdir. İhraz yalnız mübah mallara aiddir və başqasının mülkiyyətində olan mallar ihraz edilməz.

Mülkiyyətin əldə edilməsi ilə bağlı ən mühüm məsələlərdən biri mədən mülkiyyətinin ihrazla qazanılıb-qazanılmayacağı, qazanılacaqsə, hansı əsaslara görə olacağı mövzudur. Bu mallar yer altındakı neft, qaz, qızıl kimi bütün mütəqəvvim mallardır. Torpaqda basdırılan və qızıl,

gümüş, mis kimi qiymətli metallardan hazırlanan əşyalara isə xəzinə adı verilir.

Mədənin mülkiyyətinin ihraz ilə qazanılmasının mümkün olmadığını iddia edən hüquqçulara görə, mədənlər bütün müsəlmanların ortaq mülküdür və onlar adına qərar vermə səlahiyyəti dövlətə aiddir. Mədəni mülkiyyət baxımından olduğu əraziyə mənsub hesab edən hüquqçulara görə isə mülkiyyət altında olmayan mübah ərazidəki mədən o əraziyə tabe olaraq mübah mal sayılır və onu tapanın olar.

Xəzinələr bir vaxtlar torpağa basdırılmış qızıl, gümüş və ya digər metallardan hazırlanmış qiymətli pul ya da əşyalardır. İslam hüquqçuları bunları iki qismə ayırırlar: islamdan öncəki və islamdan sonrakı dövrə aid olanlar. Birincilərə cahiliyyə dövrü, ikinciyyə də islami dövr xəzinəsi deyilir. Hansı dövrə aid olduğu təsbit edilə bilinməyən xəzinələrin bu iki qrupdan hansına daxil ediləcəyi haqqında da fərqli görüşlər var. Ümumiyyətlə, islami dövrə aid xəzinələr sahibi bilinməyən mal (lūqətə) hökmündə qəbul edilir və ona müvafiq hökmlər tətbiq olunur. Cahiliyyə dövrünə aid xəzinələr isə qənimət sayılır və beşdə biri (xüms) dövlətə aiddir.

1.1.11 İslamda dövlət gəlirləri

Zəkat. İslam dövlətinin ən mühüm gəlir mənbələrindən biri zəkatdır. Zəkat pul, ticarət malları, daşınmaz əmlak və kənd təsərrüfatı məhsullarından 2,5% faizdən 10% faizə qədər əldə edilən bir növ vergidir. Zəkat dövlətin digər gəlirlərindən fərqli olaraq xüsusi şəkildə təyin edilmiş yerlərə xərclənər.

Xüms. Qənimət və mədənlərdən (Cəfəri alimlərə görə isə gəlirlərdən) alınan bu verginin miqdarı 20% faizdir. Xüms də zəkat kimi islam qaydalarına əsasən müəyyən edilir.

Xərac. Həm qeyri-müsəlman, həm də müsəlman torpaq sahiblərindən alınan torpaq vergisidir. Xəracın miqdarı ictihada görə təyin edildiyi üçün dövrlərə görə dəyişkəndir. Beytülmalın ən mühüm gəlirlərindən biri olan xərac tarixən dəyişərək inkişaf etmişdir. Geniş tətbiq sahəsi olan bu vergi haqqında İslam hüquqçuları müstəqil əsərlər yazmışlar.

Cizyə. İslam dövlətində yaşayan qeyri-müsəlman kişilərdən alınan vergidir. Cizyə vergisi həddi-bülüğ yaşına çatmış, əqli və fiziki qüsuru olmayan, maddi gücü olanlardan alınar.

Üşur. İslam ölkəsinin vətəndaşı olan qeyri-müsəlmanların idxal etdiyi mallardan 5%, xarici vətəndaşların idxal etdiyi mallardan 10% miqdarında alınan vergidir.

İnfaq gəlirləri. Fövqəladə hal zamanı müsəlmanlardan toplanan sədəqələrdir. Həm Həzrəti Peyğəmbər, həm də Rəşidi xəlifələri dövründə bundan istifadə edilmişdir.

Digər. Müsəlman dövlətlərində yuxarıda qeyd edilənlərlə yanaşı, lazım gəldikdə fərqli vergilər də toplanmışdır. İslam hüquqçuları ehtiyac yarandığı təqdirdə əlavə vergilərin tətbiq olunmasını məşru qəbul etmişlər.

1.1.12 Faiz. İslamdan əvvəl və islamda faiz

Faiz qədim Misirdən assurlara, şumerlərdən Babilə, qədim Yunandan Romaya, demək olar ki, bütün mədəniyyətlərdə müzakirə mövzusu olmuş, bəzən müəyyən məhdudiyyətlər gətirilmiş, bəzən də yəhudilik və xristianlıqda olduğu kimi tamamilə qadağan edilmişdir. Tarix boyunca iqtisadçılarla bərabər filosoflar və ədiblər də faizin iqtisadiyyatdakı yeri haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Faiz haqqındakı fikirlər mənfi və müsbət olmaqla iki qismə ayrılır. Hammurapi qanunlarında faiz əməliyyatlarını nəzarətdə saxlamaq üçün müxtəlif tədbirlər alınmış, faizin əsas borcu üstələməməsi və bu kimi bənzəri qaydalar qoyulmuşdur. Qədim filosoflardan Platon və Aristotel faizin əleyhinə fikir bildirmiş və iqtisadi həyat üçün zərərindən bəhs etmişlər. Onların fikrincə, faiz cəmiyyətin zəngin və kasıb təbəqələri arasında kin yaradan, dövlətin iqtisadi gücünü təhlükəyə atan çirkin bir qazanc yoludur. Faiz, eyni zamanda, ədalətsizlik mənbəyi kimi də qiymətləndirilmişdir.

Faiz qadağası islam iqtisadiyyatının ən xarakteristik xüsusiyyəti kimi bilinir. Həm Quran və sünnədə, həm də klassik fiqh mənbələrində faiz əvəzinə, riba terminindən istifadə edilmişdir. Geniş təfəssilatı olmaqla bərabər, faizin əsas xüsusiyyəti yatırımdakı riskin tək tərəfli olmasıdır. İslam dini isə riskin bölüşülməsini təklif edərək faizi kəskin şəkildə qadağan etmişdir.

Qurani-Kərimdə faiz mərhələli şəkildə qadağan edilmişdir. Birinci mərhələdə faizə qarşı mənfi münasibət bildirilərək onun pis bir əməl olduğu bildirilmişdir. Belə ki, faiz alanların mallarındakı artışı Allah qatında bir dəyəri olmadığı hesab edilmişdir: **“İnsanların mal-mülkü artsın deyə verdiyiniz hər hansı bir faiz Allah dərgahında artmaz. Allahın rızasını diləyərək verdiyiniz zəkata gəldikdə bunu edənlər (mənəvi qazanclarını və mallarının bərəkətini) qat-qat artıran kimsələrdir”**²⁰. Göründüyü kimi, bu ayədə faiz qəti şəkildə qadağan edilməkdənsə, onun Allah qatında bir dəyəri olmadığı, əksinə, insanın əsas hədəfinin Allah rızası olduğu bildirilir. Çünki faiz cahiliyyə

²⁰ Rum, 39.

dövründən etibarən ərəblər arasında geniş yayılmış bir tətbiq idi. İqtisadi həyatın mərkəzində yer tutan belə bir əməliyyatın bir anda qadağan edilməsi bazarda sərmayə qıtlığına səbəb ola bilərdi. Sistemin işləkliyini davam etdirməsi üçün alternativlərin təklif edilməsi zərurət kəsb edirdi. Digər tərəfdən faiz vasitəsilə qazanc əldə edən insanların bir anda gəlir mənbələrinin kəsilməsi onların islama münasibətini də mənfi istiqamətdə dəyişə bilərdi. Çünki bu ayə məkki bir ayə olub islamın hələ kifayət qədər güclənmədiyi dövrdə nazil olmuşdu. Üstəlik az sayda olan müsəlmanlar da əsasən cəmiyyətin kasıb və zəif təbəqəsindən idi. Buna görə də əvvəlcə faizin yaxşı bir iş olmadığı insanlara elan edilmişdi.

Daha sonra isə ikinci mərhələdə faiz yeyənlərin qiyamətdə yenidən dirilməsi cənnət keçirən insanların ayılmasına bənzədilərək sərt bir üslub seçilmiş və cəhənnəm əzabı ilə qorxudulmuşdur²¹. İslam hüququna görə, bir əməlin cəzası cəhənnəm olaraq açıqlanarsa, o əməlin hökmü haramdır. Əslində, burada faizin haram olduğunu anlamaq üçün kifayət qədər dəlil təqdim edilmişdir. Lakin sonrakı mərhələdə daha kəskin və ağır ifadələr faizin hökmü haqqında şübhəni aradan qaldırmışdır: **“Əgər belə etməsəniz, o zaman Allaha və Onun Peyğəmbərinə qarşı müharibəyə girişdiyinizi bilin! Yox, əgər tövbə etsəniz, sərmayəniz (mayanız) sizindir. Beləliklə, nə siz zülm edərsiniz, nə də sizə zülm olunar!”**²² Qurani-Kərimdə hər hansı bir qadağa “Allah və Peyğəmbərə qarşı müharibəyə girmək” kimi xarakterizə edilməmişdir. Faiz qadağasının belə bir kəskin ifadə ilə elan edilməsi islamın faizə olan münasibətini və onun qəti qadağan edildiyini göstərirdi. Yeri gəlmişkən, Nisa surəsinin 161-ci ayəsində yəhudilərin faiz aldıkları üçün qınanması faiz qadağasının əvvəlki şəraitlərdə də olduğuna işarə edir.

Peyğəmbərin sünnəsində də faiz qadağası geniş yer tutur. Bu hədisləri faizin haram olduğunu bildirənlər və faiz haqqında daha təfəsilatlı məlumat verən hədislər olmaqla iki qrupa ayırmaq mümkündür. Əbu Hüreyrənin rəvayət etdiyinə görə, Həzrəti Peyğəmbər insanı həlak edən yeddi əməldən xəbər verərək belə buyurdu: *“Həlak edən yeddi şeydən uzaq durun!”*

Səhabələr:

–Ya Rəsulullah! Onlar nələrdir? - dedilər.

Rəsulullah: Allaha şərik qoşmaq, cadu, haqlı olma xaricində Allahın haram buyurduğu canı öldürmək, faiz yemək, yetimin malını yemək, düşmənlə qarşılaşdıqda qaçmaq və namuslu qadına zina iftirası atmaqdır!’ – deyərək buyurdu.”²³

²¹ Bəqərə, 275.

²² Bəqərə, 279.

²³ Buxari, Vəsaya, Müslim, İman, 145.

Həzrəti Peyğəmbər bu hədisdə faizi kəbair adlanan ən böyük günahlar sırasına daxil etmişdir. Bu isə Quran ayələrindən sonra sünnənin də faizə qarşı kəskin münasibətini göstərir. Bununla yanaşı, Həzrəti Peyğəmbər “Vida xütbəsi”ndə də faiz qadağasına xüsusi yer vermiş və əvvəlcə əmisi Abbas ibn Əbdülmüttəlibin faizini ləğv etmişdir²⁴. İkinci qrup hədislərdə isə faizin növləri və hüquqi çərçivəsi müəyyənləşdirilir. Bu hədislərdən çıxış edən islam hüquqçuları daha geniş təfsilatları ilə birlikdə faiz nəzəriyyəsini açıqlamışlar. Bunun nəticəsində, əsas etibarilə, iki növ faiz olduğu müəyyənləşdirilmişdir²⁵. Bunlar alış-veriş faizi və borc faizidir.

Alış-veriş faizi

Klassik mənbələrdə faiz araşdırmaları “altı maddə (mal) hədisi” kimi məşhur olan hədis ətrafında cərəyan edir. Bu hədis müasir dövrə qədər həm geniş şəkildə tədqiq olunmuş, həm də ixtilafların mərkəzində yer almışdır. Həzrəti Peyğəmbər o məşhur hədisində belə buyurmuşdur: *“Qızıl ilə qızıl, gümüş ilə gümüş, buğda ilə buğda, arpa ilə arpa, xurma ilə xurma, duz ilə duz bir-biri ilə bərabər miqdarda nağd olaraq satılmalıdır. Bu malların növü dəyişərsə, nağd olmaq şərti ilə istədiyiniz kimi satın”*²⁶. Bu maddələrdə faiz olduğu bütün hüquqçular tərəfindən qəbul edilmişdir. Bunların xaricində qalan məhsullarda və ya əşyalarda faizin olub-olmadığı isə ixtilaf səbəbi olmuşdur. Bir qrup alimə görə, faiz sadəcə bu maddələrdən ibarətdir, digər qrupa görə isə bu maddələr Həzrəti Peyğəmbər dövrünün ən geniş yayılan məhsulları olub hədisdə nümunə kimi qeyd edilmişdir. Beləliklə, bu maddələr xaricində də hədisin şərtlərinə riayət edilmədiyi təqdirdə faiz cərəyan edir. Bu ikinci görüş daha çox alim tərəfindən qəbul edilmiş, digər maddələrdə də faizdən qaçmağı zəruri hesab etmişlər. Nəticə olaraq müasir dövrdə bütün misli mallar (bənzəri satışda olan) faiz əhatəsinə daxil edilmişdir.

Borc faizi - nisyə faizi

Alış-veriş faizindəki vədə şərti nisyə faizinin qarşısını almaq üçün qoyulmuş şərtidir. Çünki bu şərti əsas götürən fəqihlər mal-pul dəyişməsi xaricində qiyəmi (bənzəri satışda olmayan) mallar da daxil olmaqla vədə ilə satışı faiz kimi qiymətləndirmişlər. Vədənin qadağan edilməsinin səbəbi iki məhsul arasında vədə əsnasında qiymət fərqinin yaranmasıdır. Bu isə alış-verişdə ədalətsizlik və ya aldatmanın meydana çıxmasıdır ki, islam dini qəti şəkildə bunların əleyhinədir.

²⁴ Müslim, Həcc, 147.

²⁵ Qureshi I. Islam and Theory of Interest. Lahore. Səh. 64.

²⁶ Müslim, Müsaqat, 81.

Beləliklə, eyni cins mallar dəyişdirildikdə miqdar eyni və vədəsiz olmalı, fərqli cins mallar dəyişdirildikdə isə miqdar fərqli olsa da, vədə olmamalıdır. Əks halda, hər ikisi də faiz olar.

Bundan əlavə, faiz müxtəlif cəhətlərdən də təsnif edilmişdir. Bunları aşağıdakı kimi xülasə etmək mümkündür:

a. Qatlanan faiz

Qurani-Kərimdə əsl qadağan olunan faiz bu faiz olub, borcdan qazanc əldə etmə faizidir. Bu faizin əsas xüsusiyyəti zamanında ödənmədiyi təqdirdə, borcun qatlanaraq artmasıdır. Beləliklə, borclu daha sonrakı bir vədədə borcu ödəməyi boynuna götürür, lakin borc miqdarı qatlanaraq artdığı üçün ödənməsi daha çətinləşir.

b. Diskont faizi

Borcun vədəsindən əvvəl ödənərək faizdən endirim edilməsi diskont faizidir. Klassik dövr islam hüquqçuları faizin bu növünün haramlığı barəsində ixtilaf etmişlər. Diskont faizin haram olmadığını qəbul edən alimlərə görə, bir borc münasibətində borclunun əleyhinə artım olarsa, faiz olar, burada isə borcda artım yoxdur.

c. Gecikmə faizi

Borclu vədəsi çatdığı halda, borcunu ödəməzsə, bu gecikməyə görə borcun üzərinə faiz əlavə olunur. Buradakı əsas məqsəd alacaqlının məruz qaldığı zərəri borcluya ödətməkdir. Bundan əlavə, borclunun sui-istifadə edərək ödəməni gecikdirməməsi üçün də bu tədbir görülür.

d. Neqativ faiz

Faizli bir müqavilə bağlandığı zaman vədə sonunda meydana çıxan sərmayə ilə faizin cəminin alım gücü müqavilə bağlandığı andakı alım gücündən daha aşağı olarsa, neqativ faiz meydana gəlir. Buna bənzər hallar inflyasiyanın doğru hesablanmadığı hallarda meydana gəlir. Təbii ki, heç bir müqavilə bağlayan nəticədə ziyana düşmək istəməz. Halbuki faizli borclarda adətən borclu zərərçəkən tərəf kimi düşünülür. Əslində isə tərəflərdən hansının zərər çəkməsi önəmli deyil, əsl olan isə heç kimin zərər çəkməməsi üzərinə müqavilə bağlamaqdır. Gözlənilməyən halların zərərə səbəb olması, əlbəttə, istisna edilir.

Faizin qadağan edilməsinin səbəbləri

Faizin tarix boyunca və islamda bu qədər kəskin şəkildə qadağan edilməsi səbəbsiz ola bilməz. İslam hüquqçuları faiz qadağasının səbəbləri üzərində tədqiqatlar aparmışlar. İslamda bütün əmr və qadağaların səbəbləri olduğu qəbul edilir. Dinlər inanc və əməl bütünlüyü

içerisində varlığını davam etdirdiyi üçün bu bütünün bir məqsəd və hədəfə istiqamətləndiyinə, fərdi və ictimai müstəvidə fayda-zərər prinsipinə əsaslandığına inanılır. İslam dinində də ticarət və alış-veriş sərbəst olduğu halda, faizin qadağan edilməsinin səbəbi, məqsədi və hikməti vardır²⁷. Faizin qadağan olunma səbəblərini aşağıdakı kimi təsnif etmək mümkündür:

a. Ölü sərmayə

Faiz asan və qaranti gəlir vəd etdiyinə görə, az da olsa, sərmayə sahiblərinin yatırıma yönəlməsinin qarşısını alır. Bu isə mövcud sərmayənin tam şəkildə bazara girməsinə imkan vermir. Nəticədə faizli kreditlər bir tərəfdən maliyyəti artıraraq qiymətlərin artmasına və inflyasiya səbəb olur, digər tərəfdən də sərmayə qıtlığı səbəbilə azalan yatırımlar işsizliyi artırır.

Sərmayə qıtlığı sadəcə ölkədaxili bazara deyil, beynəlxalq müstəvidəki iqtisadiyyatlara da mənfi təsir göstərir. Daxili bazarda kifayət qədər sərmayə tapa bilməyən hökumətlər yüksək faizli beynəlxalq kreditlərə müraciət etmək məcburiyyətində qalırlar. Xüsusilə, inkişaf etməkdə olan ölkələrin faizli borcu ödəmək üçün daha çox kredit alma zərurəti şəklində cərəyan edən fasid dairə iqtisadi böhranlarla sonlanır. Bu isə ictimai və siyasi istiqrarsızlığa gətirib çıxarır.

b. Qeyri-müəyyənlik

İslam dini də digər iqtisadi sistemlər kimi sərmayənin potensial gəlirə sahib olduğunu qəbul etmişdir. Sərmayədən zəkat alınmasının məntiqi əsası da məhz bu potensial gəlirdir. Lakin potensial gəlirin bölünməsi məsələsində islam iqtisadiyyatı ilə digər iqtisadi sistemlər arasında fərqli yanaşmalar vardır. Faizli sistemlərdə sərmayə təşəbbüskarın əlinə keçdiyi anda sərmayə sahibi potensial gəlirdən öz payına düşənə sahib olur. Yatırımın uğurlu olub-olmamasından asılı olmayaraq, sərmayə sahibinin qazancına zəmanət verilir və miqdarı da əvvəlcədən müəyyənləşdirilir. Beləliklə, yatırımın potensial riski birbaşa təşəbbüskarın məsuliyyətində qalır. Bu halda, təşəbbüskarın iflas ehtimalı iki qatına çıxır. Sərmayə sahibi isə riskdən qorunduğu üçün həm davamlı olaraq qazanır, həm də sərmayəsini şəxsən özü yatırıma yönəltməkdənsə, faizlə borc verməyə üstünlük verir.

İslam iqtisadiyyatına gəlinə, sərmayənin potensial gəlirə sahib olduğu qəbul edilsə də, bu gəlirin bölüşdürülməsi üçün potensial gəlirin real gəlirə çevrilməsi şərt qoyulur. Çünki iqtisadi həyatın reallıqları göstərir ki, heç bir yatırımın uğuruna zəmanət yoxdur və bu, gəlirin

²⁷ Thomas A. Interest in Islamic Economics. Nyu York. 2006. Səh. 95.

miqdarını da əvvəlcədən proqnozlaşdırmağı mürəkkəbləşdirir. Bundan başqa, potensial gəlirlə real qazanc arasında pozitiv və ya neqativ fərq yaranarsa, bu, tərəflərdən birinin lehinə olacağı halda digərinin əleyhinə olacaq. Bu qeyri-müəyyənliklər islam iqtisadiyyatının əsas prinsiplərinə zidd olub ədalətsiz yatırım şərtləri kimi qəbul edilir. İslam iqtisadiyyatının təklifi isə potensial gəlirdə olduğu kimi potensial riskin də sərmayə sahibi və təşəbbüskar tərəfindən bərabər paylanmasıdır. Gəlirin bölüşdürülməsi isə reallaşdıqdan sonra müəyyən edilməlidir. Belə olan halda, həm təşəbbüskar riskdən qorunar, həm də potensial deyil, real gəlir bölünəcəyinə görə haqsızlıq və ədalətsizlik olmaz. Faizi qadağan edən ayələrdən biri olan Bəqərə surəsinin 279-cu ayəsi də məhz bu həqiqəti dilə gətirir: **“Əgər tövbə etsəniz, sərmayəniz (mayanız) sizindir. Siz nə haqsızlıq etmiş, nə də haqsızlığa məruz qalmış olarsınız”**. Həzrəti Peyğəmbərin bu hədisi də potensial risk baxımından öyüd verəndir: *“Bir ağacdakı meyvə satın alındıqdan sonra meyvə hələ toplanmazdan əvvəl bir təbii fəlakətə məruz qalarsa, müştəriniz olan qardaşınızın pulunu almayın. Müsəlman qardaşınızın pulunu nəyin qarşılığında alacaqsınız ki!?”*²⁸. Beləliklə, islam iqtisadiyyatına görə, hələ mövcud olmayan bir qazanc bölünə bilməz və qazanc kimi risk də müştərək olmalıdır.

c. Qarşılıqsız qazanc

İslam dininə görə bir qazancın halal olmasının əsas şərtlərindən biri qarşılığının olmasıdır. Faiz isə qarşılıqsız bir qazandır. Halbuki müsəlmanın müsəlmana canı və namusu kimi malı da haramdır. Onu hər hansı bir şey qarşılığında olmadan alması doğru olmaz. Digər tərəfdən faizlə əldə olunan gəlir qarşılığında hər hansı mal istehsal olunmur və ya xidmət göstərilmir. Faizli istehsal kreditlərində alacağının qazanc kimi əldə etdiyi miqdar borclunun istehsal etdiyi məhsul üzərinə qoyularaq malın qiymətini artırır. Beləliklə, faizli kreditlər bazar qiymətlərini mütəmadi olaraq yüksəldər.

1.1.13 Ğarar

İslam iqtisadiyyatında ğarar müqavilədə qeyri-müəyyənliyin olması deməkdir. Ğarar termini ilə cəhalət (müqavilənin mətnində qeyri-müəyyənlik) termini eyni mənanı ifadə etsə də, aralarında incə fərqlər vardır. Ğarar mövzusu klassik fiqh kitablarından bu günə qədər geniş şəkildə tədqiq olunmuş, şərtləri, növləri və hüquqi nəticələri diqqətli şəkildə araşdırılmışdır. Bu məsələyə belə geniş yer verilməsinin səbəbi haqsız qazancın qarşısını almaqdır. Çünki ğarar mahiyyətə etibarilə

²⁸ İbn Macə, Ticarət, 33.

aldatma və ya aldanma deməkdir. Qarşılıqlı etimada əsaslanan ticari münasibətlər bu kimi anlaşılmazlıq və ya qeyri-müəyyənliklə təhlükəyə atılmamalıdır.

1.1.14 Kar

İslam dini həm xüsusi mülkiyyətə icazə verir, həm də sərmayənin boş qalmasının qarşısını almaqla istehsal və yatırımı təşviq edir. Buradakı ən mühüm yanaşmalardan biri isə faizə qarşı olan münasibətdir. Belə ki, islam iqtisadiyyatı faizi qadağan etməklə onun yerinə kar anlayışını gətirmişdir. Kar anlayışı sayəsində özəl sərmayə istehsala daxil olaraq ölü yatırım olmaqdan çıxır. Beləliklə, kar sərbəst bazar iqtisadiyyatında istehsalçılarla sərmayə sahiblərinin müştərək fəaliyyətinə imkan verir; həm istehsalçı, həm sərmayə sahibi, həm də bazar qazanır. Şübhəsiz ki, kar qazancı ilə faiz arasında kəskin fərqlər mövcuddur.

Kar sərbəst bazar iqtisadiyyatında təşəbbüs və yatırımın inkişaf etməsi baxımından mühüm rol oynayır. İslam dinində də qazanc əldə etmək təşviq edilərək, xüsusilə ticarətdən kar əldə etmək tərifləyiq görülmüşdür. Kar əldə etmə mövzusunda islamın gətirdiyi ölçü isə maksimum qazanc deyil, layiq olduğu qədərini qazanmaqdır²⁹.

1.1.15 İnfaq

İnfaq Allah yolunda xərcləmək deməkdir. Hər işdə olduğu kimi, infaqda da əsas hədəf Allahın razılığını qazanmaqdır, eyni zamanda, infaq iqtisadi həyata canlılıq qazandıraraq malın insanlar arasında əl dəyişdirib dövr etməsinə təmin edir. Bunun əksi isə kapitalizmin əsasını təşkil edən sərmayəyə sahib olmaqdır; daha çox kapitalla sahib olmaq üçün daha çox çalışmaq. Sözsüz ki, islam dini mal-mülk qazanmağın əleyhinə deyil. İnsanlar imkan və qabiliyyətləri ölçüsündə qazanc əldə etməkdə sərbəstdirlər. Lakin qazancdan Allah yolunda xərcləmək də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hətta Bəqərə surəsinin əvvəlində Allaha səmimiyyətlə inanıb bağlanan insanların xüsusiyyətlərindən bəhs edilərkən iman və namazdan sonra üçüncü xüsusiyyət kimi infaq etmək qeyd edilmişdir. Bu da infaqın dini baxımdan nə qədər mühüm rol oynadığını göstərir.

Allah Qurani-Kərimdə zəkatdan daha ümumi bir anlayış olan infaqdan bəhs edərək başda ana-ata olmaq üzrə qohumlara, yetimlərə, yoxsullara və yolda qalmışlara infaq edilməsini istəyir. Xeyirxah iş olaraq xarakterizə edilən infaq mükafat olaraq insana geri qayıdır. Allah bu

²⁹ Hassan Z. İslam ekonomisinde kar teorisi (tərcümə edən: Adem Esen). Sosial Siyasət Konferansları. İstanbul 1995. s. 220.

mövzuda heç kimə haqsızlıq edilməyəcəyinə, verilən malın yerinin doldurulacağına dair zəmanət verir. Quranda Allah yolunda edilən infaq torpağa atılan toxuma bənzədilir. Bu bənzətməyə görə, infaq torpağa atılan, hər birində yüz dən olan və yeddi başaq verən bir toxum kimidir. Yəni yeddi yüz qat savaba səbəb olar və Allah dilədiyinə qat-qat verir: **“Mallarını Allah yolunda infaq edənlər (o infaqı), hər birində yüz dənə olan yeddi başaq verən bir dənə kimidir. Allah dilədiyinə qat-qat verir. Allah hər şeyi əhatə edən, hər şeyi biləndir”**³⁰.

Ancaq infaq edərkən malın keyfiyyətsiz və işə yaramaz vəziyyətdə olanları deyil, yaxşıları verilməlidir. Yaxşı müsəlman olmaq istəyənlər bəyəndikləri və sevdikləri malları verməlidir. Qazancın yaxşısından infaq edilməsini əmr edən Allah heç kimin infaq edərkən almaq istəməyəcəyi mallara yönəlməməsini, onlardan verməməsini istəyir. Çünki kim nə versə, verdiyinin qat-qat çoxu savab olaraq ona geri qayıdacaq.

İnfaq əsnasında diqqət edilməli olan digər məqam da infaqın layiq olan adama və ya təşkilatlara edilməsidir. Quranda, xüsusilə iffət və həyasından ötrü kimsədən bir şey istəməyən, vəziyyətindən xəbərdar olmadığı üçün insanların möhtac zənn etmədikləri kasıblara diqqət çəkilir. Sədəqələrin başa qaxılmaması, minnət qoyulmaması istənilir və bu kimi davranışların sədəqəni puç edəcəyi bildirilir. Allah yolunda infaq etməyib mal-mülk yığanların kədərli bir əzaba düçar olacaqları, o malların cəhənnəmdə qızdırılıb onların bədənlərinə basdırılacağı və onlara: **“Budur, özünüz üçün saxladıklarınız! Tez olun, özünüz üçün saxladığınız şeyləri dadın! Dadın, saxladığınız şeyləri!”** deyiləcək³¹.

1.1.16 Haqsız qazanc

İslam dini çalışmağı və qazanmağı təşviq etmiş, başqalarına möhtac şəkildə yaşamağı pisləmişdir. Lakin İslam dinində qazanc əldə etmək üçün çalışmaq tələb olunmaqla yanaşı, müəyyən qazanc yolları qadağan edilmişdir. Beləliklə, əmək və çalışma vacib olduğu qədər onun halal yollardan əldə olunması da vacib şərtidir. Bunların ümumi adı haqsız qazanc olub qanuni bir səbəb olmadan hər hansı bir mal varlığının ələ keçirilməsidir. İslam dinində başlıca haqsız qazanc yolları kimi oğurluq, rüşvət, faiz, qumar, möhtəkirlilik, içki və narkotik maddə ticarəti, insan alverini qeyd etmək olar.

Haqsız qazanc sadəcə faiz, qumar, oğurluq kimi açıq-aşkar haram olan yollarda deyil, qaydalarına diqqət edilmədiyi təqdirdə halal işlərdə də

³⁰ Bəqərə, 261.

³¹ Təvbə, 35.

meydana gələ bilər. Bunların başında həm Quranda, həm də Həzrəti Peyğəmbərin hədislərində geniş yer verilən mövzulardan biri olan ticarətdə ölçü və çəkinin düzgün olması və satılan malın, görülən işin keyfiyyəti gəlir. Müştərini çəkiddə və ölçüdə aldatmaq, müştəridən gizlədərək qüsurlu mal satmaq da oğurluq kimi haramdır. İslam dininin halal qazanc prinsipləri belədir:

- Haram buyurma səlahiyyəti sadəcə Allaha məxsusdur.
- Haram səbəb olan iş də haramdır.
- Müştərini aldatmaq haramdır.
- Malın qüsurlu gizlətmək haramdır.
- Çəki və ölçüdə aldatmaq haramdır.
- Əməyin qarşılığını vermək vacibdir.
- Zəruri hallarda haram halal olar.

1.1.17 İsrəf

İsrəf dinə, ağıla, adət-ənənəyə uyğun olmayacaq şəkildə həddi aşmaqdır. İsrəf iqtisadi mənada mal-mülkü halal olmayan yollarla sovrurmaqdır. Halbuki islam dininə görə, Allahın insana bəxş etdiyi maddi nemətlər Allahın rızasını qazanmaq üçün və insanların rifahı naminə xərclənməlidir. Bundan əlavə, mal-mülk Allahın insana verdiyi əmanət olaraq qəbul edilir və əmanətə riayət etmək tələb olunur. Allahın halal buyurduğu yollarda həddi aşaraq xərcləmək də israfə daxildir. Çünki israf, eyni zamanda, digər insanlarda lüks yaşama duyğularını və qısqaneçlik hisslərini də oyadar. Buna görə də pulun xərcləndiyi sahənin halallığından asılı olmayaraq, ölçünü qorumaq lazımdır. İsrəfin qarşısını almağın iqtisadi həyatdakı əhəmiyyəti son onilliklərdə özünü daha çox göstərir; təbii sərvətlər və ümumbəşəri istehsalat ehtiyacları qarşılamaqda yetərli olduğu halda, ifrat dərəcədə istehlakın yayılması qida tapmaqda çətinlik çəkən təbəqələr meydana gətirir.

Rüşvət, içki və qumarın qadağan olunma səbəblərindən biri də israfə səbəb olmasındır. Halal dairəsində belə qənaətlə davranmağı əmr edən bir dinin bu zərərli əməllərə yol verməsi düşünülməz. Necə ki bütün mal-mülkünü sədəqə verən, əlində heç nə qalmadığı üçün köynəyini də çıxarıb dilənçiyə verən səhabəyə Həzrəti Peyğəmbər etiraz etmiş, insanın mal-mülkündə ailəsinin, qohumlarının və şəxsinin haqqı olduğunu bildirmişdir³². Hətta İsrə surəsinin 29-cu ayəsinin bu hadisədən sonra nazil olduğu qeyd edilir: **“Nə əldən çox bərk ol, nə də əlini tamamilə açıb israfçılıq et. Yoxsa həm qınanarsan, həm də peşman olarsan!”**

³² Razi, XIII, s. 214.

İnsanın israfı düşməməsi üçün xərcəlmələrini əhəmiyyət dərəcəsinə görə etməlidir. Burada insanın özünün, ailəsinin və nəfəqəsi ilə məsul olduğu kəslərin zəruri ehtiyaclarını qarşılamaı ilkin mərhələdə yer tutmalıdır. Bu məsrəflərini tamamladıqdan sonra imkan daxilində digər sahələrə pul xərcəlayə bilər. İlkin zəruri ehtiyacların qarşılınmasına insanın borcları da daxildir. Həzrəti Peyğəmbər borclu olduğu halda, sədəqə verən bir şəxsin sədəqəsini geri qaytararaq, borcunu ödəməsinin daha mühüm bir vəzifə olduğunu bildirmişdir³³.

İslam hüququ mənbələrində müxtəlif vəsilələrlə yer verilən israf haqqında xüsusi fəsillərə yer verilmir. Bu isə israfın tərifi, şərtləri və sərhədləri haqqında boşluq yaranmasına təsir göstərir. Digər tərəfdən israf haqqında bunun kimi təfəsilatlara yer verilməməsinin səbəbi kimi israfın cəmiyyətlərə, sosial statusa, iqtisadi vəziyyətə görə dəyişkən olmasını göstərmək olar. Çünki həm fərdi ehtiyaclar və xərcəlmələr, həm də nəfəqəsi altında olan kəslərin məsrəfləri standart deyil. Buna görə də hansı xərcəlmə israfı daxil olub-olmayacağı fərdi şəkildə qiymətləndirilə bilər. Cəmiyyətin rifah səviyyəsi yüksəldikcə israf standartlarının da buna paralel olaraq dəyişəcəyi aşkardır. İsfafın sərhədlərini insanın vicdanı, sahib olduğu əxlaqi dəyərləri və inancı təyin edə bilər.

1.1.18 Bazar qiymətlərinə nəzarət / tarif

Zəruri ehtiyac məhsullarının qiymətlərinin ifrat şəkildə artmasının qarşısını almaq məqsədilə dövlətin qiymətlərə müdaxilə etməsi mənasına gələn nırx anlayışı islamın ilk illərindən etibarən gündəmdə olmuşdur. Həm Həzrəti Peyğəmbər, həm də Rəşidi Xəlifələri dövründə qiymətlərə müdaxilə üçün gələn müraciətlərə mənfi cavablar verilmişdir. İslam hüquqçularına görə, bu nümunələrin hər birində bazar qiymətləri iqtisadi şərtlərə uyğun şəkildə yüksəlmişdi üçün tarif elan edilməmişdir. Beləliklə, İslam iqtisadiyyatında bazar qiymətlərinə müdaxilə tətbiqi qəbul edilməklə yanaşı, bunun lazımı şərtlərinin təşəkkül etməsinə də böyük əhəmiyyət verilmişdir. Belə ki, alıcı ilə satıcının azad iradələrinə təsir etməkdən qaçmaq məqsədilə fəqihlər bu mövzuya çox həssas yanaşmışlar. Adil rəqabət şərtlərinə uyğun olan sərbəst bazar iqtisadiyyatına müdaxilənin, xüsusilə istehsalçılar üzərindəki təzyiqini, möhtəkirlik və qara bazar kimi iqtisadi təhlükələri nəzərə alan islam hüquqçuları tarif müəyyənəşdirmək üçün bəzi şərtlər qoymuşlar. Bunlara məhsulun ümumi şəkildə istifadə olunması, qiymətlərin ictimaiyyətə zərər vuracaq şəkildə artması, tarif elan etməkdən başqa yol qalmaması, qiymət artışıının istehsalçının spekulyasiyasından qaynaqlanması və tarifi istehsalı azaltmamasını misal göstərmək olar.

³³ Buxari, Zəkət, 18.

Həzrəti Peyğəmbər dövründə Mədinədə müəyyən qida məhsullarındakı qıtlıq səbəbilə qiymətlərin yüksəlməsi insanlarda narahatlığa səbəb olmuş və məsələnin həlli üçün Həzrəti Peyğəmbərə müraciət etmişlər. Həzrəti Peyğəmbər də tələb-təklif tarazlığının pozulması səbəbilə yaranan bu fəvqəladə vəziyyəti nəzərə alaraq qiymətlərə müdaxilənin doğru olmadığını bildirmişdir. Lakin bu zaman bazar qiymətlərinə müdaxiləni mütləq şəkildə qadağan etməmişdir: *“Qiyməti təyin edən, qıtlıq və bolluq verən, ruzi verən sadəcə Allahdır. Mən sizdən heç kimin mal və canına haqsızlıq edərək Rəbbimə qayıda bilmərəm”*³⁴. Buradan çıxış edən islam hüquqçuları sərbəst bazar qiymətlərini əsas qəbul etmişlər. Müəyyən olunmuş qaydalara görə, fəaliyyət göstərən bazarda qiymətlərə müdaxilə etmək haramdır. Bu hökmün əsası mövcud tətbiqlərlə yanaşı, nırxın tərəflərin azad iradəsinə müdaxilə kimi qiymətləndirilməsidir. Halbuki azad iradə islam iqtisadiyyatının əsas prinsiplərindən birini təşkil edir. Bu mövzudakı ayə açıq və qəti hökm bildirir: **“Ey iman gətirənlər! Aranızda qarşılıqlı razılıqla edilən alış-veriş istisna olmaqla, mallarınızı aranızda batil yolla (haqsızlıqla və haram yolla) yeməyin və özünüzdü (bir-birinizi) öldürməyin! Həqiqətən, Allah sizə qarşı mərhəmətlidir.”**³⁵

Bazar qiymətlərinə müəyyən şərtlər daxilində müdaxilə etməyi qəbul edən islam hüquqçuları bu şərtləri belə müəyyənləşdirmişlər:

Əmtəə və ya xidmətlərin qiymətlərinin cəmiyyətə zərər verəcək qədər artması.

Sözügedən mal və ya xidmətlərə ümumi ehtiyac olması.

Qiymətlərə müdaxilə xaricində başqa bir yolun olmaması.

Qiymətlərin istehsalçılar və ya satıcılar tərəfindən spekulyativ şəkildə bahalaşması.

Qiymətlərə müdaxilənin tədarükün azalmasına təsir etməməsi.

Məhsul və xidmət keyfiyyətinin qiymətlərə müdaxilə səbəbilə azalmaması.

Həm satıcıların, həm də alıcıların mənafeyinə riayət etmək.

Qiymətlərə müdaxilə səlahiyyəti olan idarəçilərin ədalət vəsfinə sahib olması.

Şərtlər yerinə gəldikdən sonra elan olunan tariflərə əməl etməyənlərə cəza verilməsi də ixtilafli bir məsələdir. Bir neçə hüquqçudan başqa islam hüquqçularına görə, nırxa tabe olmayanlara qarşı cəza tətbiq olunmaz.

³⁴ Əbu Davud, Büyu, 49; Tirmizi, Büyu, 73.

³⁵ Nisa, 29.

1.1.19 İstehsalat

İstehsalat iqtisadiyyatın əsasının təşkil edir. İnsanların ehtiyacını qarşılanması üçün məhdud miqdardakı təbii sərvətlərin istehsalı şərtidir. Çünki bəşəri ehtiyaclar təbiətdə hazır şəkildə mövcud deyil, əmək sərf edilib işlənməsi lazımdır. İslam dini yer üzünün abadlaşdırılaraq istehsalata uyğun hala gətirməsini insana bir vəzifə kimi təyin etmişdir. Həzrəti Peyğəmbər bir ağacın meyvəsinin insan və digər canlılar tərəfindən yeyilməsini o ağacı əkinin sədəqəsi adlandırmışdır. Başqa bir hədisdə isə *“Qiyamətin qopacağına bilsəniz də əlinizdəki ağacı əkin”* buyrulmuşdur. Bu kiçik misallar belə islamın istehsalata verdiyi əhəmiyyəti göstərir.

İslamda istehsalat ruzi qazanmağın ilk və ən dəyərli yolu kimi qəbul edilmişdir. Həzrəti Peyğəmbər *“Heç bir insan öz əl əməyi ilə qazandığından daha xeyirli ruzi yeməmişdir”*³⁶ buyurmuşdur. Bu baxımdan insanın məhsul istehsal etməsi cəmiyyətin rifahı üçün ən dəyərli töhfələrdən biridir.

1.1.20 Torpaq və əkinçilik

İslamın ilk təşəkkül etdiyi bölgənin iqtisadi təməlini təşkil edən ünsürlərdən biri də əkinçilik idi. İslam dini də əkinçiliyə böyük əhəmiyyət vermişdir. Bu sahədəki əsas prinsiplərdən biri Həzrəti Peyğəmbərin tövsiyə etdiyi kimi torpağı əkib becərənin ona sahib olması idi. Həzrəti Peyğəmbər dövründə bu anlayış *əhya*, canlandırma termini ilə ifadə edilirdi. Bu anlayışa görə, əkinə yararsız olan və *məvat* adlandırılan ərazilər oranı abadlaşdıran və əkinə yararlı hala gətirənin mülkiyyətinə keçirdi. Sonrakı dövrlərdə də hüquqi status qazandırılan bu üsul inkişaf etdirilmiş və fıqh kitablarında *əhyaul-məvat* bəhsində xüsusi şəkildə araşdırılmışdır. Bu yanaşma islamın əkinçiliyə verdiyi əhəmiyyəti göstərir.

1.1.21 Zəkat və xüms

a. Zəkat

Zəkat zəngin müsəlmanın öz malının müəyyən miqdarını ehtiyac olanlara verməsidir. Zəkat hicrətin ikinci ilində vacib buyurulmuşdur. Lakin hicrətdən əvvəl enən ayələrdə zəkattan bəhs edildiyi də məlumdur. Həzrəti Peyğəmbər zamanında zəkat şəxsən onun vəzifələndirdiyi məmurlar tərəfindən toplanır, lazımı yerlərə sərf edilir.

Zəkat müsəlmanlar arasındakı yardımlaşma və həmrəyliyin göstəricisidir. İslam cəmiyyətində zəkat varlı təbəqədən yoxsul təbəqəyə

³⁶ Buxari, Büyu, 15.

maddi dəstəklə yanaşı, hörmət sevgi, şəfqət və mərhəmət duyğularını da təmin edən bir vasitədir. Bütün müsəlmanları bir-birlərinin vəlisi adlandıran Uca Allah zəkati müsəlmanların xüsusiyyətləri arasında saymışdır: **“Mömin kişilər və mömin qadınlar bir-birlərinin vəlisidirlər. Onlar yaxşılığı əmr edirlər, pisliliyi qadağan edirlər, namazı qırlarlar, zəkati verirlər, Allaha və Peyğəmbərinə itaət edirlər. Allah məhz onlara mərhəmət edəcək. Allah güclüdür, hikmət sahibidir”**³⁷. Zəkat varlı insanın kasıba borcudur. Allah Həzrəti Peyğəmbərdən bu borcun yerinə yetirilməsində vasitəçilik etməsini istəmiş və bununla zəkatinı ödəyən müsəlmanın təmizlənməyini ifadə etmişdir.

Quran və sünnədə zəkatın hökmünə dair çox sayda dəlil mövcuddur. Bir çox ayədə zəkat əmr edilir. Bunlardan bəziləri aşağıdakılardır:

“Namazı qılın, zəkati verin. Özünüz üçün xeyir olaraq nə versəniz, onu Allahın yanında taparsınız”³⁸

“Namazı qılın, zəkati verin və Allaha sarılın”³⁹.

“Namazı qılın, zəkati verin və Peyğəmbərə itaət edin”⁴⁰.

“Namazı qılın, zəkati verin və Allaha gözəl borc verin. Özünüz üçün xeyir olaraq nə versəniz, Allahın yanında onun mükafatını daha yaxşı və daha böyük olaraq taparsınız”⁴¹.

“Yer üzünə sərilmiş və sərilməmiş bağ-bağatı (bostanları və bağları), dadları müxtəlif xurmanı və taxılı, bir-birinə həm bənzəyən, həm də bənzəməyən zeytunu və narı yaradan Odur. (Onların hər biri) bar verdiyi zaman barından yeyin, yağın günü haqqını (zəkatinı, sədəqəsini) ödəyin, lakin israf etməyin. (Allah) israf edənləri sevməz!”.

İslamın beş əsas üzərinə qurulduğunu ifadə edən hədisdə də zəkat bu əsaslardan biri kimi bildirilmişdir.

Zəkatın dini bir vəzifə olduğunu bildirən ayə və hədislər bunlarla məhdud deyildir. Eyni mənalara ehtiva edən çox sayda (30-a qədər) ayə vardır. Bunlardan iyirmi yeddisi namazla birlikdə qeyd edilir və beləliklə, dinin Allaha qarşı vəzifə olan ibadət cəhəti ilə insanlara və cəmiyyətə qarşı olan məsuliyyət cəhəti bir-birinin tamamlayıcısı kimi göstərilir.

Zəkat maddi ibadətdir. Buna görə də zəkat mükəlləfi olmaq üçün bəzi şərtlər vardır. Mükəlləfin şəxsinə aid olan şərtlərlə yanaşı, mal-mülkü ilə əlaqədar şərtlər də xüsusi qeyd edilir. Zəkati veriləcək malın şərtləri aşağıdakılardır:

³⁷ Tövbə, 71-72.

³⁸ Bəqərə, 71-77.

³⁹ Həcc, 78.

⁴⁰ Nur, 56.

⁴¹ Müzəmmil, 73/20.

1. Nəma (malın miqdarının və ya dəyərinin artması): Zəkati veriləcək mallar nəma xüsusiyyətinə sahib olmalıdır. Məsələn, heyvanlar zamanla artıb çoxalır. Buna həqiqi nəma deyilir. Qızıl və gümüşün nəma xüsusiyyəti isə potensial olaraq ticarətdə istifadə edilmə və artmadır. Bu nəmaya *təqdiri* və ya *hökmü nəma* deyilir. Nəma xüsusiyyətinə sahib olan mala da *nami mal* deyilir.

Nəma şərti olmadığı üçün minmək və ya cüt sürmək üçün saxlanılan heyvanlardan, ticarət məqsədi olmayan ev və binalardan və ya sahib olduğu digər mal-mülkdən zəkat alınmaz.

2. Tam mülkiyyət: Bir kimsənin hüquqi və faktiki baxımdan sahib olduğu mal onun tam mülkiyyətində hesab olunur. Tam mülkiyyət olmadığı hallarda zəkat borcu yaranmaz.

3. Nisab: Zəkat borcunun yaranması üçün dini zənginlik ölçüsünə sahib olmaq şərtidir. Bu ölçüyə nisab deyilir. Bu miqdar Həzrəti Peyğəmbər tərəfindən hər mülk üçün ayrılıqda təyin edilmişdir. Bu miqdar gümüşdə 200 dirhəm, qızıl 20 misqal, dəvədə 5 ədəd, maldə 30 ədəd və kiçik başda 40 ədəddir. Ticari malların və pulların nisabı da qızıl və gümüş kimi qəbul edilmişdir. Əkinçilik məhsullarının nisab miqdarı isə təxminən 650 kiloqramdır.

4. Bir il şərti (həvəlanül-hövl): Malın zəkata tabe olması üçün sahibinin mülkiyyətində bir il qalması şərtidir. Həzrəti Peyğəmbər buyurmuşdur: *“Bir malın üzərindən bir il keçmədikcə zəkat yoxdur”*⁴². Burada il dedikdə Həzrəti Peyğəmbər zamanında istifadə edilən və bəzi islam ölkələrində, eləcə də digər ölkələrdə yalnız dini günlərin müəyyən edilməsi üçün istifadə edilən qəməri təqvimə görə bir il nəzərdə tutulur, il keçmə dedikdə isə qızıl, gümüş, pul, ticarət malı və heyvanların zəkati nəzərdə tutulur, yəni əkinçilik məhsulları ilə mədənlərdə və xəzinələrdə zəkat verilməsi üçün bir il keçmə şərti yoxdur.

5. Təməl ehtiyaclardan artıq qalan mal. Zəkat ehtiyacdən artıq qalan mallardan verilir. Hər hansı məqsəd üçün saxlanılan mal və ya puldan zəkat verilməz. Bundan əlavə, alimlərin çoxuna görə, zinət əşyalarından da zəkat verilməz.

6. Borclu olmamaq. Bu mövzuya iki fərqli yanaşma vardır. Bunlardan birinə görə, bir müsəlmanın sahib olduğu mal ilə borcu arasındakı nisbətə baxaraq nisab miqdarı hesablanmalıdır. Digərinə görə isə nisab miqdarı borc nəzərə alınmadan hesablanır. Borcu neqativ mal-mülk kimi qəbul etsək, onu nəzərə almağın daha doğru olacağını deyə bilərik.

Zəkatin sərf olunacağı yerlər Tövbə surəsinin 60-cı ayəsində belə ifadə olunur: *“Sədəqələr (zəkatlar), yalnız kasıbların, yoxsulların, o işdə*

⁴² İbn Macə, Zəkat, 5.

çalışanların, ürəkləri isinişib bağlanmaqda olanların, azad ediləcək kölələrin, borcluların, Allah yolunda (ediləcək işlərin) və yolçunun haqqıdır. Allahdan bir fərzdır. Allah biləndir, hikmət sahibidir”.

Bu ayədə zəkatın sərf olunacağı 8 yer bildirilir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Kəsiblər
2. Miskinlər
3. Zəkat məmurları
4. Müəlləfi-qülub (İslama dəvət)
5. Riqab (kölələr)
6. Borclular
7. Səbilullah (Allah yolunda)
8. İbnus-səbil (yolçu - yolda qalmış)

İslam hüquqçularının əksəriyyətinə görə, zəkat qeyd edilənlər xaricində xərclənə bilməz.

b. Xüms

Xüms beşdə bir deməkdir. Allah Ənfal surəsində (8/41) buyurur: “Qənimət olaraq aldığınız hər şeyin xümsü (beşdə biri) Allahın, Peyğəmbərin, qohumlarının, yetimlərin, miskinlərin və yolçularındır”. Buradakı “qənimət” sözünü sünni məzhəblər qeyri-müsəlmanlardan döyüş yolu ilə əldə edilən hər cür mal kimi qəbul etmişlər. Cəfəri məzhəbi isə onun sahəsini daha geniş tutmuşdur. Cəfəri məzhəbinə görə, yeddi çeşid mal xüms kimi verilməlidir:

1. Darül-hərbədən alınan qənimətlər (Dövlət başçısı tərəfindən cihad elan olunması şərtidir).

2. Torpaqdan çıxarılan mədənlər (Torpaq içində olub, torpaq cinsindən olmayan hər maddə buraya daxildir. Qızıl, gümüş, dəmir, neft və s.).

3. Torpağa basdırılmış və ya ağacda, daşda, divarda gizlədilmiş xəzinələr.

4. Dənizdən çıxarılan qiymətli daşlar və bitkilər.

5. İllik ehtiyacdən artıq olan hər cür gəlir. Burada şəxsin öz ehtiyacı ilə yanaşı, məsul olduğu kəslərin ehtiyacı da nəzərə alınır.

6. İslam yurdundakı zimminin müsəlmandan satın aldığı ərazi.

7. Haramla qarışmış mal. Malının içində haram qarışan və onun miqdarını da, sahibini də bilməyən kimsə xüms verər və beləliklə, qalan malın hamısı halal olar. Qarışan malın halal olan əsl maldan az və ya çox olması vəziyyəti dəyişdirməz.

Xümsün sərf olunduğu yerlər Cəfəri-Sadiqdən rəvayət olunan bu hədisdə əksini tapır: “Allahın xümsü Peyğəmbəridir, onu Allah yolunda xərcləyər. Peyğəmbərin xümsü qohumlarındır. Qohumun xümsünə gəlincə onlar onun qohumlarındır. Yetimlər onun əhli-beytinin yetimləridir. Miskinlərə və yolçulara gəlincə, bildiyin kimi, biz sədəqə

yemərik, sədəqə bizə halal olmaz. O, miskinlərin və yolçularındır”. Xüms ayədə sayıldığı şəkildə altı yerə bölünür: Allahın hissəsi, Peyğəmbərin hissəsi, imamın hissəsi (qohumdan məqsəd odur), yetimlərin hissəsi, kasıbların (miskinlərin) hissəsi və yolçuların hissəsi. İlk üç hissə, yəni toplanan xümsün yarısı imamın haqqıdır. Qalan yarısı da əhli-beytdən olan yetimlərə, miskinlərə və yolda qalanlara verilir. Əhli-beytin sədəqə alması caiz olmadığı üçün onlara xümsdən xüsusi pay verilir.

İmamın olduğu dövrdə xümsün hamısı imama verilər və onun tərəfindən lazımı yerlərə çatdırılar. İmamın olduğu dövrdə də kasıb, yetim və yolçulara aid paylar mükəlləf tərəfindən birbaşa bu haqq sahiblərinə verilə bilər. Ancaq onlar həqiqi ehtiyac sahibi olmalı və mükəlləfin baxmaqla məsul olduğu kəsələr olmamalıdır. Xümsün yarısını təşkil edən imama aid hissənin bu dövrdəki hökmü haqqında fərqli fikirlər var. Buna görə xüms dinin təbliğ edilməsinə, din alimlərinə, saleh kasıblara xərclənə bilər.

1.2 İslam iqtisadiyyatının tarixi inkişafı

1.2.1 Təşəkkül dövrü

İslam iqtisadiyyatı müsəlmanların Məkkədən Mədinəyə hicrətindən sonra təşəkkül etməyə başlamışdır. Müsəlmanlar Məkkədə həm say baxımından, həm də sosial mövqə baxımından az və zəif olduqları üçün iqtisadi bir sistem qurmaq imkanına sahib deyildilər. Çünki iqtisadi həyatı tənzimləmək üçün iqtidara sahib olmaq şərtidir. Müsəlmanlar bu şəraitə ancaq Mədinəyə yerləşdikdən sonra sahib ola bildilər. Burada ilk dəfə islami anlayışa uyğun bir dövlət qurmaq fürsəti yaranmışdı. Bu yeni dövlətin əsas strukturlarından biri də iqtisadiyyat və ticarət həyatı idi. Beləliklə, Həzrəti Peyğəmbər islam iqtisadiyyatının əsaslarını təşkil edən qaydaları mərhələli şəkildə açıqladı və tətbiq edilməsi üçün şəxsən özü təqib etdi. Bu iqtisadi qaydaları aşağıdakı kimi təsnif etmək mümkündür:

a. Müqavilələrə sədaqətlə bağlılıq

Maidə surəsinin: **“Ey iman edənlər, əqdlərə sadıq olun!”**⁴³ ayəsi islam iqtisadiyyatının ən geniş mövzularından olan müqavilə nəzəriyyəsinin prinsiplial qaydalarından birini açıqlayır. Müdayənə ayəsi kimi məşhur olan Bəqərə surəsinin 282-ci ayəsi də xüsusi bir mövzunu əhatə etsə də, hüquqi mənada verilən söz kimi qəbul edilən müqavilələrə sədaqətlə bağlılığı tələb edir: **“Ey iman gətirənlər! Müəyyən müddətə bir-birinə borc verib aldıqda, onu yazın! Bunu (bu sənədi) aranızda bir nəfər katib ədalətlə yazsın! Katib görərk Allahın öyrətdiyi kimi**

⁴³ Maidə, 1.

yazmaqdan boyun qaçırmasın, yazsın! Borclu olan şəxs borcunu söyləyərək yazdırsın və Rəbbi olan Allahdan qorxaraq ondan (borcdan) bir şey əskiltməsin. Əgər borclu ağılsız və zəifdirsə (qoca və ya uşaqdırsa), yaxud söyləməyə qadir deyilsə, o zaman gərək onun (əvəzinə) vəkilli ədalətlə deyib (borcu) yazdırsın. Öz adamlarımızdan iki kişini də şahid tutun! Əgər iki kişi olmazsa, razı olduğunuz bir kişi ilə iki qadının şəhadəti kifayətdir. Əgər (qadınlardan) biri (şəhadəti) unudarsa, o birisi onun yadına salsın. Şahidlər (bu işə) dəvət olunduqları zaman boyun qaçırmasınlar. Az və ya çox olmasına baxmayaraq, borcu öz vaxtına qədər (nə müddətə verilmiş olduğunu) yazmağa ərinməyin! Sizin bu işiniz Allah yanında daha ədalətli, şahidlik üçün daha düzgün və şübhəyə düşməməyiniz üçün haqqa daha yaxındır. Lakin aranızda həmişə dövr edən aşkar (nağd) ticarət zamanı onu yazmamanız sizin üçün günah deyildir. (Hər halda) alış-veriş etdiyiniz vaxt şahid tutun! Ancaq katibə və şahidə zərər yetirilməsin. Əgər zərər yetirsəniz, əlbəttə, bu sizin üçün pis işdir. Allahdan qorxun! Allah (ehtiyacınız olan şeyləri) sizə öyrədir. Allah bütün işləri biləndir!” Hüquqi hökm ehtiva edən ayələrə çox geniş yer verilməyən Qurani-Kərimdə sadə bir borc müqaviləsinə bu qədər geniş və təfəssilatlı şəkildə yer verilməsi diqqəti xüsusi cəlb edir. İslam hüquqçuları bunu islamın verilən sözü tutmağın əhəmiyyəti göstərmək kimi izah edirlər. **“Əhd (müqavilə) bağladığınız zaman Allaha verdiyiniz əhdi yerinə yetirin və Allahı şahid göstərərək andları möhkəmləndirdikdən sonra onu pozmayın! Həqiqətən, Allah sizin etdiklərinizi yaxşı bilir”** ayəsi ilə müqavilə Allaha verilən söz kimi qiymətləndirilmişdir. İsrə surəsində də verilən sözə sadıq qalınması əmr edilərək, sözün hesabının soruşulacağı bildirilmişdir⁴⁴.

Həzrət Peyğəmbər də verilən sözün yerinə yetirilməməsini münafiqin üç əlamətindən biri kimi saymışdır⁴⁵. Münafiq iman etmədiyi halda, inanmış kimi görünən deməkdir. Əhdə vəfa göstərməməyin münafıqlıqla bir tutulması sözün gücünə olan etimadı göstərir.

b. Əmanət

İslam dinində geniş istifadə olunan əmanət termini Allahın insana yüklədiyi məsuliyyətdən sövdələşməyə, xüsusi məclislərdə danışılan sözlərdən ailə məhrəmiyyətinə, verilən sirlərdən tutmuş əmanəti qorumağa qədər müxtəlif mənalarda işlədilir. İslam iqtisadiyyatında isə bu termin daha xüsusi mənada istifadə edilir.

⁴⁴ İsrə, 34.

⁴⁵ Buxari, İman, 24, Cizyə, 17, Məzalim, 17, Şəhadət 28, Vəsaya, 8, Ədəb 69; Müslim, İman, 107-108; Tirmizi, İman, 14; Nəsai, İman, 20; Küleyni, Kafi, c. II, s. 364.

Qurani-Kərimdə bir neçə yerdə keçən əmanət sözü də müxtəlif mənalarda işlədilmişdir. “Həqiqətən, biz əmanəti göylərə, yerə və dağlara təklif etdik. Ancaq onlar bunu yüklənməkdən imtina etdilər və ondan (məsuliyyətindən) qorxdular. İnsan onu yükləndi. Həqiqətən, o, çox zalimdir, çox cahildir”⁴⁶ ayəsində ən geniş mənada məsuliyyət şüurunu ifadə etmək üçün işlədilir. Bəqərə surəsində yer alan ayədə isə daha xüsusi sahə kimi hüquqi mənada işlədilir: “Əgər siz səfərdə olub katib tapa bilməsəniz, bir şeyi girov qoymağınız da kifayətdir. Biriniz digərinə bir şey əmanət edibsə, əmanət verilən kimsə əmanəti (vaxtı gələndə) sahibinə versin və Rəbbi olan Allahdan qorxsun...”⁴⁷ Bu ayədəki əmanətin mənası bir əşyanı qorumaq niyyəti ilə güvənilən insana etibar edilməsidir. İslam iqtisadiyyatının təşəkkül dövrünün əsas ünsürlərindən biri olması baxımından bu mənə mövzumıza daha yaxındır. Şübhəsiz, əmanət yeni qurulan bir ictimai nizam üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. İnsanlar arasındakı mal dövriyyəsində isə əmanətə sadıq olmaq daha vacibdir. Çünki insanlar arasındakı etimad hissinin itməsi iqtisadi həyatda əsla arzu olunmayan haldır.

Muminun surəsində isə əmanətə riayət etmək mövzusu inanan insanın vəsfi kimi qeyd edilərək islamın əmanətə verdiyi dəyərin, bəlkə də ən yüksək nöqtəsi kimi ifadə edilmişdir: **“Möminlər o kəslərdir ki, əmanətlərinə və verdikləri sözlərə riayət edərlər”**⁴⁸.

Əmanətin əhəmiyyətini göstərən ayələr Əhzab surəsində də yer alır. Burada isə əhli-kitabdan olan güvənilən insanlarla güvənilməyən insanlar əmanət anlayışı üzərindən təfriq edilir. Ayədə belə buyrulur: **“Əhli-kitabdan eləsi var ki, əgər ona bir yük qızılı əmanət versən, onu tamamilə sənə qaytarar; eləsi də var ki, onlara bir dinar qızıl əmanət versən, arxasına düşmədikcə onu sənə qaytarmaz. Bunun səbəbi odur ki, onlar: “Ümmilərə görə bizə irad tutulmaz” deyər və bilə-bilə Allaha qarşı yalan danışarlar. Xeyr, hər kəs öz əhdinə vəfa etsə və pis əməllərdən çəkinsə (əmanətə xəyanət etməsə), şübhəsiz, Allah belə müttəqiləri sevər”**⁴⁹. Nisa surəsində də Allahın əmanətə sahib çıxmağı əmr etdiyindən xəbər verilir⁵⁰.

Həzrəti Peyğəmbərin hədislərində bu ayələri mahiyyətcə daha da qüvvətləndirən ifadələr yer alır. Əmanətin bütün cəmiyyəti maraqlandıran bir dəyər olduğunu göstərən bu hədisə diqqət yetirək: **“Əmanət zay olduqda qiyaməti gözləyin”**⁵¹. Əmanətə xəyanət edildiyi cəmiyyətlərdə

⁴⁶ Əhzab, 72.

⁴⁷ Bəqərə, 283.

⁴⁸ Muminun, 8.

⁴⁹ Ali-İmran, 75-76.

⁵⁰ Nisa, 58.

⁵¹ Buxari, Elm, 2.

ictimai nizam pozular, insanların bir-birinə etimadı qalmaz və ictimai fəlakət mənasında qiyamət qopar.

c. Çəki və ölçüyə nəzarət

Həzrət Peyğəmbərin Mədinə bazarında xüsusi diqqət yetirdiyi məsələlərdən biri də ölçü və çəkiddə dürüstlük idi. Qurani-Kərimdə də bu məsələyə əhəmiyyət verən çox sayda ayə mövcuddur: **“...Ölçüdə və çəkiddə düz olun!”**⁵², **“Mədyən tayfasına da qardaşları Şüeybi (peyğəmbər) göndərdik. (Şüeyb) onlara belə dedi: “Ey camaatım! Allaha ibadət edin. Sizin Ondan başqa heç bir tanrınız yoxdur. Artıq sizə Rəbbinizdən aşkar bir dəlil (möcüzə) gəldi. Ölçüdə və tərəzidə düz olun. Adamların mallarının dəyərini (və ya onların haqqını) azaltmayın. Yer üzünü (peyğəmbərlərin şəriətləri sayəsində) düzləndən sonra orada fitnə-fəsad törətməyin. Əgər siz möminsinizsə, bu (dediklərim) sizin üçün xeyirlidir!”**⁵³, **“Ey qövmüm! Ölçüdə və çəkiddə düz (ədalətli) olun. İnsanların heç bir şeydə haqqını əskiltməyin (adamların mallarının dəyərini aşağı salmayın, hər kəsin haqqı nə isə, onu da verin). Yer üzündə gəzib fitnə-fəsad törətməyin!”**⁵⁴, **“Ölçəndə ölçüdə düz olun, (çəkəndə) düzgün tərəzi ilə çəkin. Bu (sizin üçün) daha xeyirli və nəticə etibarilə daha yaxşıdır!”**⁵⁵, **“Ölçüdə düz olun, (onu) əskildənlərdən olmayın! Düz tərəzi ilə çəkin!”**⁵⁶, **“Göyü O ucaltdı, tərəzini (ədalət tərəzisini) O qoydu! Ona görə ki, çəkiddə həddi aşmayasınız (insafı əldən verməyəsınız). Tərəzini düz tutun, çəkini əskiltməyin! (Çəkiddə insafı olun, tərəzini korlamayın!)”**⁵⁷, **“Vay halına çəkiddə və ölçüdə aldananların! Onlar insanlardan bir şey satın aldıkları zaman tam ölçər. Başqaları üçün bir şey ölçdüklərində yaxud çəkdiklərində isə əskik ölçüb-çəkərlər”**⁵⁸. Xüsusən də son ayə həm Mədinədə bazardakı mövcud vəziyyəti göstərmiş, həm də bu ayənin nazil olmasından sonra ölçü və çəkiyə göstərilən diqqəti artırmışdır. İbn Macənin rəvayət etdiyi bir hədisdə qeyd edildiyinə görə, Həzrəti Peyğəmbər Mədinəyə hicrət etdikdə Mütəffifin surəsinin ilk ayələri nazil olana qədər ölçü saxtakarlığı çox geniş yayılmışdı. Hətta satıcıların satarkən və alarkən ayrılıqda işlədikləri iki tərəzi olduğu rəvayət edilir. Həzrəti Peyğəmbər bundan xəbər tutduğu zaman qəti şəkildə bunu qadağan etdi. Buna görə də İslam

⁵² Ənam, 152.

⁵³ Əraf, 85.

⁵⁴ Hud, 85.

⁵⁵ İsrə, 35.

⁵⁶ Şüəra, 181-182.

⁵⁷ Rəhman, 7-9.

⁵⁸ Mütəffifin, 1-3.

hüquqçuları çəkiddəki saxtakarlığın haram olması barədə həmfikir olmuş, hətta bəzi alimlər onu böyük günahlardan saymışlar.

d. Möhtəkirliyin qadağan olunması

Müəyyən bir malın bazardan çıxarılması yaxud bazara buraxılmaması yolu ilə qıtlıq yaradaraq qiymətlərin süni şəkildə artırılmasına möhtəkirlik deyilir. Qurani-Kərimdə möhtəkirlik haqqında konkret bir ayə olmasa da, Həcc surəsinin 25-ci ayəsindəki “ilhad” sözü möhtəkirlik kimi təfsir edilmişdir⁵⁹. Bu təfsirə əsaslanan hüquqçular Həzrəti Peyğəmbərin möhtəkiri günahkar, azğın, üsyankar, lənətlənmiş, qatil, cəhənnəmlik kimi sifətlərlə xarakterizə etməsini⁶⁰ də bu ayəyə dəlalət edərək möhtəkirliyin haram olduğu qənaətinə gəlmişlər. Bu dəlillərin zənni olduğunu düşünənlərə görə isə möhtəkirlik məkrühdur.

e. Yeni bir bazarın qurulması

Müsəlmanlar Mədinəyə hicrət etdikdən sonra Həzrəti Peyğəmbər Məkkədən gələn müsəlmanlarla mədinəli müsəlmanları qardaş elan etdi. Bu qardaşlıq (müaxat) elanından sonra müsəlmanlar arasında birlik və bərabərlik yarandı. Bundan başqa, Mədinədə qeyri-müsəlmanlar da yaşadığına görə onlarla əlaqələrin tənzimlənməsi üçün başqa addımlar da atılmalı idi. Həzrəti Peyğəmbər vaxt itirmədən məşhur Mədinə müqaviləsini hazırlatdırdı və Mədinədə yaşayan hər kəs bu müqaviləni qəbul etdi. Müqaviləyə görə, müsəlmanlarla qeyri-müsəlmanlar bir-birinə hörmətlə yanaşmalı və qarşılıqlı hüquqlar qorunmalı idi. Bu müqavilədən sonra, xüsusilə Məkkədəki çətin şəraitdən gələn müsəlmanlar özlərini daha rahat hiss etsələr də, bu yetərli deyildi. Çünki Mədinənin iqtisadi həyatı, demək olar ki, yəhudilərin əlində idi və müsəlmanlar öz iqtisadi anlayışlarını bazara əks etdirmək üçün iqtidar sahibi deyildilər. Bu məqsədlə Həzrəti Peyğəmbər yeni bir bazar qurmağa və burada islami ticarət qaydalarını tətbiq etməyə qərar verdi. Bunun üçün bir ərazi satın aldı və aşağıdakı qaydaların tətbiq ediləcəyi bazarı qurdu:

- Heç kimin sabit yeri olmayacaq
- Heç kimdən vergi alınmayacaq
- Faizli əməliyyatlar qadağan olunacaq
- Möhtəkirliyə icazə verilməyəcək
- Haqsız rəqabətə yol verilməyəcək
- Bazar qiymətlərinə kənardan müdaxilə olunmayacaq

Bu qaydalara əsasən, fəaliyyət göstərən yeni bazar böyük rəğbət qazandı. Hətta köhnə bazarın kəskin şəkildə müştəri itirməsi yəhudiləri o qədər qəzəbləndirdi ki, müsəlmanların qurduğu ilk bazar gizlicə dağıdılmışdı. Çünki qeyd olunan qaydalar əsasında fəaliyyət göstərən

⁵⁹ Razi. F. Məfatihül-qeyb. C. 27. Səh. 25.

⁶⁰ Əhməd ibn Hənbəl, Müsnəd, I, 21; Müslim, “Müsaqat”, 129; İbn Macə, Ticarat, 6.

müsəlman bazarı həm məhsulların keyfiyyətinə, həm qiymətlərə, həm də bazarda dürüstlüyə öz təsirini göstərmişdi. Bütün bu qaydaların işləməsi üçün isə bazarda daima nəzarətçilər olardı. Həzrəti Peyğəmbərin “Doğru danışan, dürüst və mötəbər tacir peyğəmbərlər, siddiqlər və şəhidlərə bərabərdir” hədisi isə müsəlmanlar üçün ticarət həyatının ən böyük hədəflərindən biri idi.

f. Qüsurlu mal satılmaz

Cahiliyyə dövrü ticarətinin ən böyük problemlərindən biri də qüsurlu mal sataraq müştərini aldatmaq idi. Həzrəti Peyğəmbər bu məsələnin həlli üçün də ciddi tədbirlər gördü və şəxsən özü bazarı gəzərək satılan malın keyfiyyətinə nəzarət etməyə başladı. Onun bu mövzudakı bir çox hədisi məsələnin həllinə göstərdiyi ciddi səyidir. *“Müsəlman müsəlmanın qardaşıdır. Qüsurlu açıq şəkildə demədən bir müsəlmanın digərinə hər hansı bir malı satması halal olmaz”*⁶¹, *“Aldadan bizdən deyil”*⁶², *“Bir kimsənin satdığı maldakı qüsurları deməməsi halal deyil. Bunu bilən kimsənin də bu qüsurları açıqlamaması halal olmaz”*⁶³. Bu hədislərlə birlikdə qüsurlu malların satışı ilə bağlı sərbəstliklər (müxəyyərlik) də gətirildi. Sonrakı dövrlərdə islam hüquqçuları bütün bunları müqavilə nəzəriyyəsində təfəsilatlı şəkildə işləmişlər.

Beytül-mal dövlətin maliyyə işlərini idarə edən və dövlətin xəzinəsi mahiyyətindəki qurumdur. Beytül-malın yaranma tarixinə dair fərqli fikirlər olmaqla yanaşı, mövcud məlumatların çoxuna görə ikinci xəlifə Ömər ibn Xəttab dövründə yaradılmışdır. Bir qurum kimi formalaşması bu dövrdə olsa da, beytül-malın yaranma tarixini görülən işlər baxımından Həzrəti Peyğəmbər dövrünə qədər gedib çıxdığı müəyyənləşmişdir. Çünki Həzrəti Peyğəmbərin maliyyə işləri arasında beytül-malın fəaliyyət sahəsinə daxil olan çox saylı işlər vardı. Bundan əlavə, Məscidi-Nəbəvidə beytül-mal kimi istifadə olunan bir otaq olduğu da rəvayət olunur⁶⁴.

Əbu Bəkirin xəlifəliyi dövründə gəlirlər çox artmadığı üçün beytül-malın fəaliyyəti olduğu kimi davam etmişdir. Bu dövrdə beytül-mal üçün əlavə bir bina tikilməməsi, xəzinəyə aid malların xəlifənin evində qorunması da bu faktı dəstəkləyir. Bununla yanaşı, xəlifənin beytül-mal üçün əlavə bir otaq inşa etdiyinə dair tarixi qeydlər də vardır. Lakin beytül-mala gələn mallar dərhal xalqa paylandığı üçün bu otaqdan çox

⁶¹ İbn Macə, Ticarət, 45.

⁶² Müslim, İman, 164.

⁶³ Əhməd ibn Hənbəl, Müsnəd, 3/466; Müslim, İman, 43.

⁶⁴ Buxari, Məzalim, 25.

istifadə edilməmişdir. Hətta Əbu Bəkirin vəfatından sonra ikinci xəlifə Ömər ibn Xəttab bu otağa girdikdə oranın boş olduğunu görmüşdür⁶⁵.

İkinci xəlifənin dövrünün ilk illərində də beytul-malın fəaliyyətində kəskin dəyişiklik olmamışdır. Lakin xilafətin sonrakı illərində fəthlərin çoxalması ilə dövlət gəlirlərinin artması beytul-malın bir təşkilat kimi formalaşmasını sürətləndirmişdir. Sonrakı xəlifələr dövründə də əsrlər boyu beytul-mal mühüm bir təşkilat kimi fəaliyyətini davam etdirmişdir.⁶⁶

Həzrəti Peyğəmbər dövründən bəri beytul-mal dövlət başçısının şəxsi istifadəsi üçün nəzərdə tutulmamışdır. Bunun səbəbi isə beytulmalın gəlir yerlərinə bağlı olmasıdır. Beytulmalın gəlir yerləri zəkat, xüms, üşr, xərac, cizyə, dövlət əraziləri, varisi olmayanın mirası və infaqdır.

Ticarət həyatı, ölçü vahidləri və pul. İslamın təşəkkül etdiyi bölgə olan Ərəb yarımadasının iqtisadi həyatını, əsasən hərəkətli ticarət təşkil edirdi.

1.2.2 İnkişaf dövrü

Həzrəti Peyğəmbərin dövrü ilə Raşidi Xəlifələr dövrünü islam iqtisadiyyatının ilkin təşəkkül dövrü hesab etsək, Əməvilər dövrünü islam torpaqlarının genişləndiyi və dövlət strukturlarının inkişaf etdiyi dövr kimi qəbul etmək olar. Əməvilər dövləti qurulduqdan sonra paytaxt Dəməşqə köçürüldü. Çünki dövlətin qurucusu Müaviyə ibn Əbu Süfyan burada valilik vəzifəsini icra etmiş və onu dəstəkləyənlərin, xüsusən də onun sadıq əsgərlərinin əksəriyyəti suriyalı olmuşdu. Əvvəllər Roma imperiyasının tərkibində olan suriyalılar Ərəb yarımadasındakı xalqlara nisbətən dövlət işlərində təcrübəli olduqlarına görə dövlət strukturlarının inkişafı burada daha asan idi.

Əməvilərin ilk böyük iqtisadi islahatı islam torpaqlarında ilk dəfə islam pul vahidinin çıxarılması idi. Bu vaxta qədər ölkədə Roma və Sasani pul vahidlərindən istifadə olunurdu. Bu sayədə həm ticari həyata canlılıq qazandırıldı, həm də vergi işləri sistemləşdirildi. Vergi dəftərlərinin tutulmasına əhəmiyyət verən Əməvilər vergilərin miqdarını və sayını da artırdılar. Bu dövrdə dövlətin əsas gəlir mənbələrini zəkat, fey, cizyə, xüms, xərac və qənimətlər təşkil edirdi. Bunlardan xüsusilə xərac böyük bir gəlir mənbəyi idi. Çünki Ömər ibn Xəttabın dövründə tətbiq edilən

⁶⁵ İbn Səd. Məhəmməd, Kitabüt-Təbəqatıl-Kəbir, c. 3, s. 195; İbnül-Əsir İ. əl-Kamil fit-Tarix. c. II, s. 270; Süyuti. C. Tarixül-Xüləfa. S. 165; Kəttani M. ət-Təratibül-İdariyyə. C. I. S. 200.

⁶⁶ Abdulkerim Ö. Raşid Halifələr Dönemi Beytulmal ve Oluşum Süreci. Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi. 2018 Ağustos. C. 10, N. 3. S. 1019-1020.

fəth olunan yerlərin qənimət kimi bölüşülməyib sahiblərinə verilməsi və qarşılığında vergi alınması qaydası hələ də davam edirdi.

Əməvilər dövrü iqtisadiyyatının əsas fəaliyyət sahələrindən biri də əkinçilik idi. Əkinçiliyin inkişaf etdirilməsi üçün su kanalları, bəndlər inşa edildi və bataqlıq kimi yararsız yerlər əkinə yararlı hala gətirildi. Bu fəaliyyətlər Abbasilər dövründə də inkişaf edərək davam etmişdir. Qızıl və gümüş kimi mədən işləri, eyni zamanda, toxuculuq da dövrün mühüm iqtisadi fəaliyyətləri arasında qeyd edilə bilər.

Abbasilər dövründə daxili iqtisadi fəaliyyətlərlə yanaşı, xarici ticarət də inkişaf etdirildi. Müsəlman tacirlər Hindistan və Çinə qədər uzanan geniş bir ərazidə hərəkət edirdilər. Bu isə daxili iqtisadiyyata da öz müsbət təsirini göstərirdi. Xüsusilə Bağdadda qurulan yeni bazarlar bu iqtisadi canlılığa nümunə idi⁶⁷.

1.3 İslam iqtisadiyyatının səciyyəvi xüsusiyyətləri

İslam iqtisadiyyatının əsasını Qurani-Kərim və sünnədə təyin olunan prinsiplər və islam hüquqçularının buradan yola çıxaraq inkişaf etdirdikləri hökmlər təşkil edir. İslam hüquqçularının hərəkət sahəsi əsasən ictihad, ağıl, bəşəri təcrübə və adət-ənənədir. Buradakı geniş məlumat külliyyatından aşağıdakı xassələri çıxarmaq mümkündür:

- İslam iqtisadiyyatı islamın inanc əsaslarından biri olan tövhid prinsipi ətrafında formalaşır. Tövhid mənacə “birlik” deməkdir və iqtisadi mənada dövlət, cəmiyyət, fərd bütövlüyünü ifadə edir. İqtisadi fəaliyyətlər və qurumlar bunların mənafeyini qoruma ətrafında birləşir.
- Mülkün əsl sahibi Allahdır, insan mülkə əmanətçi kimi sahib olar. Bu düşüncə ilə hərəkət etməli və islami qaydalardan kənara çıxaraq əmanətə xəyanət edilməməlidir.
- Qarşılıqlı iqtisadi fəaliyyətlərdə mənfəət-zərər şərikliyi əsasdır. Tərəflərə kar və zərərdən qorunma zəmanəti verilməz.
- Fərdi və ictimai mənfəət bir-birinin alternativli olmamalı, balanslı mənfəət paralelliyi qurulmalıdır. Bunlardan biri üçün digərini fəda etmək olmaz.
- İqtisadi münasibətlər qarşılıqlı razılıq və sərbəst iradə əsasında qurulur. Başqasının mülkünü razılıq olmadan və azad iradəsinə əsaslanmadan mənimsəmək yolverilməzdir.
- Mülkiyyət əldə etmək əmək və istehsalə əsaslanmalıdır. Şans oyunları, oğurluq, aldatma və s. yollarla qazanc əldə etmək qəti qadağan olunur.

⁶⁷ Yüksel A., İslamın ilk döneminde ticari hayat. Beyan. s. 74.

- Mal və xidmətin qiymətini sərbəst bazar müəyyənləşdirir. Bunun üçün xüsusi hallar istisna olmaqla qiymətlərə dövlət tərəfindən müdaxilə olunmaz.
- Dövlət monopolıyanın qarşısını almaq üçün məsuliyyət daşıyır. Hər hansı bir malın qiymətini ifrat şəkildə artırmaq məqsədilə tək əldə toplanmasına icazə verilmir.
- Fərdi təşəbbüs əsas haqdır. İqtisadi həyatda canlılığın təmin edilməsi üçün fərdi təşəbbüskarlıq təşviq edilir.
- Sərmayə faizsiz şəkildə cərəyan edir. Sərmayənin bazarda dövriyyəsinə əhəmiyyət verilməklə yanaşı, faizli əməliyyatlar kəskin qadağan olunur.
- Kapitalın müəyyən şəxslərdə toplanmasının qarşısının alınması və pulun bazarda dövriyyəsinin təmin edilməsi ilə qazancın cəmiyyətin bütün təbəqələrinə yayılması əsasdır.
- Ortaqlıq. Sərmayə və əməyi birləşdirərək məhsuldarlığı artırmaq məqsədilə ortaq iqtisadi fəaliyyətlər təşviq edilir.
- Faizsiz borc təşviq edilir. Borc münasibətlərində qazanc güdməkdənsə, Allah yolunda yaxşılıq etmək daha dəyərli hesab olunur.
- Zəkat toplanması və digər təşviqedicilər yollarla sərmayənin əldə saxlanmasına imkan verməyərək yatırıma yönləndirilməsi təmin edilir.
- Sosial ədalətin təmin edilməsi üçün gəlirin ədalətli bölgüsü əsas götürülür və digər lazımı tədbirlər görülür.
- İsraf qınanır və mümkün dərəcə yolverilməzdir. İnsan öz mülkü üzərində sərbəst iradəyə sahib olsa da, onu israf etmək doğru qəbul edilmir, yeri gəldikdə məhkəmə qərarı ilə məhdudiyyətlər qoyula bilər.
- Qənaətli yaşamağa üstünlük verilir, lüks və ifrat istehlak məqbul sayılmır. İnsanın arzu və istəkləri sonsuz olub nəfsi istehlakla doymaq mümkün deyil.

1.4 İslam bank işinin yaranması, tarixi və təkamül prosesi

İslam iqtisadiyyatı tarixində ilk bank işinin Abbasilər dövründə meydana gəldiyi ehtimal olunur. Bu fəaliyyətlə məşğul olanlara cəhbəz deyilirdi. Cəhbəzin lüğəvi mənası “işini yaxşı bilən tacir” deməkdir. İqtisadiyyat termini kimi cəhbəz isə pul köçürmələri, əmanət, sərmayə təmini, mühasibat kimi işlərlə məşğul olan sərrafdır. Bu cür adlanmasının səbəbi onların əsas peşələrinin sərrafçılıq olmasıdır. Bundan əlavə, fərqli peşə sahibləri də bu fəaliyyətlə məşğul olmuşlar. Abbasilər dövründə

ticarətin inkişaf etməsi ilə belə bir peşənin yaranmasına ehtiyac duyulduğu güman edilir.

Cəhbəzlər öz fəaliyyətlərini zamanla inkişaf etdirərək dövlətin bəzi maliyyə işlərini də gördülər. Yüksək rütbəli hərbiçilər, dövlət məmurları və zəngin ailələr də sərmayələrini idarə etmək və artırmaq məqsədilə cəhbəzlərə müraciət edirdilər. Pul köçürmələri zamanı meydana gələn qəsbkarlıq nəticəsində cəhbəzlər insanlar üçün daha etibarlı hesab edildi. Cəhbəzlərin yüksək məbləğlərdə çek yazdıqlarına dair tarixi qeydlər də mövcuddur. Hətta Abbasi vəzirlərinin dövlətin müəyyən ehtiyaclarının qarşılınması və maaşların ödənməsi üçün cəhbəzlərdən borc aldığı da məlumdur. Müəyyən dövrlərdə cəhbəzlərin dövlət adına vergi topladıqlarına dair məlumatlar onların həm iqtisadi gücünün, həm də dövlət və cəmiyyət nəzdində sahib olduqları etibarın göstəricisi kimi qəbul edilmişdir⁶⁸.

Səlcuqlu dövründə cəhbəzlərin fəaliyyətinə nəzarət üçün divanül-cəhbəz adlı dövlət qurumu yaradıldı. Bu qurum cəhbəzlərin beytül-malla olan münasibətlərini və digər iqtisadi fəaliyyətlərini yoxlayaraq onlara nəzarət edir, beytül-malda yığılan müxtəlif növ pul vahidlərinin ehtiyaca görə dəyişdirilməsi ilə məşğul olurdu. Bütün fəaliyyətlər islam tarixinin erkən dövrlərində bank işinin geniş şəkildə yayıldığını göstərir⁶⁹.

Müasir dövrə gəldikdə ənənəvi banklar ilk dəfə islam dünyasında fəaliyyətə başladıqda müsəlman alimlər tarixi təcrübələrdən də istifadə edərək bank işinə alternativ model düşünməkdənsə, əvvəlcə bu işin halal olub-olmadığını müzakirə etməyə başlayır. Bu sahədə ilk alternativ bank təcrübəsi Misirdə olmuşdur. Bu kiçik təcrübə öz fəaliyyətini davam etdirməsə də, ilk addım olması baxımından mühüm idi. Daha sonra keçən əsrin ikinci yarısından etibarən formalaşmağa başlayan islam bankçılığı və ya digər adı ilə faizsiz bank işi daha tutarlı fəaliyyətlərə sahib oldu⁷⁰.

İslam bank işinin yaranmasının iki əsas səbəbi vardı. Bunlardan birincisi dini səbəb idi. Belə ki, islam dininin iki əsas mənbəyi olan Quran və sünnə faizi mərhələli olaraq qəti şəkildə qadağan etmişdi. Faizlə bağlı ilk ayələr daha mülayim tərzdə faizi tərک etməyi ifadə edirdisə, sonra gələn ayələr daha kəskin üslubla qadağanı açıqlayırdı. İlk qadağanı Rum surəsinin 39-cu ayəsində görmək olar. Ayədə belə buyrulur: **“İnsanların mal-mülkü artsın deyərə verdiniz hər hansı bir faiz Allah dərgahında artmaz. Allahın rızasını diləyərək verdiniz zəkata gəldikdə bunu edənlər (məənəvi qazanclarını və mallarının bərəkətini) qat-qat artıran kimsələrdir”**. Bu ayədə əsasən faizin Allah qatında dəyərsiz

⁶⁸ Araz Y., İslam iktisat tarixində ilkel bir bankacılıq örneği: cehbezler, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, dekabr, 2018, 19 (2), səh. 22-24.

⁶⁹ Yeniçeri C., Cehbez, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.

⁷⁰ Atakişiyev R., İslam maliyyə sistemi və alətləri, Bakı, 2021, səh. 28 / 32.

olduğu ifadə edilir. Ali-İmran surəsinin 130-cu ayəsində isə aydın bir şəkildə faizin qadağan edildiyi bildirilir: **“Ey iman gətirənlər, qatbaqat artıraraq faiz yeməyin! Allahdan qorxun ki, bəlkə, nicat tapasınız!”**. Bəqərə surəsindəki faizi qadağan edən ayələrdən biri olan 275-ci ayədə üslubun daha da sərtləşdiyi müşahidə olunur: **“Faiz yeyənlər (qəbirlərindən) şeytan vurmuş kimsənin qalxdığı kimi qalxacaqlar. Bu ona görədir ki, onlar: “Əlbəttə, alış-veriş də faiz kimidir!” - demişdilər. Halbuki Allah alış-verişi halal, faizi isə haram etmişdir. (Bundan sonra) kimə Rəbbindən bir nəsihət gələr və (sələmçiliyə) son qoyarsa, keçmişdə aldığı (sələmlər, faizlər) özünə qalar (bağışlanar). Onun işi (hesaba çəkilməsi) Allaha qalmışdır. Kim (yenidən sələmçiliyə) qayıdarsa, onlar cəhənnəm əhlidirilər və orada əbədi qalacaqlar”**. 279-cu ayədə isə faizi tərək etməmək Allaha və Peyğəmbərə qarşı müharibə etmək kimi xarakterizə edilir. Bu isə faiz qadağasının ən kəskin ifadəsi kimi qəbul edilə bilər.

Həzrəti Peyğəmbər də bu qadağanı məna qüvvətləndirən sözlər demişdir. Məsələn, “Faiz yetmiş üç bəbdir. Bilin ki, faizin ən şiddətli müsəlmanın namusudur!”⁷¹.

Müctəhidlər bu qadağanın iqtisadi həyata vurduğu ziyanı açıqlayaraq faizin islam dünyasında yayılmasının qarşısını almışdır. Buna görə də müsəlmanlar öz sərmayələrini qorumaq və artırmaq üçün faizlə çalışan maliyyə müəssisələrinə əmanət etməkdən çəkildilər. Bu sərmayələr isə qiymətli metallar və daşınmaz əmlak kimi passiv yatırım sahələrinə yönəlmiş, onların bazara cəlb olunması üçün yeni modellərə ehtiyac yaranmışdır.

İslam bankçılığının yaranmasına təkan verən amillərdən biri də müsəlman olan körfəz ölkələrinin neft və qazdan əldə etdikləri böyük gəlirdir. Gedərək artan sərmayə investisiya imkanlarının genişləməsinə təkan vermişdir.

Beləliklə, dini həssaslıq və yüksək sərmayə islam bankçılığının meydana gəlməsinə şərait yaratmışdır. XX əsrin ikinci yarısından etibarən müxtəlif həcmdə qurumlar islam bank işini yerinə yetirmək üçün təşəbbüs göstərməyə başladılar. Bu sahədəki fəaliyyətlərə təkan verən ən mühüm addım İslam İnkişaf Bankının yaradılmasıdır. İqtisadi baxımdan güclü olan islam ölkələri tərəfindən yaradılan bu qurumun əsas hədəfinin iqtisadi geriliyi olan islam ölkələrinin inkişafına dəstək olmaqla yanaşı, faizsiz bank işinin inkişafına da böyük töhfə vermişdir.

Faizsiz bank işi islam ölkələrində eyni səviyyədə inkişaf etməmişdir. Məsələn, İranda bütün maliyyə sistemi islama uyğun şəkildə faizsiz bank

⁷¹ Nisaburi H. Müstədrək. 2/43.

işi prinsipləri əsasında formalaşmışdır. İslam ölkələrinin əksəriyyətində isə ənənəvi sistemlə islam bankçılığı birlikdə tətbiq olunur.

Faizsiz bank işi 80-ci illərdən sonra sürətlə inkişaf edərək islam ölkələri xaricinə də çıxmışdır. Başda İngiltərə olmaqla bir çox Avropa ölkəsində, eləcə də Amerikada faizsiz bank işini icra edən maliyyə qurumlarına rast gəlmək mümkündür. Xüsusən də iqtisadi böhranlar zamanı islam bankçılığının dözümlülük göstərməsi bu sahəyə olan marağı daha da artırır. Faizsiz bank işi aparan müstəqil qurumlarla yanaşı, dünyaca məşhur banklar da faizsiz əməliyyatlardan istifadə etməyə başlayırlar. Şübhəsiz, bu sahədəki artımda dindar sərmayəni cəlb etmə cəhdi də təsirlidir. Neft qiymətlərinin getdikcə artması əsas gəlir mənbəyi yeraltı sərvətlər olan İslam ölkələrində sərmayənin mütəmadi artmasına səbəb olur. Bu isə maliyyə müəssisələri üçün olduqca cəlbedicidir.

Hazırda dünyada təqribən 3 trilyon ABŞ dolları həcmindəki sərmayə yüzlərcə faizsiz bankçılıq sistemlərində dövriyyədədir⁷². İslam bankçılığı inkişaf etdikcə sərmayə toplama yolları da inkişaf edərək çeşidlənir. Bunlardan ən geniş yayılanı nağd kreditlərdir. Murabəhə, müdərəbə, müşarəkə kimi islami əməliyyatlar vasitəsi ilə təşəbbüskarlar dəstəklənir. Bununla yanaşı, nağd olmayan maliyyə dəstəkləri də mövcuddur. Bunlar əsasən təminat məktubları kimi investorları dəstəkləyən zəmanət fəaliyyətləridir. İslam bankçılığı yatırımı dəstəkləməklə yanaşı, sərmayə toplama fəaliyyəti də göstərərək həcmələrini böyüdür.⁷³

İslam bank işinin ilkin təşəkkül mərhələsi mübahisəli məsələdir. Dövrün qabaqcıl islam hüquqçuları məsələyə etina ilə yanaşmış, nəticədə islami bank modeli mərhələli şəkildə yaranmışdır. Məşhur islam hüquqşünası Məhəmməd Zərqa ilə Misirdəki ilk faizsiz bankın qurucusu olan Məhəmməd Nəccarın birgə qələmə aldığı kitabında bu ərəfdəki müzakirələri, təkamül prosesi belə xülasə edilir:

Az gəlirli şəxslərə zərər verdiyinə görə ticarət banklarına icazə verilməməlidir.

Banklar bütün fəaliyyətlərini faiz deyil, mənfəət-zərər balansına görə qurmalıdır. Bu sahədəki ən münasib metod müdərəbədir.

Ehtiyac kreditləri üçün Heydərabadda fəaliyyət göstərən xeyriyyə cəmiyyətlərinin fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi təklif edilmişdir.

Banklar sərmayədarlardan və təşəbbüskarlardan faiz almamalı, lazım olan xərclər dövlət tərəfindən qarşılanmalıdır.

⁷²EY TKBB Katılım Bankacılığı Strateji Güncelleme Raporu 2021-2025. <https://tkbb.org.tr/Documents/Yönetmelikler>

⁷³ Sümer G., Onan F., Dünyada Faizsiz Bankacılığın Doğuşu, Türkiyedeki Katılım Bankacılığının Gelişme Süreci Ve Konvansiyonel Bankacılıktan Farkları, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2015, 7. 3. səh. 7.

Kənd təsərrüfatı, sənaye və inşaat sahəsində fəaliyyət göstərəcək bankların qurulması daha vacibdir.

Ticarət və inkişafa dəstək verən beynəlxalq banklar yaradılmalıdır.

Banklarda zəkat fondları da yaradılaraq məhəlli inkişaf layihələri buradan dəstəklənməlidir.

Xarici iqtisadi əlaqələr sadəcə dövlət bankları ilə həyata keçirilməlidir.

Bəzi hüquqçular bankların zəkat işi ilə məşğul olmalarını doğru hesab etməmişlər⁷⁴.

Bu fikirlər islam bank işinin yaranması dövründə müzakirələrin nə qədər geniş səpkidə olduğunu göstərir. Bir tərəfdən məsələnin dini-hüquqi cəhəti araşdırılarkən, digər tərəfdən də ictimai və iqtisadi baxımdan faydaları üzərində durulur.

İslam bank işinin təşəkkül prosesi ölkələrə görə fərqlilik göstərirdi. Bunlardan Küveyt, Bəhreyn və Sudan kimi ölkələrdə qanunlarda qismi dəyişiklik edilərək faizsiz bankların fəaliyyətinə şərait yaradıldı. Pakistan və İranda isə islami bank işinə dair qanunlar çıxarıldı. Hər iki halda da islam bankçılığı getdikcə inkişaf etdi. Bunlardan fəaliyyət sahəsi və inkişaf perspektivləri baxımından Dubay İslam Bankı, Sudan Faysal İslam Bankı, Misir Faysal İslam Bankı, Küveyt Finans Təşkilatı, İordaniya Yatırım və Finans İslam Bankı, Bəhreyn İslam Bankı, Nasir Sosial Bankını misal olaraq qeyd etmək olar.

⁷⁴ Zerka M., Neccar M., İslam düşüncəsində ekonomi, banka, sigorta (tərcümə edəni: Karaman H.), İstanbul, 2011.

II FƏSİL

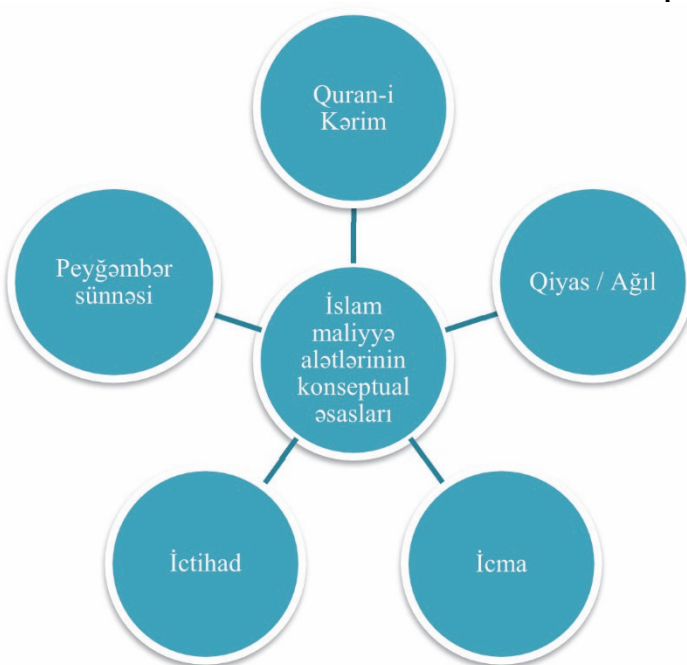
İSLAM MALİYYƏ MEXANİZMLƏRİ

(Ruslan Atakişiyev, Yamin Savalanlı)

İslam maliyyə alətləri müasir dövrdə artıq müəyyən inkişaf mərhələsinə çatsa da, öz başlanğıcını islam dininin başlıca qanunverədicisi qaynaqlarından götürmüşdür. Günümüzdə də islam maliyyə məhsullarının inkişafı və onların sayının günü-gündən artması islam iqtisad fəhminin dövrə uyğun qərarları ilə bir başa əlaqəlidir. Diaqram 1-də islam maliyyə alətlərinin formalaşmasında mühüm rol oynayan başlıca qaynaqlar göstərilmişdir.

İslam maliyyə alətlərinin əsasları

Diaqram 1

İslam maliyyə institutları əsasən dörd istiqamət üzə təşəkkül tapmışdır. Bunlar cədvəl 2-də göstərilən bölmələrdən ibarətdir. Məhz həmin sahələr müxtəlif islam maliyyə təşkilatları tərəfindən sahənin spesifikasiyina uyğun bir şəkildə tətbiq olunur.

İslam maliyyə mexanizmləri

Cədvəl 1

Şəriklilik əsası	Ticarət əsası	İcarə əsası	Sosial model
Müşarəkə	Mürabaha	İcarə	Qərzi-həsən
Müdarəbə	Müsavəmə	Azalan müşarəkə	Vəqf modeli
	Sələm		Zəkat
	İstisna		

2.1. İslam bankçılığında maliyyə tədarükü

İslam bankı üçün vəsaitlərin mənbələri pul vəsaitlərinin daxil olmalarıdır və bu, bankın öhdəlik tərəfini təşkil edir (Habib, 2018, səh. 60). İslam bankları maliyyə tədarükünü sırasıyla vətəndaşlardan, sərmayəçilərdən və digər subyektlərdən təmin edir. Bu tip banklara cəlb olunan digər vəsaitləri nəzərə almasaq, (məsələn: öz vəsaitləri, səhmdarların vəsaiti və s.) üç spesifik hesab növündən bəhs edə bilərik. Burada daha çox istifadə edilən cari hesabları (current accounts), əmanət hesablarını (saving accounts) və sərmayə hesablarını (investment accounts) izah etməyə çalışacağıq.

İslam banklarının öhdəlikləri və ya ümumi vəsait mənbələrinə cari, əmanət və investisiya hesabları daxildir.

Cari hesablar istənilən vaxt nağd pul əldə etmək və müxtəlif şəxsi məqsədlər, kommersiya fəaliyyəti zamanı pul köçürmələrini həyata keçirmək üçün açılır. Bu zaman bank tərəfindən hesabın sahibinə çek kitabı da təqdim edilir.

Bu hesab islam bankının təminatı altında olur. Bank həmin vəsaitlərdən özünün investisiya fəaliyyətində istifadə etmək hüququna malikdir. Amma bankın əldə etdiyi gəlirdən həmin hesab sahibinə heç bir faiz və ya mükafat ödənilmir. Həmçinin bank öz fəaliyyətində ziyan uğrayarsa, bu hesab sahibinin maliyyə vəsaitlərinə təsir etmir, yəni banka dəymiş ziyan görə hesab sahibi pul ödəmir. Bu hesab növü islam prinsipinə əsasən qərzi-həsən (gözəl borc) borc növünə uyğundur (İqbal, M & Jarhi, M.A, 2001). AAOIFI-nin 19-cu standartında qərz (borc) mövzusu olmaqla cari hesabların statusu ilə bağlı açıqlama verilir və bu hesabların islam banklarına verilən borc olduğu qəbul edilir. Belə ki, islam bankı müştəri tərəfindən cari hesaba qoyulan pulun mülkiyyətinə sahib olur və eyni miqdardakı pulu geri qaytarmaqla məsuliyyət daşıyır. Ona görə də cari hesablara borc hökümləri tətbiq edilir (AAOIFI, 2023, səh. 520).

Əmanət hesabları (Savings accounts): Bura əsasən mizdli işdən və digər iqtisadi fəaliyyətlərdən formalaşan əhalinin yığdığı pullar aiddir. Bir

müddət qənaət edərək pul toplayan insanlar vəsaitlərinin etibarlı yerdə qorunması üçün islam banklarında hesab açaraq ora yerləşdirirlər. İslam bankı əmanət hesabı vəsaitlərini vədiə (saxlama),⁷⁵ vəkalət (agentlik), müdarəbə (etibarlı maliyyələşdirmə) və ya müşarəkə (kapital maliyyələşdirməsi) əsasında qəbul edir. Bank bu hesablardakı vəsaitləri borcalanların və sahibkarların maliyyələşdirilməsi üçün istifadə edir. Bu hesablər müəyyən risk daşıyır və əmanətçilərə əvvəlcədən razılaşdırılmış nisbətdə bankın əldə etdiyi mənfəətdə iştirak payı verir. Mənfəət və zərərin hesablanması bir ay ərzində hesabda qalan minimum mövcud qalıq əsasında aparılır.

İslam bankları müştərilərə üç növ hesab açmağı təklif edir:

Birinci hesaba görə, müştəri öz pulunu bankla xeyir (gəlir) və ziyanə şərik olmaqla iş ortaqlığına daxil edərək sərmayə hesabına kapitalını yerləşdirmək imkanını əldə edir;

İkinci halda vəsaitinin bir hissəsini sərmayə hesabına, digər hissəsini isə əmanət hesabına qoyaraq onu istənilən vaxt istifadə edir;

Sonuncu - üçüncü formada isə müştəri heç bir gəlir əldə etmək imkanına malik olmadan sadəcə əmanət hesabını açır.

Təbii ki, bütün bunlar banka daha çox vəsaitin cəlb olunmasında mühüm rol oynayır.

İnvestisiya hesabları (Investment accounts). İslam bankları üçün ən mühüm vəsait mənbələri bunlardır. Vəsaitlər müştəri ilə bankın birgə şirkət müqaviləsi bağladığı müdarəbə əsasında qəbul edilir. Vəsaitlər mənfəət və zərəre əsaslanan şirkətlərə tətbiq edilir və kapital itkisi riskini daşıyır. İslam bankının investisiya hesabları əsl mənada öhdəlik deyil, səsvermə hüququna malik olmayan kapitaldır. Burada əmanətçilər müdarəbə müqavilələrində əsas vəsait təminatçılarıdır, bank müdaribdir və əvvəlcədən razılaşdırılmış nisbətdə mənfəətdə iştirak edir (Habib, 2018 s. 60).

Adi banklar öz depozitləri üçün əsas və sabit faiz dərəcəsinə zəmanət verirlər. İslam bankları isə nə əsas məbləğə, nə də sabit gəlirə zəmanət verə bilər. İslam bankları səmərəli idarəetmə, nəzarət, minimal risk

⁷⁵ İslam fiqhində əmanət müqavilələrinin iki forması mövcuddur. Əmanət götürənə onun mənfəətindən istifadə edib-edə bilmədiyinə görə bunlar Ariyət və Vədiə müqavilələrindən ibarətdir; 1) Ariyət əmanət alanın onun mənfəətindən faydalanmasına imkan verən müqavilədir. Bu əmanət növü müəyyən bir işi yerinə yetirənə qədər ondan istifadə edərək onu qaytarmaq məqsədi ilə başqasından əldə edilən mal, yaxud əşyaya deyilir. Müəyyən məsafəyə gedib qayıtmaq üçün başqasından əmanət götürülən maşın, yaxud müvəqqəti istifadə edib qaytarmaq üçün dostdan götürülən hər hansı bir əşya kimi. 2) Vədiə isə bir əmanəti ancaq müəyyən bir müddət ərzində saxlamaq və qaytarmaq məqsədi ilə müvəqqəti qəbul edilmiş əmanət növüdür. Bu müqavilənin əsas şərti odur ki, əmanəti qəbul edən şəxs onun mənfəətindən istifadə edə bilməz. Qeyd edilən vaxta qədər onu sadəcə mühafizə edərək müddətin başa çatması ilə qaytarma şərti əsasında bağlanmış müqavilədir.

götürmə, yüksək ehtiyatla layihələrin seçilməsi və monitorinqini təmin etməklə və layihələr portfelinə sərmayə qoymaqla bu riskləri azaltmağa səy göstərir. İslam bankları həm də mənfəətin az olduğu və ya heç olmadığı illəri kompensasiya etmək üçün gözləniləndən çox qazanc əldə etdiyi illərdə qazancın bir hissəsini kənara qoyaraq ehtiyat fondu qurur və beləliklə də rəqabətli gəlir əldə etməyi hədəfləyir. Üstəlik, islam bankları da passiv tərəfdə əhəmiyyətli miqdarda kapitala malikdirlər.

İslam faizi və spekulyasiyanı (məhtəkirliyi) qadağan etdiyi üçün bunlardan hər hansı birinin mövcud olduğu əməliyyatlar islam bankçılığında qəbul edilmir. Ənənəvi banklar islam maliyyəsi pəncərəsi, ayrıca filial və ya törəmə müəssisə vasitəsilə islam bankçılığı xidmətləri təklif edə bilər. Bu halda şəriətə uyğun olmayan mənbələrdən əldə edilən vəsaitlərin islam bankçılığı əməliyyatlarının vəsaitləri ilə qarışa bilməsi ilə bağlı narahatlıq yaranır. Bu məsələ ilə bağlı Qətər Mərkəzi Bankı ölkədəki bütün islam maliyyə pəncərələrinin 2011-ci ildə bağlanmasını istəyib.

2.1.1 İslam bank məhsulları

Müdarəbə bir tərəfdən sərmayənin (maliyyə vəsaitinin), digər tərəfdən isə əməyin (innovasiya, ixtira, xüsusi layihələr, işgüzarlıq bacarığı) iştirak etdiyi ortaqlıq növüdür. Bu razılaşmaya əsasən, əmək sahibi olan şəxs sərmayəçi tərəfindən ona verilən maliyyə vəsaitini işlətmək və idarə etmək hüququna malik olur. Təbii ki, belə bir ortaqlıq razılaşmasında sərmayədar pulu ilə iştirak etdiyi üçün onun şirkətdəki payı qoyduğu vəsaitin həcmi ilə ölçüldüyü halda, müdaribin (əməyi ilə çıxış edən şəxs) şirkətdəki payı onun bu işə çəkdiyi əməyin dəyəri ilə qiymətləndirilir. Bu səbəbdən də hər iki tərəf müdarəbə üzrə işgüzar fəaliyyətə başlamazdan əvvəl öz aralarında əldə ediləcək gəlir üzrə faiz dərəcələri ilə payları müəyyənləşdirirlər. Məsələn, sərmayəçi 30%, müdarib 70% və ya sərmayəçi 40%, müdarib 60% bölgüsü üzrə razılığa gələ bilərlər. Bütün bu bölgülər işin quruluşundan, həcmindən və digər göstəricilərdən asılıdır. Əlbəttə, əldə olunmuş razılıq faiz dərəcələri xeyirlə yanaşı, ziyanı da özündə əks etdirir (Meybullayev Məhəmməd həsən, 2001).

Müdarəbə əqdləri ümumi olaraq aşağıdakı şərtlər olduğu halda etibarlı sayılır:

Sərmayənin nağdsız (bankda) və ya nağd şəkildə real olaraq kassada mövcud olması;

Əqd bağlanan vaxt sərmayənin məbləği razılaşdırılmalı və onun müdaribə təqdim olunması;

Əldə ediləcək qazancın hər iki tərəf arasında bölgüsünü göstərən açıq-aydın bir meyarın müəyyənləşdirilməsi, (məsələn üçdə bir, ikidə bir, 40% və s.);

Hər iki tərəfin gəlir həddinin əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsi;

Əmək sahibinə veriləcək payın xalis mənfəətdən təmin olunması.⁷⁶

Müdarəbə əqdlərində bir qayda olaraq iki tərəf iştirak edir. Bu tərəflər hüquqi formalarından, təşkilati quruluşundan, ictimai mövqeyindən (hüququ şəxs, fiziki şəxs, əmanətçi, bank və s.) asılı olmayaraq, rabbul-mal və müdarib olaraq iki subyektə ayrılırlar.

Burada sərmayə sahibinə, yəni investora (sərmayəçiyə) rabbul-mal deyilir. Müdarib isə təşəbbüskara, əmək sahibinə, şəxsə verilən ümumi addır.

Bizim hazırki mövzumuz islam bankçılığına həsr edildiyi üçün burada müdarib kimi əsas olaraq islam bankları nəzərdə tutulur.

Qeyd edək ki, müdarəbə üzrə aparılan bank fəaliyyət növü özlüyündə iki hissəyə ayrılır. **Özəl müdarəbə və müştərək (şərikli) müdarəbə.**

Özəl müdarəbə dedikdə burada sərmayəçi əmək sahibi ilə əməkdaşlığa başlayarkən onun qarşısında bir sıra şərtlər qoyur. Məsələn, bu fəaliyyət növünə görə sərmayəçi müdaribdən pulu yalnız özünün müəyyən etdiyi bölgədə, sahədə, biznes növündə işlətmək barəsində şərtlər qoya bilər. Burada bir haşiyəyə çıxmaq ki, geniş mənada müdarəbədə əmək sahibi hər hansı bir layihə (biznes plan) hazırlayaraq sərmayədarın yanına gəlir. Onunla razılaşır və sərmayəçinin ona təqdim etdiyi maliyyə vəsaitini əldə edərək həmin pulun idarə edilməsində tam səlahiyyət əldə edir.

Özəl müdarəbə də müdarəbə fəaliyyətinin bir forması olmasına baxmayaraq, burada sərmayədar layihələrin hazırlanmasında müdaribə təsir etmək və istiqamətlər vermək kimi imkanlara malik olur.

Bu səbəbdən də özəl müdarəbədə rabbul-mal qismində çıxış edən sərmayə sahibləri islam banklarında özəl müdarəbə prinsipləri üzrə sərmayə hesabı açan istənilən kapital sahibi nəzərdə tutulur. Qeyd edək ki, özəl müdarəbə prinsipləri üzrə banka sərmayə qoyan pul sahibi bankın yalnız müəyyən bir layihəsinə ortaqlar olmur. Onun vəsaiti bankın digər layihələrinə və fəaliyyət sahələrinə cəlb edilmir. Belə olduğu halda sərmayəçinin gəlirləri də yalnız bankla razılaşdırılmış mövcud layihə çərçivəsində müəyyənləşdirilir.

Bu mövzunu ümumiləşdirsək, qısa olaraq özəl müdarəbədə xeyir və zərərin bölgüsünü aşağıdakı kimi sistemləşdirə bilərik:

a) *Xeyir olduğu halda* (işdən mənfəət əldə edildikdə), bank ilə sərmayə sahibi arasında əvvəlcədən müəyyən edilmiş faiz və digər göstəricilər nisbətində bölgü aparılır;

b) *Xeyir və zərər bir-birə bərabər olduğu halda*, sərmayə öz sahiblərinə geri qaytarılır. Gəlir olmadığı üçün bank da bir şey əldə etmir;

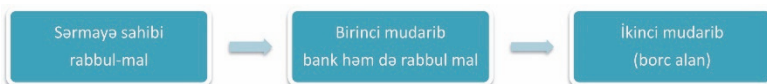
c) *Zərər olduğu halda*: Layihənin həyata keçirilməsi nəticəsində dəymiş bütün maddi ziyan sərmayə sahibi tərəfindən ödənilir və bank buna qarışmır. Bank sadəcə olaraq özünün işçiləri ilə sərf etdiyi əməyə görə ziyan çəkmiş olur.

Müştərək müdərəbə - İslam bank sektorunun geniş istifadə etdiyi maliyyə alətlərindən biridir. Bankın bu növ fəaliyyət prinsiplərinə əsasən, islam bankları əmanətçilərdən və sərmayəçilərdən maliyyə vəsaitlərini toplayaraq iş adamlarına, təşəbbüskar insanlara təqdim edərək həmin vəsaitlərin səmərəli şəkildə istifadəsini təşkil edir.

Göründüyü kimi, bank ona vəsait qoyan əmanət sahibləri və sərmayəçilər qarşısında müdərrib kimi çıxış edir. Vəsaitin işlənməsi, idarə edilməsi və gəlirli sahələrə yatırılması məsələlərində sərmayə sahibləri qarşısında öhdəlik götürür. Amma burada özəl müdərəbədən fərqli olaraq bank əmanətçilərdən və sərmayədarlardan toplanmış maliyyə vəsaitlərini özü deyil, müdərrib şifətində çıxış edən üçüncü bir iştirakçıya təqdim edir. Bank həmin vəsaitləri sahibkarlara, biznes təşəbbüsündə olan şəxslərə təqdim edir. Belə olduğu halda, bank sərmayədarlarla sahibkarlar arasında vasitəçiyə çevrilir. Lakin bu heç də bankın səlahiyyətlərinin və məsuliyyətinin azalması demək deyil. Əslində, başqasının vəsaitini işlədən bank bir tərəfdən sərmayə sahibləri ilə müqavilə bağlayan zaman müdərrib qismində çıxış etdiyi halda, digər tərəfdən sahibkarlarla toplanmış vəsaitlərin verilməsi üzrə müqavilə bağlayanda rabbul-mal (sərmayə sahibi) qismində çıxış edir. Bunu aşağıda göstərilən sxem 1-də bir daha aydın təsvir etmək olar:

Müştərək müdərəbədə pulun axını

Diqaram 2.

1. *Rabbul-mal* (əmanət sahibləri və ya sərmayədarlar) sahibləri öz vəsaitlərini islam banklarına təqdim edirlər;

2. *Birinci müdərrib*: Burada bank sərmayəçilər qarşısında müdərrib qismində çıxış edərək onların maliyyə vəsaitlərini toplayır. Eyni zamanda bank əldə etdiyi sərmayəni üçüncü bir tərəf olan sahibkarlara və biznes təşəbbüsündə olan şəxslərə təqdim edir;

3. *İkinci müdərib*: Burada sahibkar ikinci müdərib qismində çıxış edərək banka təqdim etdiyi layihəyə uyğun olaraq müəyyən məbləğdə vəsaiti alır. Qeyd edək ki, bank ilə iş adamı arasında müdərəbə aktı layihənin həcminə və xüsusiyyətinə uyğun olaraq əvvəlcədən razılaşdırılmış pay hissəsi bölgüsü (faizlə və ya hissə bölgüsü) əsasında həyata keçirilir.

Qeyd edək ki, bank maliyyə vəsaiti əldə etmək üçün sahibkarlardan, təşəbbüskarlardan daxil olmuş çoxlu sayda layihələri dərindən qiymətləndirir. Bunun üçün bankın səriştəli mütəxəssisləri layihələrin rentabelliğini, reallığa uyğunluğunu, xərclərin qənaətliliğini, tərtib edilmiş biznes planların qoyulmuş tələblərə uyğunluğunu və müraciət edən şəxslərin etibarlılıq dərəcəsini yüksək peşəkarlıqla yoxlayırlar. Ciddi seçim prosesinə söykənən prosedurlardan keçən layihələr maliyyələşdirilmək üçün bankın rəhbər orqanlarına təqdim edilir. Maliyyə ayrılmış layihələrin icrası prosesində isə bankın əməkdaşları işin gedişatını izləyərək mütəmadi olaraq lazımı məsləhətlər və texniki yardımlar göstərərək baş verəbiləcək hər hansı bir çətinliklərin aradan qaldırılmasında sahibkarla yaxından əməkdaşlıq edirlər. Bu baxımdan bank ilk baxışdan sadəcə olaraq sərmayə sahibinin vəsaitini sahibkara təqdim etməklə vasitəçi kimi görünsə də, əslində işin ağırlığını və məsuliyyətini daşımaqla əldə edilən xeyirə ortaqlıq hüququnu və haqqını tam olaraq qazanmış olur.

Bu misalımız ümumi xarakter daşıyır. Çünki real həyatda sərmayəçi – bank – sahibkar arasındakı razılaşmalar və gəlirlərin bölgüsündə hesablamalar daha mürəkkəb ola bilər.

Müdərəbə təşəbbüskar şəxslərə, yəni əslində heç bir vəsaiti olmayan, amma yaxşı biznes planı malik, bilikli, bacarıqlı, enerjili gənclərin öz ideyalarını reallaşdırmaq və şəxsi bizneslərini qurmaq baxımından çox böyük əhəmiyyətə malikdir.

Müdərəbə çox zaman Qərbdə XX əsrin ortalarından tətbiq olunan Vençur maliyyələşdirməsi ilə eyniləşdirilir. Əslində, Vençur maliyyələşdirməsi də sərmayəsi olmayan, amma yaxşı innovativ layihələrə, ideyalara malik şəxslərin bazara yeni məhsul çıxarması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd edək ki, İslam maliyyəsi üzrə iqtisadçılar müdərəbə və vençur kapitalı arasında aşağıdakı oxşar cəhətləri qeyd edirlər:

1. Təşkilatlar topladıqları vəsaitləri həm özləri, həm də üçüncü tərəfin isifadəsi üçün də təqdim edə bilərlər. Vençur kapitalı əsasında yaradılan müəssisə əksər hallarda səhmdar cəmiyyətinə çevrilir. Bu da həmin müəssisələrə qiymətli kağızlar bazarında öz səhmlərini satmaqla əlavə vəsait toplamaq imkanı yaradır. O cümlədən müdərəbə layihəsində əsas

müdarib rolunu oynayan islam bankı da sərmayə sahiblərindən pul toplayır.

Həm vençur firmaları, həm də müdarəbə alətini işlədən islam bankları toplanmış sərmayəni üçüncü tərəfin istifadəsinə təqdim edə bilirlər;

2. Hər iki alət üzrə sərmayənin istifadəsi təşəbbüskarlara (bilik, ideya və s. sahibinə) təqdim olunanda ondan heç bir təminat, zəmanət, girov tələb olunmur. Burada sadəcə bağlanmış müqavilə üzrə öhdəliyə götürülmüş işlərin vaxtında yerinə yetilməsinə nəzarət olunur;

3. Hər iki kapital qoyuluşu növündə qurulan şirkətin və ya layihənin tam idarəsi ideya aparıcısında olur. Sadəcə müqavilə şərtlərinə uyğun olaraq bəzi şərtlər də irəli sürülə bilər. Buna qərarların qəbulu zamanı sərmayə sahibinin iştirak etməsini və s. misal göstərmək olar;

4. Layihənin bazara çıxması nəticəsində əldə olunan xalis mənfəət tərəflər arasında əvvəlcədən müəyyən olunmuş ortaqlıq sazişindəki pay hissəsinə uyğun olaraq bölünür. Bu prinsip həm vençur, həm də müdarəbə alətləri üçün keçərlidir;

5. Sahibkar tərəfindən layihə üzrə işlər vaxtında yerinə yetirilmədikdə və ya yeni məhsulun özünü doğrultması nəzərdə tutulandan çox vaxt tələb etdikdə hər iki maliyyələşmə alətində bu tip proyektlər üçün əlavə vaxt təyin olunur. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu gecikmələrin layihə icraçılarının səhlənkarlığı ucbatından olub-olmaması daim araşdırılır;

6. Praktikada bu kimi sövdələşmələrdə layihəni təqdim edən iş adamlarına sonda xalis mənfəətdən 70-85%, banka və investora isə 30-15% pay verilir. Lakin layihələrdə sahibkarın üzərinə daha çox iş düşməsinə, məsuliyyətin artmasına, risklərə tab gətirməsindən asılı olaraq, müqavilədə xalis mənfəətdən gəlirin faiz nisbətləri investisiya üçün müraciət edənlərin xeyrinə də dəyişə bilər;

7. Həm müdarəbə müqavilələrində, həm vençur maliyyələşməsində götürülən vəsaitlər üzrə icra olunan layihələrdə ədalətlik, şəffaflıq, dürüstlük nəzərə alınmaqla gözlənilən nəticə əldə olunmasa, onda sahibkar və onun komandası maliyyə məsuliyyətinə cəlb olunmur. Bütün maliyyə itkisi islam bankının və ya vençur sərmayəçisinin üzərinə düşür.

Müdarəbə və vençur kapitalı oxşar olmaqla əlində sərmayəsi olmayan, ideya, bilik, düstur, innovasiya sahibi olan hər bir yenilikçinin maliyyə əlçatanlığı üçün yaxşı vasitələrdən hesab olunur.

Ümumiyyətlə, biznes sahəsində islam prinsiplərinə ziddiyyət təşkil etməyən, haram qazanca gətirib çıxarmayan ənənəvi iqtisadi sistemdə mövcud olan metodlardan istifadə edilə bilər.

Müdarəbə aləti də vençur kapitalı kimi yüksək riskli məhsul olduğundan islam maliyyə institutlarında buna çox az müraciət olunur. Belə ki, islam bankları da öz sərmayədarları qarşısında mənfəət öhdəliyi

daşdığı üçün gec nəticə verən və ya məhsulun bazarda özünə yer tutması riskli olan layihələrə vəsaitlərin ayrılmasına çox da həvəs göstərmirlər.

Müşarəkə mahiyyət etibarilə birgə, yəni ortaqlıq prinsiplərinə əsaslanan şirkətin qurulması, biznes fəaliyyətinin və hər hansı bir kommersiya layihəsinin həyata keçirilməsini ehtiva edir. Qeyd edək ki, islam banklarının müdərəbə yolu ilə həyata keçirdikləri maliyyə əməliyyatlarında bir tərəfdə pul sahibi, digər tərəfdə isə biznes layihəsi olan təşəbbüskar, sahibkar iştirak edirdisə, müşarəkədə isə konkret bir layihənin həyata keçirilməsi məqsədilə hər iki tərəf də öz kapitalı ilə iştirak edir. (Meybullayev, 2001, səh. 188-200)

Belə olduğu təqdirdə banka maliyyə vəsaiti almağa gələn müştəri öz layihə təklifini hazırlamaqla yanaşı, özünün maliyyə imkanlarını da nəzərə alır. Müşarəkə üzrə həyata keçirilən əməliyyatlarda müştəri (sahibkar, biznes təşəbbüsündə olan şəxs) layihəni banka təqdim edir və danışıqlar əsasında iqtisadi fəaliyyətin mükafatı kimi sonda əldə ediləcək gəlirdə öz hissələrini müəyyənləşdirirlər. Qeyd edək ki, bu sövdələşmədə müştəri işin həyata keçirilməsi üzrə hüquqi, təşkilati məsələlərin də həllini öz üzərinə götürür. Bu səbəbdən də çox zaman müştəri müştərək biznesdən əldə edilmiş gəlirdən daha çox pay əldə etmək imkanı qazanır. Bununla yanaşı, müştəri biznes layihəsində öz biliyi və bacarığı ilə işçi kimi də çalışırsa, bu zaman onun (bu çox adam da ola bilər) əmək haqqı da müəssisənin xərclərinə salınır. Məhz bütün xərclər ödənildikdən sonra əldə olunan xalis mənfəət şərik tərəflər arasında müqavilə üzrə razılaşdırılmış paylara uyğun olaraq bölünür.

Bununla yanaşı, həyata keçirilən iqtisadi fəaliyyətin uğursuzluqla nəticələnməsi halında ziyanın həcmi müəyyənləşdirilir və hesablanmış məbləğ müşarəkə əməliyyatında iştirak edən tərəflər arasında öz hissələrinə uyğun olaraq bölünür.

Qeyd edək ki, müşarəkə sistemi tətbiq olunduğu müddət ərzində qurulmuş zavod hər iki tərəfin mülkiyyəti sayılır və bir tərəfin razılığı olmadan həmin əmlakın satılmasına, hüquqi formasının dəyişdirilməsinə icazə verilmir.

Müşarəkə sənaye, tikinti, ticarət və son zamanlarda isə iqtisadiyyatın demək olar ki, əksər sahələrində tətbiq olunur.

Bu tip maliyyə metodu bankı bir çox layihələrdən müxtəlif hissə payına uyğun olaraq mütəmadi pul gəlirləri ilə təmin edilməsində çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bəzi hallarda bu müştərini qane etmir və layihəni banka təqdim edən tərəf gec-tez mülkiyyətə tam sahiblik hüququ əldə etmək istəyir. Bu səbəbdən də islam bankları müştərilərinə müşarəkəyi-mutnasikə alətini də təqdim edir.

Müşarəkəyi-mütənasikə (diminishing musharaka) isə Azərbaycan dilinə tərcümə edildikdə azalan şəriklik (ortaqlıq) mənasını verir.

Adından da göründüyü kimi, bank bəzi müştərilərlə muşarəkə prinsipləri üzrə əməliyyatlar həyata keçirən zaman bunun hansı tip muşarəkə olacağını da əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Bu razılığa əsasən, bank layihə üzrə ona aid olan payın hissə-hissə ödənilməsinə müştəridən tələb edir. İlbəil bankın gəlirdəki hissələri ödənilməklə yanaşı, azalan pay üzrə faiz ortaqlığına uyğun gələn borc məbləği də ödənilir. Sonda müştəri əmlaka tam sahiblik hüququ qazanır.

Ümumiyyətlə, islam bankçılığının maliyyə alətlərindən biri olan muşarəkə sərmayələrin toplanması və əməkdaşlıq çərçivəsində birgə layihələrin icra olunması baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Qeyd edək ki, söhbət açacağımız növbəti sövdələşmə metodu öz əhəmiyyətinə görə yuxarıda göstərilənlərdən heç də geridə qalmır. İslam bankçılığı üzrə əməliyyatlarda tez-tez rast gəlinən bu forma özünün bir sıra spesifik xüsusiyyətlərinə görə digər maliyyə xidmətlərindən fərqlənir.

Mürabaha artım, qazanc, gəlir mənasında “rihb” kökündəndir, ancaq iqtisadi sahədə qazandırmaq, gəlir haqqı tanımaq mənasında işlənir və termin kimi “bir malın maya dəyəri və yaxud alış qiymətinə əlavə olaraq gəlir marjası təyin etdikdən sonrakı satış”ı ifadə edir. Bu əqd pulun birbaşa və ya müəyyən bir vaxt ərzində hissə-hissə ödənilməsindən asılı olmayaraq, müştəriyə məhsulun qiyməti və üzərinə əlavə edilən qazanc barəsində ətraflı məlumat verildikdən sonra baş tutan bir sövdələşmə metodudur.

Bu sistem üzrə fəaliyyət daha çox xarici ticarət üzrə əməliyyatlarda həyata keçirilir. Adətən hər hansı bir avadanlığın xaricdən alınaraq ölkəyə gətirilməsi və istifadə olunması məqsədilə islam banklarına müraciət olunur. Buna baxmayaraq, bu sistem daxili ticarətdə də tətbiq edilir. Mürabaha hər hansı bir bahalı avadanlığın alınmasına imkanı olmayanların işlərinin asanlaşdırılması baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, bu metoda görə müştəri ona lazım olan əmtəə barəsində banka sifariş verir. Bank da müştərinin müraciətini araşdıraraq həmin məhsulun qiyməti, bankın əmtəənin üzərinə əlavə olunmuş gəliri və borcun hissə-hissə ödənilməsi şərtləri barəsində məlumat verir. Bütün bunlardan sonra əgər müştəri bankın şərtləri ilə razılaşarsa, onda hər iki tərəf arasında mürabaha üzrə müqavilə bağlanılır. Bank da müştəridən aldığı sifariş məlumatları əsasında məhsulu xarici və yerli şirkətdən alaraq müştəriyə təhvil verir. Alıcı da bankla razılaşdığı formada hissə-hissə pulunu ödəyir.

Bu baxımdan mürabaha əməliyyatlarında üç tərəf iştirak edir:

- Əmtəəni (malı) alan müştəri;
- İslam bankı;

- Satıcı və ya istehsalçı (bu həm yerli şirkət, həm də xarici biznes subyekti ola bilər)

Təcrübədə islam banklarının tətbiq etdiyi mürabaha məhsulu üzrə müqavilələr şəriət prinsiplərini əsas götürən maddələrin salınması ilə bağlıdır. Müqavilənin predmeti, əsas anlayışlarının izahı, fors major halları kimi bölmələri ümumi prinsiplər əsasında olur. Hüquqi baxımdan ənənəvi müqavilələrə də oxşayır. Çünki müqavilənin bir sıra hissələri struktur baxımdan dəyişməzdir.

Amma tərəflərin məsuliyyəti, təhvil-təslim, ödəmə qaydaları və onun şəkli, gecikmələrə görə cəza tədbirlərinin forması kimi hissələrdə müştərilərə görə fərqli yanaşmalar ola bilər.

Mürabaha sazişləri islam prinsipləri əsas götürülməklə həm müxtəlif ölkələrin öz daxili fətva heyətinin qərarları, həm də Beynəlxalq təşkilat olan İslam Maliyyə İnstitutlarında Mühəsibat və Audit Standartları Qurumunun 8 sayılı Standartı əsasında tənzimlənir.

İslam bankları tərəfindən təqdim olunan mürabaha əqdlərində məhsulun formasına, müştərinin tipinə uyğun olaraq müxtəlif şərtlər əsasında kontraktlar tərtib olunur ki, bunlardan bir neçəsinə aid məsələlərə toxunacağıq.

Belə ki, ənənəvi bankçılıqda tətbiq olunan və Azərbaycanda da çox geniş yayılmış istehlak kreditlərində vədəli satış məhsullarından geniş istifadə olunur. Spesifik olaraq müştəriyə mal və məhsul təqdim olunan zaman onunla bağlanan müqavilələrdə mürabahaya zidd düşən istiqamətlərdən biri alıcının ödəmələrində baş verən gecikmələrə görə sanksiyaların və müxtəlif cəzaların tətbiq olunmasıdır.

Sadəcə islam bankçılığında mürabaha aləti üzrə götürülmüş mala görə gecikmələrə tətbiq olunan cərimələr ənənəvi banklardan fərqli olaraq əlavə gəlir qazanmaq məqsədilə həyata keçirilmir. Burada başlıca məqsəd müştəridə məsuliyyət formalaşdırmaq, onu müqavilənin şərtlərinə hörmət bəsləməyə dəvət etmək, öz öhdəliklərini vaxtında və tam yerinə yetirməyi aşılamaqdır. Ona görə də islam bankçılığında mürabaha sazişlərində tətbiq olunan ödəmə sxemindəkinə zidd olaraq gecikməyə görə cərimələrin tətbiqi tərbiyəedici xarakter daşıyır.

Bu səbəbdən islam bankları tərəfindən təqdim olunan Mürabaha məhsullarının müqavilələrində gecikmələrlə bağlı cərimələrdən əldə olunan gəlirlərin bankın gəliri kimi onun hesabına daxil edilməsinə icazə verilmir. Bu vəsaitlərin mütləq qaydada xeyriyyə fondlarına köçürülməsi şərti qoyulur. Müqavilələrdə həmin xeyriyyə təşkilatlarının adları da qeyd olunur ki, bu da müqavilə tərəflərinin ona birbaşa riayət etməsini və ünvanlılığı təmin edir. Bununla bağlı İslam İnkişaf Bankının üzv ölkələrə verdiyi kredit müqavilələrində də belə müddəalara rast gəlinir.

Qeyd edək ki, beynəlxalq təcrübədə islam bankçılığı alətlərinin istifadə etdikləri məhsullar içərisində mürabaha ümumi bazarın 80%-ə qədərini əhatə edir. Mürabahada risklərin digər alətlərə nisbətən aşağı olması və əməliyyatın asanlığı, o cümlədən müştərilərdə də ən çox buna marağın olması səbəbindən bu məhsula maraq ön sıralarda yer alır.

2.1.2. İslam maliyyəsinin cari vəziyyəti

Öz əsasını islam dininin iqtisadi prinsiplərindən götürən eyni adlı maliyyə sistemi müasir dövrün iqtisadi həyatında bir fenomenə çevrilmişdir.

Azərbaycan hökuməti ölkə iqtisadiyyatının inkişafı, sahibkarlığın maliyyə təminatının gücləndirilməsi hədəflərində də islam maliyyə alətlərinə maraq göstərir. İqtisadi reallıq ölkəmizdə islam maliyyə alətlərinin perspektiv inkişafını diktə edir. Belə ki, qlobal səviyyədə islam maliyyə sisteminin rolunun günü-gündən artması və yüksək inkişaf göstəriciləri onun investisiya mənbəyi kimi cazibədarlığını artırır.

İslam maliyyə sistemi özünün mürəkkəb alt institutları, alətləri və məhsulları ilə iqtisadi həyatın bütün sferalarına nüfuz edərək dövlətlərin, biznes dünyasının və cəmiyyətin dəyişkən maliyyə tələbatına adekvat cavab verir.

İslam İnkişaf Bankı qrupuna daxil olan Özəl Sektorun İnkişafı üzrə İslam Korporasiyasının 2022-ci ilin islam maliyyəsinin inkişafı hesabatına görə, 2021-ci ildə qlobal səviyyədə islam maliyyə bazarı 4 trilyon ABŞ dollarına qədər artmışdır. COVID-19 pandemiyası dövründə inkişaf sürəti azalan islam maliyyə sistemi ənənəvi banklardan fərqli olaraq əvvəlki dövrlərlə müqayisədə ən aşağı göstərici olan illik 14% artıma çatmışdır. Post pandemiya dövründə isə öz sürətini bərpa etməyə başlayan islam maliyyəsi ilk dövrlərdə 16%, sonrakı mərhələdə isə 17%-ə qədər illik artım göstərməyə başlamışdır.

İslam maliyyə təşkilatlarının sayı 2020-ci ilin əvvəlinə olan statistikaya əsasən, 1500 təşkilatdan, 2021-ci ilin sonlarına doğru 1679 təşkilata yüksəlmişdir (ICD - Refinitiv, 2022). İslam maliyyə bazarının müasir legionerləri Malayziya, Səudiyyə Ərəbistanı, İndoneziya və Bəhreyn sayılır. Bu ölkələr əksər islam maliyyəsi indikatorlarında ön sıraları tuturlar.

İslam maliyyəsi üzrə ölkələrin reytingi (2022-ci il)

Cədvəl 2.

Ölkə	Reyting	Topladığı bal	Maliyyə göstəricisi	İdarəetmə	Dayanıqlıq	Maarifləndirmə
Malayziya	1	113	98	94	117	172
Səudiyyə Ərəbistanı	2	74	65	49	89	143
İndoneziya	3	61	31	65	30	56
Bəhreyn	4	59	35	86	36	112
Küveyt	5	59	42	75	20	157
BƏƏ	6	52	33	71	28	116
Oman	7	48	16	89	45	94
Pakistan	8	43	22	75	24	58
Qatar	9	38	25	47	21	102
Bağladesh	10	36	30	61	18	47
Maldiv	11	32	16	72	35	19
Bruney Sultanlığı	12	31	14	58	10	48
İordaniya	13	29	15	40	51	17
Sudan	14	27	32	51	3	5
Sinqapur	15	27	4	66	61	8

Mənbə: İslam maliyyəsi inkişaf göstəriciləri⁷⁷

İslam maliyyə sisteminin inkişafı həmin ölkələrdə aparılan islahatlar və qanunvericilik bazasının mövcudluğu ilə sıx bağlıdır. Cədvəl 2-də 2022-ci ilin islam maliyyəsi üzrə tənzimləmə mexanizmlərində daha çox inkişaf etmiş ölkələr verilmişdir. Burada reyting tənzimləmə qaydalarının mövcudluğu, islam maliyyəsi üzrə şəriət idarəetməsinin və korporativ idarəetmənin tətbiqi səviyyəsi üzrə aparılmışdır.

Qeyd edək ki, tənzimləmə qaydaları ilə bağlı reytingin müəyyənləşdirilməsi zamanı islam bankçılığı üzrə dövlət tənzimlənməsinin vəziyyəti, sahənin spesifikasiyaya uyğun audit və maliyyə sisteminin imkanları, şəriət idarəetməsi, təkafül, sukuk, islam fondları, finteklər üzrə qanunvericiliyin uyğunluğu nəzərə alınmışdır.

Tənzimləmə göstəricilərinə görə, Malayziya, Pakistan, İndoneziya, Oman, BƏƏ, Bəhreyn, Bruney, Nigeriya, Qazaxıstan orta hesabla 100 olmaqla eyni balı toplamışdılar. Göründüyü kimi, islam maliyyəsi üzrə qabaqcıl ölkələr olan Malayziya, Pakistan, İndoneziya, Oman, BƏƏ və Bəhreynin buna nail olmasının səbəblərdən biri də islam maliyyəsi üzrə qanunvericiliyin mövcud olmasıdır.

MDB məkanından Qazaxıstan da islam maliyyəsi üzrə ekosistemin mövcudluğuna görə ön sırada gedir. Əslində, bu sənəddə islam maliyyəsi üzrə ən çox nailiyyət əldə edən ölkələr içərisində Qazaxıstanın adına rast gəlməyəcəyik. Amma Qazaxıstan burada daha çox uzaqgörən iqtisadi siyasət həyata keçirərək gələcəkdə islam maliyyəsi üzrə daxili və xarici

⁷⁷https://icd-ps.org/uploads/files/ICD%20Refinitiv%20ifdi-report-20221669878247_1582.pdf səh. 12

investisiyaların ölkə istisadiyyatına axıdılmasından ötrü zəruri alt qurumu formalaşıdır bilmişdir.

Məlumdur ki, Azərbaycanda da islam bankçılığının inkişafı ilə bağlı bir sıra işlər gedir. Ölkəmizdə də islam maliyyəsinin arzuolunan səviyyədə inkişafı üçün məhz zəruri və dövrün tələblərinə cavab verən iqtisadi mühitin formalaşdırılmasına böyük ehtiyac vardır. Bu baxımdan, Azərbaycan üçün təcrübəsi tövsiyə olunan ölkələr siyahısına Qazaxıstan, Malayziya, İndoneziya, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri kimi ölkələr daxildir. Malayziya və İndoneziya da Azərbaycan kimi dünyəvi inkişaf yolunu tutmaqla yanaşı, hər iki maliyyə sisteminin – islam və ənənəvi sistemin mövcud olduğu və sürətlə inkişaf etdiyi bir quruluşa malikdirlər.

İkinci qiymətləndirmə isə islam maliyyəsi üzrə şəriət idarəetməsinin olmasıdır. Qeyd edək ki, islam maliyyə sisteminin tətbiq olunduğu bütün ölkələrin təcrübəsinə görə bu sahədə xidmət verən təşkilatların maliyyə məhsullarının bazara çıxarılması üçün mütləq mənada şəriət heyətinin rəyi lazımdır. Həmçinin, islam maliyyə məhsullarını təqdim edən bütün maliyyə təşkilatları icbari şəkildə şəriət auditindən keçməlidirlər.

Bu qiymətləndirmənin başlıca indikatorlarına mərkəzləşdirilmiş şəriət komitəsinin mövcudluğu, islam maliyyəsi üzrə şəriət alimlərinin sayı və onlardan ən azı birinin heyət üzvü olması, ən azı üç şəriət aliminin olduğu institutların olması daxildir.

Bu qiymətləndirməyə görə, Küveyt, Malayziya, Bəhreyn, Sudan və Bəqladəş ön sıralarda gedir. Azərbaycanda da islam bankçılığının tətbiqi zamanı şəriət heyətinin olması ilə bağlı kulislərdə bir sıra müzakirələr gedir. Bununla yanaşı, Kiçik və Orta Sahibkarlığın İnkişafı Agentliyinin (KOBİA) sifarişi əsasında İqtisadi Resursların Öyrənilməsi İctimai Birliyi tərəfindən aparılan **“Alternativ maliyyə və islam bankçılığı üzrə ehtiyacların qiymətləndirilməsi”** tədqiqat materialında Azərbaycan üçün üç forma təklif olunmuşdur. Birincisi Azərbaycan Mərkəzi Bankının nəzdində mərkəzləşdirilmiş qaydada islam maliyyəsi üzrə şəriət heyətinin formalaşdırılması, ikincisi islam banklarının özlərinin nəzdində şəriət qrupunun yaradılması və sonuncu isə bu xidməti təqdim edən xarici şirkətlərdən “outsorsing” yolu ilə şəriət üzrə məsləhətlərin alınmasıdır (Atakişiyev & Əliyev, 2022).

İslam maliyyəsi üzrə tənzimləmə sisteminə görə qabaqcıl ölkələr (2022-ci il)

Cədvəl 3.

Reyting	Tənzimləmə qaydaları	İslam maliyyəsi üzrə şəriət idarəetməsi	Korporativ İdarəetmə
	Orta hesabla 24 bal	Orta hesabla - 14	Orta hesabla - 10
1	Malayziya, Pakistan, İndoneziya, Oman, BƏƏ, Bəhreyn, Bruney, Nigeriya, Qazaxıstan – 100	Küveyt – 120	Sinqapur – 157
2		Malayziya – 104	C.Afrika – 106
3		Bəhreyn – 98	Oman – 103
4		Sudan – 94	Maldiv – 90
5		Bağqladex – 93	Şri-Lanka

Mənbə: “Azərbaycanda alternativ maliyyə və islam bankçılığı üzrə ehtiyacların qiymətləndirilməsi” tədqiqat kitabı⁷⁸

Cədvəl 3-dəki üçüncü qiymətləndirmə meyarı korporativ idarəetmə institutunun təşkili vəziyyətidir. Ümumiyyətlə, islam maliyyə təşkilatları qarşısında dayanan başlıca məsələlərdən biri də korporativ idarəetmənin tətbiqidir. Çünki islam maliyyə alətlərinin əksəriyyəti ortaqlığa, şərikliyə və birgə işə təşviq edir.

Bu qiymətləndirmənin başlıca göstəricisi Korporativ İdarəetmə İndeksindəki nəticələri, müstəqil direktorların sayı, müşahidə şurasının alt komitələrinin, xüsusilə audit və risklərin idarəetməsinin mövcudluğudur. Bu qiymətləndirməyə görə, Sinqapur, Cənubi Afrika Respublikası, Oman, Maldiv və Şrilanka öndə gedir.

Qlobal səviyyədə islam maliyyə alətlərinin aktivləri dinamikliyi qoruyub saxlamışdır. Diaqramdakı son 7 ilin göstəricilərinə nəzər salsaq, islam maliyyə alətləri üzrə aktivlərin həcmi həm COVID-19 pandemiyası dövrünə qədər, həm də pandemiya dövründə artdığının şahidi olarıq. Tədqiqatlar göstərir ki, COVID-19 pandemiyası dövründən sonrakı zamanda və proqnoz 2026-cı ilə qədər islam maliyyə sistemi artmaqda davam edəcək və bu bazarın həcmnin 5900 mlrd. ABŞ dollarına çatması gözlənilir.

⁷⁸ Atakişiyev R., Əliyev S. “Azərbaycanda alternativ maliyyə və islam bankçılığı üzrə ehtiyacların qiymətləndirilməsi” (səh. 99) [Sorgu]. KOBİA və İRÖİB

Mənbə: Qlobal İslam maliyyə mənzərəsi⁷⁹

İslam maliyyə sisteminin daxilində müxtəlif alətlərin yeri və rolu fərqlidir. İslam bankçılığı islam maliyyə sistemində kapitallaşdırma görə qabaqcıl sahə sayılır. Cədvəl 3-də 2021-ci ilin rəqəmləri ilə islam maliyyə sisteminin müxtəlif sahələrinin bazar payı göstərilmişdir. Göründüyü kimi, islam bankçılığı 70%, tə kafül 2%, sukuk 18%, islam fondları 6% və digər islam maliyyə alətləri isə 4% paya malikdir. İslam maliyyə bazarında sukuk və islam fondları ümumilikdə 24% paya malik olsalar da, bu sahədə fəaliyyət göstərən şirkətlərin sayı 6329–dur. İslam bankçılığı 70% paya malik olsa da, burada maliyyə təşkilatlarının sayı cəmi 566 olmuşdur. Bu da islam banklarının daha çox kapital tutumluğu ilə bağlıdır.

İslam maliyyə sisteminin 2021-ci il üzrə başlıca alətlər üzrə bölgüsü

Cədvəl 4.

Aktivlərin yerləşdirilməsi	Aktivlərin həcmi (mlrd. ABŞ dolları)	Ümumi sistemdə payı	Maliyyə təşkilatlarının sayı
İslam bankçılığı	2,765	70%	566
Tə kafül	73	2%	335
Sukuk	713	18%	4426
İslam fondları	238	6%	1903
Digər İslam Maliyyə İnstitutları	169	4%	778

Mənbə: İslam maliyyə aktivləri⁸⁰

Qeyd edək ki, cədvəl üçdən də göründüyü kimi, islam maliyyəsi üzrə ümumi aktivlərin həcminə görə İran, Səudiyyə Ərəbistanı və Malayziya ən böyük paya malikdir. Halbuki islam maliyyə alətləri dünyanın 136 ölkəsində tətbiq olunur. İran İslam respublikası və Səudiyyə

⁷⁹https://icd-ps.org/uploads/files/ICD%20Refinitiv%20ifdi-report-20221669878247_1582.pdf səh. 9

⁸⁰https://icd-ps.org/uploads/files/ICD%20Refinitiv%20ifdi-report-20221669878247_1582.pdf səh. 8

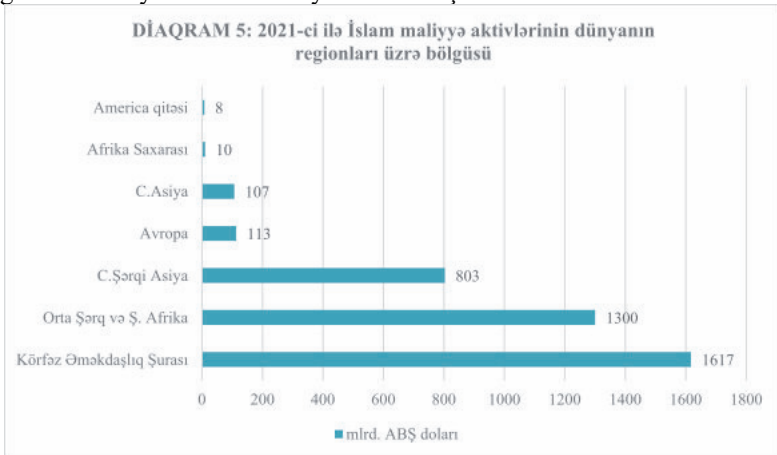
Ərəbistanında bu sistemin inkişafının başlıca səbəblərindən biri hər iki ölkənin maliyyə bazarının bütünlüklə faizsiz olmasına hədəflənməsidir.

Malayziyada isə həm islam maliyyə sisteminin tətbiqi ilə bağlı hökumətin təşviq proqramları mövcuddur, həm də Cənub Şərqi Asiya regionunda bu ölkə liberal bazar iqtisadiyyatı və kapitallaşma mərkəzlərindən biri kimi mühüm rol oynayır.

Mənbə: İslam maliyyə aktivləri qabaqcıl ölkələr üzrə⁸¹

Diaqram 3-dən göründüyü kimi, islam maliyyə aktivlərinin həcminə görə qabaqcıl ölkələrin yerləşdikləri regionlar bu sahənin bölgələr üzrə bölgüsündə də eyni mənzərənin yaranmasını şərtləndirir.

Mənbə: İslam maliyyə aktivləri regionlar üzrə⁸²

⁸¹https://icd-ps.org/uploads/files/ICD%20Refinitiv%20ifdi-report-20221669878247_1582.pdf səh. 25

⁸²https://icd-ps.org/uploads/files/ICD%20Refinitiv%20ifdi-report-20221669878247_1582.pdf səh. 25

İslam maliyyə sisteminin aparıcı sektoru islam bankçılığı sayılır və islam bankçılığı bu maliyyə sistemin lokomotivi rolunu oynayır. Bununla yanaşı, islam bankçılığı halal sənayenin başlıca maliyyə resursu hesab olunur.

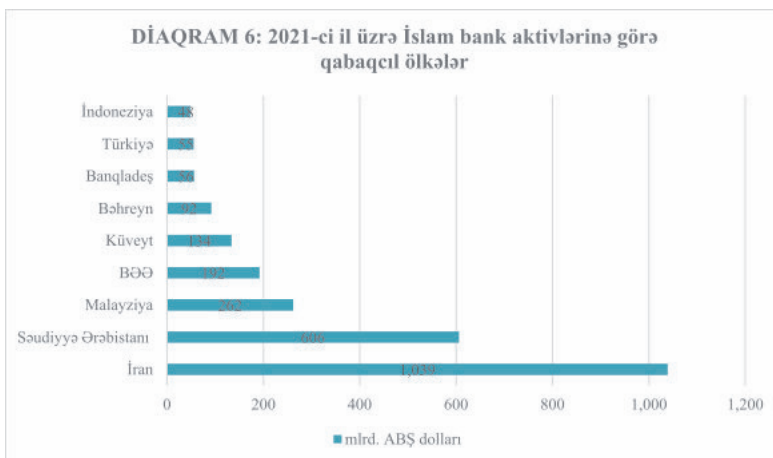
İslam bankçılığı, eyni zamanda, islam maliyyə sisteminin təkamül olunmuş və üzə çıxmış müasir təzahür formasının ilk alət qurumu funksiyasını daşımışdır.

Azərbaycanda keçən əsrin 90-cı illərində islam maliyyəsinin ilkin təzahür formaları məhz islam bankçılığı şəklində meydana çıxmışdır. Buna islam bankçılığının Azərbaycanda ilk pionerlərindən olan Kövsər Bankı göstərmək olar. Sonrakı mərhələdə bu sıraya Nikoil Bank, Azərbaycan Beynəlxalq Bankı və bir sıra digər maliyyə təşkilatları da qoşulmuş və məhz islam bankçılığı pəncərəsindən yola çıxmışdılar.

Hal-hazırda islam maliyyə institutlarının ölkəmizdə tətbiqinin genişləndirilməsində islam bankçılığının önə çəkilməsi başlıca prioritet kimi qarşıda dayanmaqdadır. Hesab edirik ki, islam bankçılığı digər maliyyə alətlərinin də inkişafında əsas itələyici qüvvəyə çevriləcəkdir.

İslam İnkişaf Bankı qrupuna daxil olan Özel Sektorun İnkişafı üzrə İslam Korporasiyasının 2022-ci ilin islam maliyyəsinin inkişafı hesabatına görə, 2021-ci ildə islam bankçılığı proqnozları üstələyərək aktivlərinin cəmi həcmi 2,8 trilyon ABŞ dollarına çatmışdır. Bununla da bankçılıq islam maliyyəsinin ən sürətli inkişaf edən sektoru sayılır və illik 17% artım sürətinə malikdir. Sözügedən dövrdə dünyada ümumilikdə 566 islam bankı fəaliyyət göstərmişdir.

İslam bank sektorunda əsas oyunçular İran, Səudiyyə Ərəbistanı və Malayziya olmuşdur. İran 1039 trilyon ABŞ dolları, Səudiyyə Ərəbistanı 606 milyard ABŞ dolları, Malayziya isə 262 milyard ABŞ dolları həcmində islam bankçılığı bazarına malikdirlər.

Mənbə: İslam bank aktivləri bölgüsü⁸³

2.2. İslam maliyyəsində icarə: ənənəvi icarə və İslam icarəsinə müqayisəli yanaşma

İslam bank institutları əvvəlki yarım başlıqlarda göstərilən maliyyə xidmətləri ilə yanaşı, öz müştərilərinə digər məhsullar da təqdim edir. Bu xidmətlər içərisində fərqlənən məhsul növündən biri də icarədir (lizinq).

Klassik iqtisadi yanaşmaya görə, icarə razılaşmanın formasından, istifadə qaydasından, tərəflərin kimliyindən asılı olmayaraq, mülkiyyətin öz sahibinin sərəncamında qalması yolu ilə mənfəətindən yararlanma metodudur. Müasir dövrdə icarə müqavilələrinin formasından asılı olaraq, onun mülkiyyətçisinin dəyişməsi də baş verə bilər.

Lizinqin tarixi inkişafı:

Tarixi faktlara əsasən, ilk lizinq anlaşması 1846-cı ildə İngiltərədə musiqi alətləri satan bir firmanın pianonu bu üsulla (yəni lizinqlə) satması ilə baş tutmuşdur. Daha sonra İngilis Dəmir Yolları Şirkəti kömür və daş mədənlərində istifadə etmək üçün vaqonları icarəyə götürərək lizinq maliyyə alətindən istifadə etmişdir.

Orta Şərqdə isə lizinq maliyyə aləti ilk dəfə İslam İnkişaf Bankı (İİB) tərəfindən 1977-ci ildə tətbiq edilmişdir. Bununla yanaşı, 1984-cü ildə ilk dəfə Misirdə bu üsulun tətbiqinə başlanmışdır.

Lizinqin islam maliyyəsində tətbiqi:

⁸³https://icd-ps.org/uploads/files/ICD%20Refinitiv%20ifdi-report-20221669878247_1582.pdf səh. 30

Lizinq qısa müddətdə bütün islam maliyyə sistemində tətbiq olunmağa başlanmışdır. Bunun əsas səbəbi də lizinqin islam maliyyə sisteminin əsaslandığı iqtisadi prinsiplərə uyğun gəlməsi idi. Bu alətin ardıcıl olaraq İslam İnkişaf Bankı, İordaniya İslam Bankı və Türkiyə Özəl Finans qurumları tərəfindən tətbiqi digər Yaxın Şərq ölkələrində yayılmasına gətirib çıxarmışdır.

Lizinqin spesifik xüsusiyyətlərindən biri də onun kənd təsərrüfatında geniş tətbiq imkanlarının olmasıdır. Burada əksər aqrar ölkələrdə kənd təsərrüfatı maşınlarının, avadanlıqlarının lizinq yolu ilə icarəyə götürülməsinin çoxlu sayda nümunələrini göstərmək olar.

İslam bankçılığında da bundan geniş istifadə olunaraq iki tərəf arasında lizinq müqaviləsi bağlanır. Bir tərəfdən hər hansı bir avadanlığa (daşınan və daşınmaz əmlaka) sahib qismində çıxış edən lizinq şirkəti, müqavilənin ikinci tərəfində isə ondan istifadə hüququnu əldə edən dayanır.

Lizinq müqaviləsinin müddəti lizinqə verilən avadanlığın istismar müddətinə görə müəyyən edilir. Demək olar ki, əksər hallarda bu müqavilələr 5-15 illiyinə bağlanır. Lizinq xidmətindən kənd təsərrüfatında, tıbb sahəsində, tikinti sektorunda və s. bu kimi sahələrdə geniş istifadə olunur. Burada başlıca məqsəd sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərin və ya şirkətlərin müasir texnoloji avadanlıqlardan istifadəsini asanlaşdırmaqdır.

Bu formada olan xidmət növü sərmayəsi az olan kiçik müəssisələrə, fərdi sahibkarlara lizinq xidmətindən istifadə etməklə öz biznesi üçün lazım olan avadanlığı asan əldə etmək imkanını yaradır.

Lizinq satınalma (Hire-purchase)

Qeyd edək ki, bu tip razılaşma lizinqə götürən şirkətin və şəxsin əldə etdiyi avadanlığı tədricən öz mülkiyyətinə keçirməsi sövdələşməsidir. Lizinq satınalma xidmətində şirkət lizinqə verən müəssisə ilə avadanlığın kirayəyə götürülməsi ilə yanaşı, alınması haqqında da müqavilədə razılaşmalar aparır. Nəticədə lizinqə götürən avadanlığın həm kirayəsini, həm də dəyərini aylar üzrə hissə-hissə lizinq şirkətinə ödəyərək bir müddət sonra həmin avadanlığa sahib olur. Onu da qeyd edək ki, icarəçi götürdüyü avadanlığın pulunu hissə-hissə ödədikcə buna nisbətən azalana doğru lizinqə görə kirayə haqqını da ödəyir.

2.2. İslam maliyyəsinin sosial alətləri

2008-ci il Qlobal Maliyyə Böhranından sonra bütün dünyada sərvət və gəlir bərabərsizliyi artmış, COVID-19 pandemiya prosesi dünyada real sektorun maliyyə mənbələrinə çıxışını məhdudlaşdırmaqla mövcud sərvət və gəlir bərabərsizliyini daha da dərinləşdirmişdir. Praktikada dövlətlər tərəfindən bir çox dəstək proqramları həyata keçirilsə də, sosial maliyyə alətlərinə ehtiyac olduğu qəbul edilmişdir. İnküziv inkişafın həyata keçirilməsi sosial maliyyə alətlərinə müraciəti zəruri edir (CBFO, 2022).

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlığın inkişafı və önə çıxması səbəbi ilə onun mövqeyi cəmiyyətin tərəqqisinin bütün sahələrində günbəgün artmaqdadır. Son dövrlər ideyaları altında xalqımızın uzun illər daşdığı və günümüzə gətirdiyi mənəvi dəyərlərə əsaslanan ictimai yardımlaşma modellərinin biznesdə tətbiqinin gücləndirilməsini günün aktual məsələsinə çevirir. Əslində müsəlman şərqinin də biznesə bəxş etdiyi və islam dininin təməl prinsiplərinə əsaslanan özəl sektor və cəmiyyət əməkdaşlığına rəvac verən zəkat, sədəqə, fitrə, qərzi-həsən və s. kimi İslam Sosial Maliyyə (İSM) alətləri mövcuddur.

İslam Sosial Maliyyə (İSM) alətlərinə aid olan qərzi-həsən, zəkat və vəqflər inküziv inkişafın təmin edilməsində böyük əhəmiyyətə və potensiala sahibdir. KOB-ların təcili maliyyə ehtiyaclarının ödənilməsində qarşılıqsız borc aləti hesab olunan qərzi-həsən böyük bir boşluğu doldura bilmə potensialı daşıyır.

Zəkat, infaq, sədəqə, vəqf və islam mikromaliyyəsini özündə birləşdirən İslam Sosial Maliyyəsi (İSM) uzunmüddətli iqtisadi inkişafı təşviq etmək üçün kritik əhəmiyyət daşıyır. Zəkat, infaq və sədəqə ehtiyacı olanların alıcılıq qabiliyyətini artırmaqla iqtisadi aktivliyi dəstəkləyən iqtisadi alətlərdir. İslam Sosial Maliyyəsi yoxsulluq, gəlir bərabərsizliyi, qlobal təhsil, səhiyyə imkanları və digər müxtəlif sosial-iqtisadi problemlərin həllində mühüm rol oynaya bilər. İSM alətlərinin rolu təkcə müsəlmanların çoxluq təşkil etdiyi ölkələrdə deyil, həm də az sayda müsəlmanın yaşadığı ölkələrdə aktiv şəkildə istifadə edilir. Məsələn, Sinqapurda yoxsullar üçün dəstək proqramlarının təmin edilməsində zəkatın rolunu, Böyük Britaniyada İslam Sosial Maliyyəsinin iqtisadi dayanıqlığı dəstəkləməsindəki rolunu, həmçinin Almaniya, Fransa və Xorvatiyada rifahın təşəkkülündə zəkatın rolunu göstərə bilər (Gärde, 2017).

İslam Sosial Maliyyəsi ənənəvi və müasir İSM alətlərini özündə birləşdirən maliyyə sistemidir. Ənənəvi İSM iki növə bölünür: Xeyriyyəçilik və əməkdaşlıq. Zəkat, infaq, sədəqə və vəqf xeyriyyəçiliyə əsaslanan ənənəvi İSM alətləridir, qərzi-həsən və kəfəlat isə əməkdaşlığa əsaslanır. Bundan əlavə, islam mikromaliyyəsi müasir İSM kimi təsnif

edilə bilər. İslam Sosial Maliyyəsi iqtisadi aktivliyin artırılmasına, işsizliyin və yoxsulluğun azaldılmasına kömək etməklə iqtisadiyyatın üçüncü sektoruna töhfə verir (Widiastuti et al., 2022).

2.3.1. Qərzi-həsənin mənası

Azərbaycan cəmiyyətində islam dinində mövcud olan sosial dəstək alətlərinin əksəriyyəti haqqında geniş məlumat olsa da, qərzi-həsən diqqətdən kənar qalmış, onun gətirdiyi imkanlardan istifadə aşağı səviyyədə olmuşdur.

Ərəb mənşəli olan “qərzi-həsən” söz birləşməsində “qərz” verilən borc, mal mənasını, “həsən” isə yaxşı, gözəl, xoş mənalarnı ifadə edir. Yəni qərzi-həsənin dilimizdə qarşılığını “gözəl borc” kimi ifadə etmək olar.

Qərzi-həsən sosial maliyyə alətini zəkat, sədəqə, xüms, fitrədən fərqləndirən başlıca xüsusiyyəti onun borc olmasıdır. Digər alətlərin əvəzsiz və geriye qaytarılması gözlənilmədiyi halda, burada götürülən borcun qaytarılması nəzərdə tutulur. Həmçinin bu alət həm sosial həssas qruplara, həm də elə sahibkarların öz aralarında da borclanmaya şamil oluna bilər.

İslam Maliyyə İnstitutları üçün şəriət standartları hazırlayan AAOİFI adlı beynəlxalq qurum 2002-2004-cü il tarixləri arasında borcla (qərz) bağlı 19 nömrəli bir standart hazırlamışdır. Bu standartda borcla bağlı islamın qaydaları öz əksini tapmışdır. Bu standartda görə, borc, bazarda əmsali olan standart bir malın mülkiyyət hüququnun əmsalını daha sonra geri qaytaracağı ilə bağlı öhdəlik götürən şəxsə keçməsidir. (AAOIFI, 2023 s. 518).

Qərzi-həsən Quranda “gözəl” (həsən) adı ilə qeyd olunan borcdur. Bu borcun qeyd olunduğu bütün ayələrdə onun alana deyil, birbaşa Allaha verildiyi qeyd edilir. Bu, kreditörün əsas borcdan əlavə hər hansı gəlir ummadığı könüllü kreditdir (Askari, Iqbal & Mirakhor, 2015 s. 327).

2.3.2. Qərzi-həsənin başlıca prinsipləri

Bildiyimiz kimi, islam prinsiplərinə görə, borcun fiksə olunmuş (əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş) faizlə verilməsi qadağandır. Borc yalnız iqtisadi fəaliyyətin sonunda yaranan xalis mənfəətə ortaqlıq şərtlə verilə bilər. Faizsiz və ortaqlıq mənfəətinə əsaslanmayan borc forması isə məhz qərzi-həsəndir.

Qərzi-həsən burada sanki uzanan yardım əlinə bənzəyir ki, bundan da istənilən şəxs istifadə edə bilər. Qərzi-həsənin yardım, əvəzsiz verilən

puldan fərqli olaraq onun borc şəklində olması bir sıra üstünlükləri özündə cəmləşdirir:

1. Bir sıra hallarda ehtiyacı olmadığı halda yardım toplamağa öyrənmiş insanlar qərzi-həsən alətindən istifadə etmirlər. Çünki yardımda qaytarmaq olmadığı halda, qərzi-həsəndə alınan borcun geri ödənilməsi şərti olduğundan həmin şəxslər buna müraciət etmirlər. Əslində, bu həqiqi ehtiyacı olanlarla bundan sui-istifadə edənlərin ayrılması baxımından da əhəmiyyətli bir tədbirdir;

2. Qərzi-həsən borc olduğundan ona istənilən şəxs ehtiyacı olduğu vaxt müraciət edərək rahat şəkildə götürə bilər. Bunun nəticəsində də həmin şəxslər heç bir ictimai nəzərdən çəkinmirlər.

Qərzi-həsən aləti biznesin inkişafı və onun cəmiyyət qarşısında sosial məsuliyyəti baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bu alət sahibkarların öz aralarında formalaşdırıla bilər. Belə ki, bir neçə sahibkar toplaşaraq öz aralarında qərzi-həsən fondu qura bilərlər. Əslində, iqtisadi baxımdan çox gözəl mexanizmdir. Qərzi-həsən fonduna pul qoyuram, ehtiyacım olanda mən də yararlanıram, vəziyyətim düzələn kimi də həmin pulu qaytarıram.

Qərzi-həsən islam dinində ictimai həyatı tənzimləyən mühüm iqtisadi amil kimi həm Qurani-Kərimdə, həm də Həzrəti Peyğəmbərin hədislərində xüsusi formada qeyd edilir.

Qurani-Kərimin Bəqərə surəsinin 245-ci ayəsində bu mövzu: **“Kim Allaha gözəl borc verərsə, Allah da bunun qarşılığında həmin şəxsə lap çox artırar”** şəklində göstərilmişdir.

Həzrəti Peyğəmbərdən rəvayət edilən bir hədisdə isə O, belə buyurur: *“Bir malı borc olaraq vermək onu sədəqə şəklində verməkdən daha xeyirlidir”*. (Əhməd ibn Hənbəl, 1/463; Süyuti, Camius-Sağir, 2/86)

Daha çox sayda olan oxşar ayə və hədislərin ümumi cəhətlərindən biri qərzi-həsənin əvəzsiz, birdəfəlik yardımdan daha məqbul görülməsidir. Bu da qərzi-həsənə cəmiyyətdən daha çox həqiqi ehtiyacı olanların müraciət etməsi və tərəflərin qarşılıqlı əməkdaşlığa sövq edilməsindən irəli gəlir.

Qərzi-həsən həm pul şəklində, həm də müxtəlif əşyalar formasında verilə bilər. Buna görə də qərzi-həsənin borc sazişinin tam şəkildə islam prinsiplərinə uyğun olması üçün diqqət edilməli bir sıra şərtləri var ki, onlardan da bəziləri aşağıdakı kimidir:

1. Qərzi-həsənin likvid mallarla aparılmasıdır, yəni burada valyutalar – manat, dollar, avro və s., qızıl, gümüş, müxtəlif metallar, qiyməti likvid olanlar istifadə oluna bilər;

2. Dəyəri dəyişən məhsullar. Buraya iri və xırdabuynuzlu mal-qaranı, ev, torpaq ərazisi və s. aid etmək olar.

Bunlarla yanaşı, qərzi–həsənin hədəfinin tam şəkildə reallaşması üçün bir sıra prinsiplərə riayət olunması tövsiyə olunur

- Qərzi–həsən borcu sırf köməkləşmək, yaxşılıq etmək, savab qazanmaq və Allah rizası üçün verilməlidir. Yəni bu yolla başqasını özündən asılı vəziyyətə salmaq, gözü kölgəli etmək, müxtəlif yollarla öz xeyrinə başqa öhdəliklər tələb etmək yolverilməzdir;
- Borcverənin vicdan azadlığı və razılığı əsasında verilməlidir. Yəni borcalan onu təhdid etməməli, psixoloji təzyiq göstərməməli, inamını istismar etməməlidir;
- Qərzi–həsən prinsipləri əsasında verilən vəsait halal qazancdan olmalıdır. Rüşvət, dələduzluq, aldatma və s. kimi yollardan əldə olunan gəlir qərzi–həsən niyyəti ilə verilməməlidir;
- Verilən borcun qarşılığını Allahdan gözləmək;
- Borcun verilməsinə görə borclunu minnətli və başına qaxınc etmək olmaz. Ona tənə və rixşənd olunmamalıdır;
- Qərzi–həsən borcu mütləq mənada ehtiyacı olan şəxslərə verilməlidir. Bəzi hallarda olur ki, biznesinə əlavə vəsait qatmaq və işini daha da genişləndirmək üçün şəxsi vəsait olduğu halda, əlavə borc da alınır. Qərzi–həsən borcundan bu şəkildə istifadə olunması uyğun deyildir;
- Borclu ilk imkan düşən kimi öz borcunu qaytarmalıdır. Əlinə imkan düşən kimi öz borcunun qaytarılmasını uzatmaq qərzi–həsən əxlaqi prinsiplərinə ziddir;
- Verilən borcu insanlardan gizlətmək yaxşı əməllərdən hesab olunur;
- Borcverən borclunu bezdirərək onu borcun qaytarılmasına məcbur etməməlidir. Burada yaxşı olar ki, borclu ilə yazılı saziş bağlansın və orada ödəmənin vaxtı və forması açıq–aydın olaraq təsbit edilsin;
- Borclunun ailə vəziyyəti pisləşirsə və özü də sahibkardırsa, müflisləşdikdə verilən borcun vaxtının daha da uzadılması, tam və ya qismən bağışlanması Allah qatında ən yaxşı əməllərdən hesab olunur.

Qərzi–həsən təcrübəsi islamın ilk dövründən meydana gəlməyə başlasa da, bu gün cəmiyyətin fərdləri ilə yanaşı biznes aləmində də geniş istifadə edilir. Türkiyədə, Pakistanda, İranda, Səudiyyə Ərəbistanında, Malayziyada demək olar ki, bütün müsəlman ölkələrində qərzi–həsən biznesdə geniş tətbiq olunur.

Belə bir alətin tətbiqi ölkəmizdə sosial yardımlaşma əməllərinin dərinləşməsinə dəstək göstərməklə yanaşı, gənc sahibkarların, biznesdə

maliyyə çətinlikləri ilə üzləşən iş adamlarının aldığı ödəmək şərtlə bu borcdan yararlanarsa, şirkətlər arasında həm müflisləşmənin həcmi azalır, həm də aztəminatlı təşəbbüskarların öz bizneslərini rahat bir şəkildə formalaşdırmalarına imkan yaradır.

Ümumiyyətlə, günü-gündən inkişaf edən Azərbaycanda sahibkarlığın rolunun artması və onun cəmiyyətin fundamental prioritetlərində iştirakının güclənməsi ölkəmizdə mütərəqqi borc alətlərinin tətbiqinin öyrənilərək ən yüksək səviyyədə həyata keçirilməsi müasir dövrün reallıqlarındandır.

2.3.3. Zəkat və digər məhsullar

Son zamanlar şəxsi aktivlərin dəyərini vergiyə cəlb etmək üçün sərvət vergisi anlayışı aktuallaşmışdır. 2021-ci ilin mart ayında ABŞ senatoru Elizabet Uorren (Elizabeth Warren), senator Berni Sanders (Bernie Sanders) və başqaları sərvəti 50 milyon dollardan çox olan amerikalılardan xalis sərvətdən illik iki-üç faiz vergi tutulmasını nəzərdə tutan Ultra-Milyoner Vergi Aktını təklif etdilər (CNN, 2021). Həmçinin Fransız iqtisadçısı Tomas Piketti məşhur bestseller (Kapital in Twenty First Century) kitabında artan iqtisadi bərabərsizliyi aradan qaldırmaq üçün global sərvət vergisini irəli sürür (Piketty, 2014).

Sosial ədalətin təmin olunması məqsədinə nail olmaq üçün ən mühüm iqtisadi institutlardan biri sərvətin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi prinsipidir. Bu islam iqtisadi paradigmasında əsas qaydalardan biri olmaqla zəkat adlı alət vasitəsilə həyata keçirilir.

Zəkat sədəqənin tərkib hissəsi hesab edilir, lakin Quranda ən azı 20 ayədə vacib namazla bir yerdə ömrü edildiyi üçün ona xüsusi status verilmişdir. Üstəlik, onun toplanması Həzrəti Peyğəmbərin vəfatından sonra erkən müsəlman tarixində hökumətlər tərəfindən həyata keçirilirdi (Askari, Iqbal and Mirakhor, 2015 s.327)

İslamın ilk Məkkə dövrlərində Həzrəti Peyğəmbər müsəlmanlara sədəqə verməyi tövsiyə etmiş, fitr sədəqəsini isə məcburi etmişdir. Mədinəyə hicrət edərək islam dövləti qurulması ilə artıq məcburi vergi növü olaraq zəkat təyin olunmuş, fitr sədəqəsi ilə bağlı isə hər hansı göstəriş gəlməmiş və müsəlmanlar onu da verməyə davam etmişdir (Mehmet, 2013).

Hər bir müsəlmanın cəmiyyət qarşısında müəyyən iqtisadi öhdəlikləri vardır. Bunlardan zəkat vacib xeyriyyəçilik, sədəqə isə könüllü xeyriyyəçilik hesab edilir. Zəkat maddi bir ibadət növü olmaqla yanaşı, sosial rifahın artırılmasında fərdin üzərinə sosial bir məsuliyyət də yükləyir. Zəkat müəyyən bir limitdən (nisab) yuxarı sərvət sahibi olan

müsəlmanlara tətbiq edilən məcburi bir mal ilə yerinə yetirilən ibadətdir.⁸⁴ Bu, cəmiyyətin zəngin təbəqəsindən ehtiyacı qruplara doğru artıq sərvətin transferini təmin etməklə gəlir bərabərsizliyini azaltmaq məqsədi daşıyır. Başqa sözlə, zəkat ibadət növü olmaqla yanaşı, cəmiyyətin ən zəngin qrupu ilə ən yoxsul təbəqəsi arasında gün keçdikcə uzaqlaşan məsafəni azaldıb orta təbəqənin artmasına vəsilə olur (Demir & Cevahir, 2021).

İqtisadi sistem kontekstində zəkat bir öhdəlikdir və hər qəməri ildə 2,5% nisbətində müəyyən bir sərvət növü üzərindən rüsum və ya vergi şəklində alınır. Müsəlmanı bu maddi ibadət prosesində iştirak etməyə həvəsləndirmək üçün zəkat vermənin mükafatı bu dünyada rifahın artması, bütün mal-dövlətin və gəlirlərin paklanması,⁸⁵ eləcə də günahların təmizlənməsinin səbəbi kimi göstərilmişdir.

Məhsuldar işdə istifadə edilən puldan yox, sadəcə onun gəlirindən zəkat vergisi tutulduğu halda, bir iş üçün istifadə edilmədən yığılıb istifadəsiz qalan pul isə əsas məbləğdən zəkat vergisinə cəlb edilir.

Qurani-Kərimdə Tövbə surəsi 60-cı ayədə zəkat ala biləcək insanlar yeddi kateqoriyaya bölünür. Bunlara aşağıdakılar aiddir:

- Zəruri ehtiyaclardan hesab olunan qida və geyimi olmayan yoxsullar;
- Gəliri olan, lakin bütün ehtiyaclarını ödəyə bilməyən kasıblar;
- Zəkat məmurları (zəkatı hesablayanlar, yığıb-paylayanlar);
- Ürəkləri (müsəlmanlığa) isinişib bağlanmaqda olanlara (cəmiyyətə inteqrasiyası üçün maddi yardıma ehtiyacı olanlar);

- Kölələrə (onları köləlikdən qurtarmaq üçün);

- Yüksək borcu olan və onu qaytarmaq üçün köməyə ehtiyacı olanlar;

Allah yolunda çalışan şəxslərə (özünü Allah yoluna və islama həsr etmiş zəvvarlar, əsgərlər və elm üçün yola çıxan insanlar, həmçinin Yaradana gedən yoldakı maneələri aradan qaldırmaq üçün çəkilən xərclər (Askari, Iqbal and Mirakhor, 2015)

Müsafirlərə, yolçulara (pulu qurtardığı üçün yolda qalan, vətəninə qayıda bilməyən müsafirlərə).

Ənənəvi islam cəmiyyətində zəkata tabe olan sərvət - qızıl və gümüş, o cümlədən bu metallardan olan hər hansı zinət əşyaları, xurma, buğda və

⁸⁴ İslam alimləri arasında zəkatın ibadət, yoxsa vergidən hesab edilməsi geniş müzakirə obyektidir. Hənəfi və Cəfərilikdə zəkat ibadət sayılır. Ancaq Şafi alimlərə görə, zəkat malın vergisidir. Buna görə, Şafilikdə istər uşaq, istər böyük olsun, malı nisab miqdarına çatdıqda onun malından zəkat verməsi lazımdır. Digərlərinə görə isə zəkat ibadətdir. İbadət həddi-bülüğ / yetkinlik yaşı olanlara vacibdir. Buna görə də həddi-bülüğ yaşına çatmayanların malına nisab miqdarına çatsa belə, zəkat düşmür. Ancaq yetkin və həddi-bülüğ yaşına çatanlar bu ibadəti yerinə yetirə bilirlər.

⁸⁵ Zəkat sözü ərəb dilində təmizlənmək deməkdir. Zəkatı verilmiş malın təmizlənməsi o malın bərəkətlənməsi mənasında başa düşülür və budanmış meyvə ağacının kol-kosdan təmizlənməsi ilə daha çox bar verməsi misalı ilə izah edilir.

s. kimi kənd təsərrüfatı məhsulları, bütün faydalı qazıntılar, ticarət malları, dəvə, qoyun və s. kimi məhsuldar heyvanlar idi. Müasir islam cəmiyyətində islam alimləri tərəfindən zəkat obyektini kimi nağd pul əmanətləri, istiqrazlar, qızıl, gümüş, digər qeyri-istehsal aktivləri və bir işdə istifadə edilən məhsuldar aktivlərin gəlirləri qəbul edilir. Hökumətə aid olan və ya cəmiyyətin xeyri üçün istifadə edilən, xeyriyyə fondu və ya vəqf əmlakı olan sərvət zəkata tabe deyildir. Zəkatın hesablanması üçün aktivin cari bazar dəyəri əsas götürülür, fiziki şəxs və ya şirkətlər üçün aktivlərdən öhdəlikləri çıxmaqla xalis dəyər əsas qəbul edilir (Habib, 2018).

Yetkinlik çağındakı müsəlmanın tam mülkiyyəti altında olan borclar və təməl ehtiyacları (havaici-əslyyə) istisna olmaqla artan (namə) xüsusiyyətli və nisab miqdarını keçən mallara bir qəməri il boyunca sahib olacağı təqdirdə zəkat ona vacib sayılır.

Torpaq məhsullarından alınan zəkat nisbətini ifadə edən “uşr / öşür” (1/10) sözü kənd təsərrüfatı bitkilərindən toplanan zəkatın xüsusi adı olmuşdur. Termin olaraq “onda bir” mənasını verən öşür islam hüququnda torpaq məhsullarından yığılan zəkat hesab edilir. Həzrəti Peyğəmbərin bu mövzuda *“Yağış və çay suyu ilə suvarılan əkinlərdə “uşr” (onda bir), sahibi tərəfindən suvarılan əkinlərdə isə “nısf uşr” (iyirmidə bir) zəkat vardır”* mahiyyətində hədisi vardır. Kənd təsərrüfatı məhsulları üçün vergi dərəcəsi kimi müəyyən edilən öşür, yəni onda bir, zaman keçdikcə zəkat başlığı altında müstəqil vergi növü kimi qəbul edilmişdir. Həm vergiyə cəlb olunan aktivləri xarakterizə etmək, həm də vergi dərəcəsini göstərmək üçün istifadə edilmişdir. Öşür vergisinin vacibliyi Quran, sünnə və islam alimlərinin ortaq rəyinə əsaslanır. Bəqərə surəsinin 267-ci ayəsindəki **“Sizin üçün yerdən çıxartdıqlarımızdan infaq edin”** ifadəsi əkinçilik məhsullarında maddi öhdəliyə dəlalət edir və “Ənam” surəsinin 141-ci ayəsində yığım günündə məhsulların haqqını verilməsi əmr edilir (Selçuk, 2022).

Burada müasir dövrdə aktual mövzulardan biri olan zəkatın institutsionallaşmasına toxunmaq istəyirik.

Həzrəti Peyğəmbərin zamanında zəkat bir qurum kimi dövlət tərəfindən idarə edilirdi və onu dövlət başçısı olaraq Həzrəti Peyğəmbər toplayırdı: **“Onların mallarından sədəqə (zəkat) al. Bununla onları (günahlarından) təmizləmiş, pak etmiş (mallarına bərəkət vermiş, əməllərinin savabını artırmış) olarsan”** (Tövbə surəsi, 103).

İslam dövlətinin üçüncü xəlifəsi olan Həzrəti Osman bin Affan (644-656) dövründə zəkat dövlət tərəfindən sadəcə gizlədilməsi mümkün olmayan mallardan toplanılırdı. Bura zahiri mallar sayılan heyvanlar, kənd təsərrüfatı məhsulları və ticarət malları aiddir. Batini mallar olaraq qəbul olunan pul, qızıl, gümüş və görünməyən ticarət mallarının zəkati

isə mükəlləflərin öz iradəsinə həvalə edilmişdi. Bu prinsip islam tarixi boyunca bütün dövlətlərdə tətbiq edilmişdir.

Müasir dövrümüzdə Sudan, Yəmən, Bruneı və Səudiyyə Ərəbistanı kimi ölkələrdə zəkat dövlət tərəfindən yığılır və verilməsi məcburidir. Lakin Səudiyyə Ərəbistanında xüsusi bir təcrübə olaraq zəkatın yarısının birbaşa dövlət tərəfindən yığılması, digər yarısının isə vergi ödəyicisinin özü tərəfindən könüllü olaraq paylanması ilə bağlı qanuni tənzimləmə edilmişdir. Küveytdə zəkat şirkətlər üçün vacib olduğu halda, fərdlər üçün könüllüdür. Digər tərəfdən, Malayziya, İndoneziya, Misir və İordaniya kimi ölkələrdə könüllü olaraq toplanır.

Həmçinin dünya miqyasında zəkatın toplanması, bölüşdürülməsi və ona nəzarətlə bağlı işlərin koordinasiya edilməsi üçün institusional federasiya təklif olunur. Belə bir təşkilatın xüsusilə İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının (İÖT) çətiri altında fəaliyyət göstərməsi və yoxsulluqla mübarizə çərçivəsində iqtisadi cəhətdən kasıb ölkələrə dəstək ola biləcəyi bildirilir. Müəyyən edilib ki, İÖT-ə üzv olan ölkələrin əhalisinin təxminən 40%-i (56 ölkədən 31-i) yoxsulluq problemi ilə üz-üzədir.

İndoneziyada zəkatın toplanması və paylanması üçün İndoneziya Milli Zəkat Şurası (BAZNAS) və Lembaga Amil Zakat Nasional (LAZNAS) adlı qurumlar fəaliyyət göstərir. BAZNAS dövlət tərəfindən təşkil olunan yarı müstəqil qurumdur, LAZNAS qeyri-hökumət təşkilatları tərəfindən təşkil edilən zəkat agentliyidir. İndoneziya Milli Zəkat Şurası (BAZNAS) zəkatın dörd sahəsində xidmət göstərir. Bu sahələr (Tahiri Jouti, 2019);

- Təhsil proqramları: təhsillə bağlı veriləcək dəstəklər;
- Humanitar yardım: fəvqaladə hallarla bağlı yardımlar;
- Tibbi yardımlar: tibbi dəstək proqramları;
- Maddi yardımlar: möhtac insanlara edilən yardımlar.

Dünyada zəkat fəaliyyətini genişləndirmək və bu vəsaitlərdən səmərəli istifadə etmək üçün fintek

əsaslı yeniliklərin çoxaldığı müşahidə edilir. Aşağıda dünya üzrə fintek əsaslı zəkat fəaliyyətlərinin bəzi nümunələri verilmişdir:

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığı (BMT QAK - UNHCR) Zəkat Fondu: BMT QAK tərəfindən təsis edilən onlayn zəkat platforması qaçqınların maddi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün 2018-ci ildə qurulub. Debet kartı, kredit kartı və ya PayPal hesabı vasitəsilə platformaya zəkat bağışlamaq mümkündür. Nisab məbləği platforma vasitəsilə hesablanı bilər. Bağışlanan zəkatların hamısı qaçqınlara verilir. Zəkat ianələrinin 100 faizi ən həssas qaçqınlara və məcburi köçkün ailələrinə, o cümlədən Livan, İordaniya, İraq, Yəmən, Mavritaniya, Nigeriya, Somali, Əfqanıstan, Pakistan, İndoneziya və Banqladeş kimi əlçatmaz ərazilərdə paylanılır. Xüsusilə yığılan zəkatların

100%-nin birbaşa ən həssas ailələrə getməsinə təmin etmək üçün standart olaraq tutulan 6,5% dolayı dəstək xərcləri (zəkatın paylanması ilə bağlı hər hansı xərclər) BMT QAK-ın digər maliyyə mənbələri hesabına ödənilir (UNHCR, 2023).

Qlobal Sədəqə (Global Sadaqah): Zəkat və Vəqf idarəetmə platforması olan Qlobal Sədəqə, Sosial Maliyyənin səmərəliliyini, davamlılığını və təsirini artırmaq üçün dini qurumlar, fondlar, banklar və korporasiyalar və ictimaiyyət də daxil olmaqla maraqlı tərəflərlə əməkdaşlıq edir. Bu platforma qərzi-həsən formasında da yardımlar edir.

2018-ci ildə Malayziya İslam Rəqəmsal İqtisadiyyat Standartlarına uyğun olaraq təsis edilmişdir. O, zəkat və xeyriyyə ianələrinə və korporativ sosial məsuliyyət prinsiplərinə əsaslanaraq donor və alıcıları görüşdürmək, aralarında vasitəçi olmaq üçün “kraudfanding” platforması funksiyasını göstərir. Platformanın ev sahibliyi etdiyi şirkətlər donorlar tərəfindən edilən ianələr hesabına maliyyələşdirilir. Şirkətlərin platformaya daxil edilməsi onların maliyyə vəziyyətindən və etibarlılığından asılıdır. Platformada xidmət haqqı istisna olmaqla bütün məbləğ dəstəyə ehtiyacı olan fəaliyyətlərə köçürülür (Global Sadaqah, 2023)

Milli Zəkat Fondu (National Zakat Foundation-NZF): İngiltərə və Uelsdə qeydiyyatdan keçmiş xeyriyyə təşkilatıdır. Nisab məbləği platforma vasitəsilə hesablanır və zəkat yoxsulluğun azaldılması, mənzil alınması, təhsil xərcləri və biznesin qurulması kimi məqsədlər üçün istifadə edilə bilər. Ödənilən zəkat məbləğinin 10%-i platforma hesabına xidmət haqqı olaraq tutulur. “ZakaTracker” proqramı ilə platformaya edilən zəkat ödənişlərinin istifadə olunduğu insanlar və yerlər təqib edilə bilər (CBFO, 2022 s. 87).

ZAKATIFY: Bir telefon tətbiqi olan zakatıfı zəkat toplayan xeyriyyə qurumlarını bir platformada birləşdirən proqramdır. Bu proqramla zəkat verilə bilən xeyriyyə təşkilatlarının siyahısı görünə və arzu olunan xeyriyyə işlərini əhatə edən fərdiləşdirilmiş portfel qurula bilər (CBFO, 2022 s. 87).

Vəqf

İslam tarixində və sivilizasiyasında mühüm xeyriyyə müəssisəsi olan vəqf VIII əsrin ortalarından XIX əsrin sonlarına qədər bütün islam ölkələrinin sosial, iqtisadi və mədəni həyatında son dərəcə təsirli olmuşdur (Yediyıldız, 2012).

Sosial-iqtisadi tərəqqidə həyati rol oynama potensialı olan vəqf modeli müəyyən aktivlərə (mal) sahib şəxslər tərəfindən daşınan və ya daşınmaz malların daimi və ya müvəqqəti şəkildə olmaqla cəmiyyətin

xeyrinə bağışlanması və təxsis edilməsidir. Termin mənası kimi vəqflər mülkiyyəti Allaha aid, mənfəəti isə insanların istifadəsinə verilmiş müəssisələrdir. Öz mülkünün vəqf olduğunu elan edən şəxs əmlakın vəqfiyyə sənədində ilkin şərtlərini sadalayaraq vəqfin hansı xeyriyyə sahəsinə xidmət edəcəyini müəyyənləşdirə bilər. Buna **vəqfnamə** də deyilir. Vəqfdən məscidlərin, səhiyyə ocaqlarının, mədrəsələrin, təhsil mərkəzlərinin və kitabxanaların inşası kimi müxtəlif pulsuz ictimai xidmətlərin göstərilməsində istifadə oluna bilər. Vəqf islam iqtisadi sistemində ən yoxsul insanların ehtiyaclarını ödəmək və həmin şəxslərin iqtisadi inkişafını təşviq etmək üçün istifadə edilən çox əhəmiyyətli bir alətdir. Vəqflər, həmçinin zəkat və sədəqə islam iqtisadiyyatında yenidən bölüşdürmə məqsədləri üçün istifadə edilən milli gəlir və transfer ödənişləri funksiyasını icra edə bilən sosial alətlərdir (Robani & Salih, 2018).

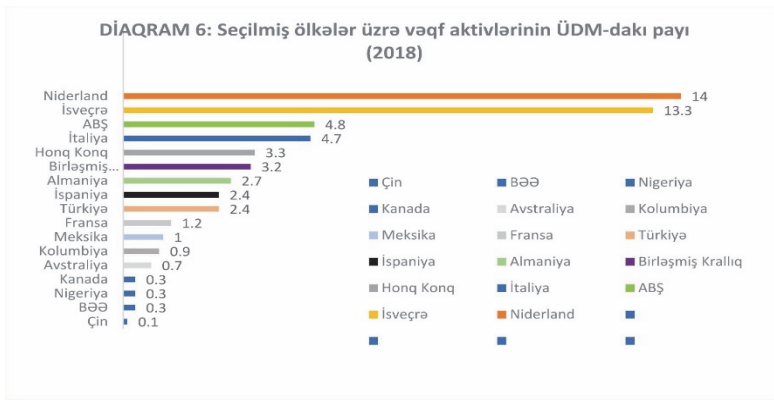
Vəqf donor (vaqif) tərəfindən müəyyən fiziki aktivlərin saxlanması və ya kənara qoyulması və müəyyən benefisiarlar qrupuna və ya cəmiyyətə davamlı olaraq fayda verilməsi üçün o aktivlərin mühafizəsi mənasına gəlir.

Vəqflər sosial maliyyə sahəsində dünyada ən geniş yayılmış qurumlardır. Vəqflər müstəqil fondlar, dini fondlar, şirkət fondları, ailə fondları, ictimai fondlar və icma fondları kimi təsnif edilir. Qlobal Xeyriyyəçilik Hesabatında (Global Philanthropy Report) yer alan və 38 ölkə üzrə aparılan araşdırmanın nəticələrinə görə, dünyada 260358 fond mövcuddur (Johnson, 2018).

Cədvəl: Dünyada Vəqflərin Paylanması (2018)

Bölgə	Vəqf sayı
Şimali Amerika	91,850
Avropa	154,271
Asiya	13,170
Afrika	47
Latın Amerika	859

Dünyada vəqf aktivlərinin ümumi dəyəri ilə bağlı rəsmi statistika olmasa da, 24 ölkədə aparılan araşdırmaya görə, bu ölkələrdə vəqf aktivlərinin ümumi dəyəri 1,5 trilyon ABŞ dolları həcmində ehtimal edilir. Vəqf aktivlərinin ümumi dəyərində görə, ABŞ, Hollandiya və Almaniya ilk üç yerdədir. Türkiyədə vəqf aktivlərinin həcmi təxminən 20 milyard ABŞ dollarıdır (CBFO, 2022 s. 89).

Buna baxmayaraq, bir çox müsəlman ölkələrində vəqflər hökumətin iqtisadi və sosial baxışının bir hissəsi deyil və Qazaxıstan, Qırğızıstan, Bosniya və Herseqovina, Makedoniya kimi mədəniyyətlərdə belə bir ənənə yoxdur. Belə hallarda vəqflərin təsiri və effekti müəyyən qədər azalmış olur. İndoneziya, Malayziya və Körfəz Əməkdaşlıq Şurası (KƏŞ) kimi digər ölkələr isə vəqf institutuna real dəstək verir (Obaidullah & Shirazi, 2017).

İslam mikromaliyyəsi İSM-nin dördüncü alətidir. İslam mikromaliyyəsi iki məqsədə xidmət edir: sosial və kommersiya. O, ictimai bir qurum olaraq zəkat, infaq, sədəqə və vəqfləri şəriətə uyğun idarə edir. Digər tərəfdən, kommersiya qurumu olaraq biznesin idarə edilməsi və iqtisadi inkişafın maliyyələşdirilməsi funksiyalarını yerinə yetirir. İslam mikromaliyyəsi əsas diqqəti kapital yardımı və rifahını yaxşılaşdırmaq üçün kapitalla çıxışı olmayan marjinal bir kütlənin gücləndirilməsinə yönəldir (Haneef et al., 2015).

2.4. İslam maliyyə sistemində kapital bazarı

Kapital bazarının əsas tərkib hissəsi olan qiymətli kağızlar vasitəsilə həm sahibkarlığa maliyyə cəlb edilir, həm də əhalidə, investorlarda mövcud olan vəsaitlərin istifadəsindən gəlir əldə olunur. Burada da ənənəvi kapital bazarı alətlərinin əksəriyyəti islam prinsiplərinə uyğun gəlmədiyi üçün islam maliyyə sistemində şəriətə uyğun tərtib olunmuş bir sıra qiymətli kağızların buraxılışından istifadə olunur. Bunlardan ən geniş yayılanı **sukukdur**.

2.4.1. Sukukun mahiyyəti

Sukuk sözü ərəb dilində sənəd mənasını verən “sakk” sözünün cəm formasıdır və mövcud aktivlər üzərində subyektlərin iştirak hüquqlarını ifadə edir. Sukuk termini yeni olmayıb ənənəvi islam hüququnda (fiqhində) öz əksini tapmışdır. Sukuk sistemi sadə bir mexanizm üzərində qurulmuşdur. Belə ki, faizin qadağan olması ilə əlaqəli olaraq xalis borc kağızlarını da qadağan edir, lakin real aktivlərin istifadəsinə görə alınan faiz bu qadağadan kənardır. Başqa sözlə desək, islam dininin qaydalarına əsasən, (real məhsul, avadanlıq və s.) aktivlərin istifadəsi üzərindən gəlir gətirən maliyyə alətlərinin istifadəsi halaldır. Sukukun iş prinsipi ənənəvi bazarlarda bir çox aktiv növlərin əmanətlərin toplanması əməliyyatlarına çox bənzəyir. Bu aktivlərə ipoteka, avtomobillərin alqısı üzrə kreditləri, debitor borcları, kredit kartı ilə ödənişlər və əmlak kreditləri aiddir. Ənənəvi əmanətlərin toplanmasında olduğu kimi, müəyyən bir aktiv bazası formalaşdırılır və buna uyğun qiymətli kağızlar buraxılır. Beləliklə, sukuk təbşasına və yaxud ümumi bir kapitalda iştirak haqqında sənəddir.

Rəsmi olaraq sukuk onun investorlarının (sərmayəçilərin) əlindəki kapitalın payçılıq prinsipləri əsasında aktivlər tərəfindən yaradılan pul vəsaitlərinin hərəkəti ilə əlaqələndirilmiş və təyin olunmuş müddətdə risk və gəlirlə əldə olunan mənfəəti ifadə edir. Sukuk ənənəvi qiymətli kağızlara bənzəyir, çünki o da sonda gəlir gətirəcəyi gözlənilən bir maliyyə alətidir. Bunların arasındakı başlıca fərqlərdən biri ondan ibarətdir ki, istiqraz onun sahibinin xalis borcunu ifadə edirsə, sukuk emitentin kredit qabiliyyətliyinə əlavə olaraq həmin aktivə sahiblik hüququnu da daşıyır. Həmçinin istiqrazlarda borcverən ilə borcalan arasındakı münasibətlərdən fərqli olaraq sukuk müqaviləsində digər hüquqi münasibətlər də yarana bilər. Məsələn, lizinq xidmətində də buna oxşar əməliyyatlardan istifadə olunur və burada müqavilə bağlandığı zaman ənənəvi sistemdə olduğu kimi, borcverən və borcalan münasibətlərindən fərqli olaraq icarədar və icarəçi münasibətlərinin digər tərəfləri də öz əksini tapır. Bütün bunlar hər iki tərəfin qarşılıqlı razılığı əsasında və onların heç birinin hüquq və bərabərliyinə toxunulmadan həyata keçirilir.

Sukuk kapitalını formalaşdırmaq üçün əmanətlərin toplanması prosesində istifadə olunan əsas müqavilə növlərindən biri müdarəbədir. Belə razılaşmada bir tərəfə icazə verilir ki, müəyyənləşdirilmiş gəlir bölgüsü əsasında müəssisənin agent (menecer) kapital sahibi adından çıxış etsin. Müdarəbə müqaviləsi ənənəvi Xüsusi Məqsədli Müəssisə müqaviləsinə bənzəyən Xüsusi Məqsədli Müdarəbə müəssisəsi qurmaq və müəyyən aktivlərin dəyərində uyğun sertifikatlar (qiymətli kağızlar)

buraxmaq üçün əsas rol oynayır. Xüsusi Məqsədli Müdarəbə əsasında əldə olunmuş aktivlər xarakterinə görə fərqlənə bilirlər. Bütün bunlar islam maliyyə sisteminin əsaslandığı prinsiplərə uyğun olmalıdır. Sertifikatların ticarət və məhsul xarakterli olması mövcud aktivin formasından asılıdır

2.4.2. Sukuk bazarının formalaşması və inkişafı

Faizsiz maliyyə sisteminə uyğun olaraq qiymətli kağızların buraxılması ilə bağlı ilk cəhdlər 1978-ci ildə İordaniya hökumətinin göstərişi ilə İordaniya İslam Bankının “Muqaradah adlı qiymətli kağızların buraxılmasına icazə verməsi ilə başlamışdır. Bu hadisəni 1981-ci ildəki “Muqadarah” qiymətli kağızlar haqqında aktın qəbulu davam etdirmişdir.

Oxşar cəhdlər 1980-ci ildə Pakistanda “Müdarəbə” şirkətlərinin və “Müdarəbə” təsisatlarının idarə olunmasına nəzarət qanununun qəbulu olmuşdur. Lakin bu cəhdlərdən heç biri zəruri infrastrukturun və bazar şəffaflığının təmin olunmaması ucbatından mühüm nəticəyə gətirib çıxarmamışdır.

İslam maliyyə sistemi üzrə qiymətli kağızların ilk uğurlu təqdimatı 1983–cü ildə Malayziya hökuməti tərəfindən Hökumət İnvestisiya İstiqrazlarının (Hİİ) - əvvəlki adı ilə Hökumət İnvestisiya Sənədlərinin (HİS) - buraxılışı ilə edilmişdir. İlk dövrlərdə burada da innovasiyanın zəif inkişafı səbəbindən islam maliyyə sisteminin bu cür qiymətli kağızlar üçün aktiv bir bazarını formalaşdırmaq mümkün olmamışdır. Belə bir vəziyyətdə ənənəvi bazarlarda aktivlərin təhlükəsizliyinin qorunması faizsiz aktivlərin də eyni əməliyyatlarının tətbiq edilməsinə yol açdı. Bu 1990-cı ildə Bəhreyn və Malayziyada məşhur aktiv əsaslı qiymətli kağızlar olan sukukun meydana çıxması ilə baş verdi.

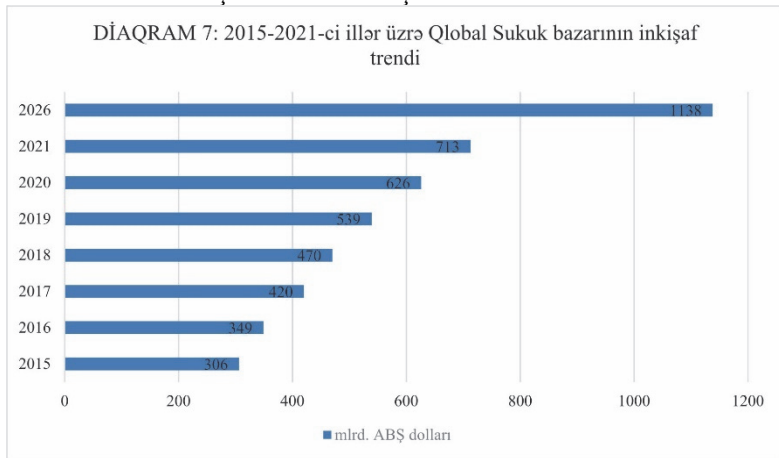
Bu sistem borc götürənlərin və investorların diqqətini çəkməsilə islam maliyyə sisteminin kapital bazarlarının inkişaf etdirilməsi üçün önəmli bir amil sayılır.

Sukukun maliyyə vəsaitlərinə ehtiyacı olanların, korporativ sektorun, dövlətin, ticarət investorlarının, institusional investorların və maliyyə investorlarına qədər bütün növ sərmayəçilərin tələbatlarının qarşılınması baxımından bir sıra üstün cəhətləri vardır. Kapital bazarından investisiya cəlb edənlər Sukuk bazarı vasitəsilə birbaşa və vasitəsiz olaraq maliyyə vəsaitlərinə çıxış imkanı əldə edirlər. Həmçinin onlar Sukuk bazarından istifadə etməklə maliyyələşmə xərclərini minimuma endirməyi də hədəfləyirlər. İnvestorların əksəriyyəti onlara daha geniş bir ödəniş və investisiya seçimi imkanları təqdim etdiyinə görə sukuka daha çox üstünlük verirlər.

Yaxşı işləyən, əsas və ikinci sukuk bazarları portfel və risk menecmenti ilə daha yaxşı təchiz olunmuş institusional investorlar və maliyyə vasitəçiləri üçün böyük zərurət olan likvidliyi təklif edə bilər. Bir çox hallarda sukuk ödənişləri investorlar arasında məşhur olan ənənəvi sabit gəlirli borc kağızlarına bənzəyir. Bu cəhətdən sukuk islam və ənənəvi iqtisadiyyat arasında ortaqlıq bir maliyyə aləti də sayıla bilər.

Özəl Sektorun İnkişafı üzrə İslam Korporasiyasının 2021-ci il üzrə statistik məlumatlarına əsasən, islam qiymətli kağızı sayılan sukukun qlobal həcmi 713 mlrd. ABŞ dolları həcmində olmuşdur. Həmçinin dünya səviyyəsində sukuk sahəsində 4426 şirkət fəaliyyət göstərir. Sukuk qiymətli kağızlar bazarı 2021-ci ildə illik 14% artım sürəti ilə inkişaf tempini qoruyub saxlamışdır. Bu baxımdan, hesab olunur ki, sukuk bazarı 2026-cı ildə qlobal səviyyədə daha da artaraq 1138 mlrd. ABŞ dollarına çatacaqdır.

Diaqram 7-dən göründüyü kimi, son yeddi ildə sukuk məhsulu öz dinamikliyini qoruyaraq artan temp ilə inkişaf etmişdir. Göstərilən dövr ərzində enmələr müşahidə olunmamışdır.

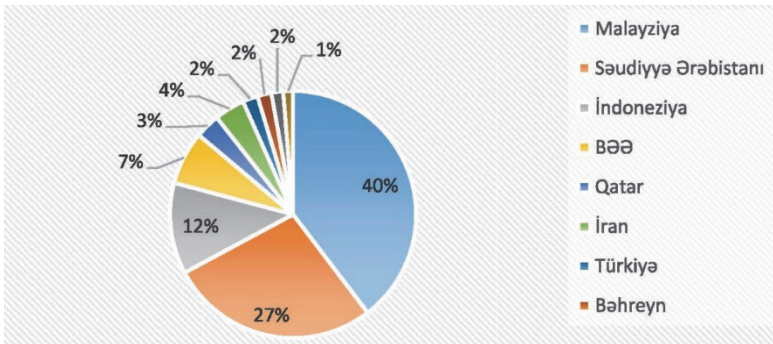
Mənbə: Qlobal Sukuk bazarı⁸⁷

Dünya səviyyəsində sukuk məhsulunun genişləndirilməsinə gün-gündən maraq artır. Bu səbəbdən də sukuk üzrə rəqabət güclənərək ölkələr bu kapital növündən daha çox pay götürməyə çalışırlar. Diaqram 7-dən göründüyü kimi, Malayziya bu sektora liderlik edir. Bu ölkə 279 mlrd. ABŞ dolları ilə qlobal sukuk bazasında böyük paya malikdir. Belə

⁸⁷https://icd-ps.org/uploads/files/ICD%20Refinitiv%20ifdi-report-20221669878247_1582.pdf səh. 44

ki, Malayziya özünün birjası vasitəsilə sukukun alqı-satqısı üçün lazım olan infrastrukturunu formalaşdırmışdır. Malayziya təkcə daxili deyil, Cənub Şərqi Asiya üçün sukukun ticarəti baxımından özünə böyük maraq yarada bilmişdir. Çevik iqtisadi siyasət, qanunvericilik bazasının tələblərə uyğun formalaşdırılması bu ölkədə sukuk ticarəti üçün əhəmiyyətli şərait yaratmışdır.

DİAQRAM 8: 2021-ci il üzrə Qlobal Sukuk bazarında qabaqcıl ölkələr

Mənbə: Qlobal Sukuk bazarı⁸⁸

Qeyd etmək ki, müasir dövrdə Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın islam maliyyəsi alətlərindən istifadə edilməsində bir sıra çətinliklər vardır. Belə ki, bu gün Azərbaycanda 7-yə yaxın maliyyə institutu, banklar, lizinq şirkətləri islam maliyyəsi alətləri üzrə öz xidmətlərinin təklifi barədə niyyətlərini bildirmələrinə baxmayaraq, bu vəsaitlər hələ də kiçik sahibkarlıq subyektləri üçün əlçatan deyil. Bunun da bir sıra səbəbləri var:

1. Maliyyə institutlarının islam maliyyə alətlərinin bütün növləri üzrə xidmət göstərə bilməmələri;
2. Bir sıra islam maliyyəsi üzrə xidmətlərin dəyərinin ənənəvi bankçılıqdan cəlb olunan kredit faizlərinin qiymətinə yaxın olması;
3. İslam maliyyəsi üzrə ayrıca tənzimləyici qanunvericiliyin olmaması;
4. İslam maliyyə bazarının formalaşmaması;
5. İslam maliyyə bazarının institutsional dayaqlarının hələ də təşəkkül tapmaması. Həmçinin bu bazarın subyektlərinin sonadək yaranmaması;

⁸⁸https://icd-ps.org/uploads/files/ICD%20Refinitiv%20ifdi-report-20221669878247_1582.pdf səh. 44

6. İslam maliyyəsi üzrə mövcud olan beynəlxalq standartların tətbiq edilməməsi;

7. Bu maliyyə üzrə müştərilərin məlumatlılığı;

8. Bu sahədə peşəkar kadrların çatışmazlığı.

İslam maliyyəsi məhsullarının ölkəmizdə formalaşdırılması kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı ilə yanaşı, qeyri-neft sektorunun inkişafı, istehsalata ucuz investisiyaların cəlbə, ölkəmizdə rəqabətə davamlı məhsul istehsalının təşkili, regionların tərəqqisi, yeni iş yerlərinin açılması, maliyyə bazarının genişlənməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə olduğu təqdirdə Azərbaycan hökuməti tərəfindən bu maliyyə sisteminin ölkəmizdə inkişaf etdirilməsinin prioritet məsələ kimi önə çəkilməsi daha məqsəduşdur.

2.5. İslam maliyyə sisteminin inkişafında tə kafülün rolu

2.5.1. Tə kafülün mahiyyəti və nə zəri əsasları

Təbiət Yaradan tərəfindən təsis edilmiş bir proqram üzrə ilk vaxtdan öz fəaliyyətini davam etdirir. Fəsilərin ardıcılığı, baş verən iqlim dəyişikliyi, yetişən meyvələr və s. ilk dövrdən eyni şəkildə davam edir. Biz öncədən fəsilələrə məxsus təməl xüsusiyyətləri təxmin edə bilirik və işlərimizi də buna uyğun planlaşdırırıq. Qış üçün canlılar müəyyən ərzaq ehtiyatları topladığı kimi insanlar da qışın soyuğunu nəzərə alaraq enerji və ərzaq ehtiyatı ilə bağlı planlar qurub ehtiyat tədbirləri alırlar.

İnsanlar özlərinə zərər vura biləcək qeyri-müəyyənliklərə qarşı tədbir almağa çalışırlar. Qeyri-müəyyənliklər isə əsasən gələcəklə bağlı olur.

Hər kəs qurduğu biznesi inkişaf etdirmək istəyir. Fəqət bəzi risklər, təhlükələr, qeyri-müəyyənliklər onların qarşısını kəsir. İnvestisiyalar, təşəbbüslər, ideyalar ortaya çıxmağa ehtiyat edir. Bu isə iqtisadi inkişafın önünü alan faktorlardan biridir. Onu qeyd edək ki, sığorta sisteminin tətbiq edilməsi müəyyən qədər ehtiyatsızlığın artmasına, biznes təşəbbüslərində daha ciddi və dərinlən araşdırmaların təxirə salınmasına səbəb ola bilər.

Müasir dövrdə bu qədər geniş yayılan və bütün sahələri əhatə edən sığorta sistemi iqtisadi çarxların təhlükəsiz şəkildə dövr etməsini təmin edən amillərin başında gəlir. Gün keçdikcə iqtisadi sistemin üz ləşdiyi risklər, qeyri-müəyyənlik halları davam edir.

Sığorta sistemi gələcəyin maddi baxımdan proqnozlaşdırıla bilən hala gəlməsini təmin edir. İqtisadi təşəbbüslərin artması üçün hər şeydən əvvəl etibarlı mühit və gələcəyin planlaşdırılması mümkün olmalıdır. Sığortanın olmadığı yerlərdə sahibkarın öz biznes təşəbbüsləri ilə bağlı gələcəkdə ortaya çıx a biləcək risklərin öhdəsindən gələ bilməsi üçün

əlində olan sərmayənin müəyyən qismini ehtiyat olaraq kənara ayırması lazım olur. İqtisadi baxımdan zəif olan ölkələrdə sığorta sisteminin inkişaf etməməsi iqtisadi təşəbbüs və investisiyaların önünü kəsən əsas amillərdəndir (Yanpar, 2021, səh. 285).

XX əsrin əvvəllərindən formalaşmağa başlayan maliyyə sistemi borc qarşılığında faizin alınması kimi islam dini tərəfindən qadağan edilmiş bir çox əməliyyat əsasında inşa edilmişdir. Bu maliyyə sisteminin bir parçası olan sığorta sektoru da islam nöqteyi-nəzərindən qadağan edilmiş xüsusiyyətləri özündə ehtiva edir. Müasir sığorta sistemində sığorta şirkətləri topladığı ödənişlər əsasında formalaşan maliyyə vəsaitlərini faizli borc alətlərində yerləşdirməklə şirkət olaraq mənfəətin maksimallaşdırılması siyasətini mənimsəyirlər. Azərbaycan qanunvericiliyinə görə, ənənəvi sığorta – sığorta olunanın əmlakı, həyatı, sağlamlığı, mülki məsuliyyəti, həmçinin qanunvericiliklə qadağan olunmayan fəaliyyəti, o cümlədən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əlaqədar olan əmlak mənafeələrinin müdafiəsi sahəsində riskin ötürülməsinə və ya bölüşdürülməsinə əsaslanan münasibətlər sistemidir (e-qanun, 2016).

Müasir dünyada sığorta riskdən qorunmağın əsas mexanizmidir. Lakin ənənəvi sığorta islam hüququ ilə qadağan edilmiş riba, ǧarar (qeyri-müəyyənlik) və meysir (qumar) elementlərini özündə ehtiva edir. İslam alimləri bildirirlər ki, meysir və qərar bir-biri ilə sıx şəkildə bağlıdır. Əgər hər hansı bir əməliyyatda onlardan birinin elementləri mövcuddursa, adətən digəri də olur. ǧarar əməliyyat baxımdan qeyri-müəyyənlik və ya şübhədir. Ənənəvi sığortada ödənilən mükafat ortaya çıxması mümkün olan və olmayan qeyri-müəyyən fayda üçündür və bu baş vermədikdə sığortalı öz ödənişlərini itirir. Tərəflər arasında imzalanan sığorta müqaviləsinə görə, müqavilənin şərtləri dəqiq deyil, hökmləri isə bir şərtə bağlıdır. Bu müqavilədə tərəflərin haqq və öhdəlikləri bəlli deyil. İddia edilmədikdə bir tərəf (sığorta şirkəti) əldə etdiyi bütün mənfəəti (mükafatı) bütövlükdə ala bilsə də, digər tərəf (sığortalı) heç bir mənfəət əldə etməyə bilər. İslam alim İbn Teymiyyə qeyd edir ki, “Bir tərəfin mənfəət əldə etdiyi halda, digər tərəfin mənfəət əldə etmədiyi müqavilədə ǧarar vardır” (Ayub, 2007).

Beləliklə, deyə bilərik ki, ənənəvi sığortada sığortalanan bütün risklər gələcəkdə baş verməsi ehtimal edilən hadisələrlə əlaqədar olduğu üçün qeyri-müəyyənlik statusu daşıyır. Qeyri-müəyyən bir şeyin (“ǧarar”) ticarəti, yəni riskin başqasına ötürülməsi və əvəzində pul verilməsi islamda qadağan olunmuşdur. Aşağıda daha ətraflı izah edəcəyimiz islam sığortası hesab olunan tə kafül əməliyyatları isə risk ötürülməsinə deyil, risklərin bölüşdürülməsinə əsaslanır. Yəni əqd sığortalının sığortacıya riski ötürməsinə deyil, əksinə sığortalının risklərini öz aralarında bölüşdürməsinə əsaslanır. Burada sığortacı sığortalının risklərini

bölüşdürməsində bir növ əlaqələndirici funksiyanı yerinə yetirir və sığorta riskini üzərinə götürür.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, islam alimləri meysir (qumar) və ǧararın bir-birinə baǧlı olduǧunu bildirir. Meysir sığorta müqaviləsində olduqda sığortalı daha böyük məbləǧ əldə etmək ümidi ilə az miqdarda mükafat verir. Sığortalı sığorta hadisəsi baş vermədikdə sığorta haqqı üçün ödənilmiş pulu itirir. Sığorta hadisələrinin xərci sığortalının verdiyi məbləǧdən çox olacaǧı təqdirdə şirkət kəsirlə üzləşəcək. Şərtə baǧlı hər hansı hadisə baş verməyəcəyi təqdirdə bir tərəfin qoyduǧu pulu itirməsi qumar kimi qəbul edilir.

Ənənəvi sığorta sığortalıya müqavilə ilə zəmanət altına alınan bir ödənişi vəd edir, buna görə də sələmçiliyi ifadə edən “riba” (sələm) qadaǧasını pozur. Riba elementi ənənəvi sığorta şirkətləri tərəfindən sığortalının tələblərinin ödənilməsi üçün istifadə edilən investisiyaların mənfəətində də mövcuddur. Bunun səbəbi sığorta fondlarının əksəriyyətinin onlar tərəfindən riba elementlərini ehtiva edə bilən istiqrazlar kimi maliyyə alətlərinə yatırılmasıdır.

Sığortaçının banklarda yerləşdirilmiş vəsaitlərinin qaytarılması zamanı onun üzərinə müəyyən faiz məbləǧlərinin hesablanması təkafül şirkətlərinin əməliyyatlarında qadaǧandır. Belə qadaǧa sığortalıların risklərini bölüşdürmək üçün bir yerə (təkafül fonduna) yığıqları yardımlaşma vəsaitlərini (sığorta haqlarını) ənənəvi bank hesablarına, qiymətli kağızlara və digər faiz ehtiva edən gəlir gətirən alətlərə yerləşdirməyi istisna edir (Mirzəyev, 2013).

İslam inancına görə, dünyada yaxşı və ya pis baş verən hər şey Allahın iradəsi ilə reallaşır. Bəs islam sığortalanmaǧı, riskdən qorunmaǧı məqbul sayır mı? İslam risk ehtimalının qarşısını almaq və ya azaltmaq üçün tədbirli olmaǧı tövsiyyə edir. Dəvə və bədəvi ilə baǧlı hədis bunu təsdiq edən əsas dəlildir (Hassan et al., 2013). Bu hədisdə deyilir ki, Həzrəti Məhəmməd bir bədəvini səhrada bağlamadan dəvəsini tərk etdiyini gördükdə ondan dəvəni niyə bağlamadığını soruşur. Bədəvi cavab verir: “Allaha təvəkkül edirəm”. Həzrəti Peyǧəmbər ona əvvəlcə dəvəsini bağlamaǧı, daha sonra Allaha təvəkkül etməyi tövsiyə edir. Bu hadisə risklərdən qaçmaq və ya onları azaltmaq üçün bütün səylərin ortaya qoyulmasını təşviq edir. Risk arzuolunmaz və ya mənfəi nəticələrə səbəb olduǧu üçün insanlara riskləri idarə edərək azaltmaq və ya aradan qaldırmaq icazəsi verilir (Habib, 2018).

Təkafülün təməllərini islamdan əvvəlki dövrdə və islamın yüksəlişindən sonra görmək mümkündür. Həmin dövrdə qədim ərəb qəbilələri arasında “aqlə” sistemi kimi tanınan sığorta mexanizminə bənzər praktiki bir ənənə mövcud idi. Bu, ərəb qəbilələri arasında hər hansı bir qəbilə üzvünün başqa qəbilə üzvü tərəfindən öldürüldüyü və ya

yaralandığı halda ortaya çıxan maddi məsuliyyətdən fərdləri və ya ailələri qorumaq üçün qurulan qarşılıqlı razılaşma və ya birgə təminat idi. Belə bir hadisə baş verdikdə təqsirləndirilən şəxsin ata tərəfindən qurbanın varislərinə qan pulu ("diyet") ödənilməli idi. Qan pulu təqsirkarın, onun ailəsinin və ya qəbiləsinin öhdəliyində olmaqla öldürülən şəxsin ailəsinə verilən təzminat kimi qəbul edilir. Aqılənin ilkin məqsədi öldürülən şəxsin ailəsinin qazanc sahibinin ölümündən sonra üzləşə biləcəyi gəlir itkisindən əziyyət çəkməsinin qarşısını almaq idi. Bəzi ərəb müsəlman ölkələri hələ də qan pulu sistemindən istifadə edirlər. Bu cür maliyyə öhdəliyini yüngülləşdirmək üçün təqsirləndirilən şəxsin qəbiləsinin bütün üzvləri diyet ödənilənə qədər ümumi hovuzda maddi töhfə verməli idilər. Beləliklə, tayfalar yarana biləcək fərdi borc öhdəliklərini kollektiv şəkildə bölüşdürüldülər. (Alam, Gupta & Shanmugam, 2017, səh. 433)

Daha mürəkkəb sığorta sxemi əsasən Asiyaya səyahət edən müsəlman tacirlər tərəfindən istifadə olunurdu. Bu tacirlər malların ixracı və ya idxalı prosesində quldurluq və ya hər hansı digər fəlakət nəticəsində öz qruplarında ziyanə məruz qalan şəxsləri kompensasiya etmək üçün istifadə olunan ümumi fonda əvəzsiz ianələr edirdilər (Habib, 2018, səh. 169).

Təkaful ənənəvi sığortaya alternativ olaraq qurulmuş yeni bir sığorta modelidir və islam maliyyə sektorunun əsas hissəsidir. Təkaful ərəbcə "kafala" sözündən götürülüb, "yardımlaşma", "bir-birinə zəmin durma" deməkdir. "Təkaful qarşılıqlı kömək (taavun) və könüllü yardım (tabarru) prinsiplərinə əsaslanan, riskin müəyyən iştirakçılar qrupu daxilində kollektiv və könüllü bölüşdürüldüyü sistemdir." (SIGMA, 2008, səh. 21)

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi və beynəlxalq təcrübənin müqayisəsi əsasında Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının (IFC) təşəbbüsü ilə hazırlanan 100 sığorta terminini izah edən "sığorta terminləri lüğəti"ndə təkafula belə bir tərif verilir: "*Şəriət (islam hüququ) əsasında həyata keçirilən, iştirakçıların qarşılıqlı kömək və könüllü yardım etmə prinsiplərinə əsaslanan, islam dinində qadağan olunan əqdləri və əməliyyatları istisna edən, riskin, zərərin və gəlirin tərəflər arasında bölüşdürüldüyü sığorta mexanizmi*" (Mirzəyev, 2013).

İslam maliyyə institutları üçün şəriət standartları hazırlayan beynəlxalq qurum olan AAOIFI təşkilatı 26 nömrəli standartı təkafula ayırmışdır. Standartda təkafulü aşağıdakı kimi açıqlanır:

"Təkaful müəyyən risklərə məruz qalan şəxslərin bu risklərin baş verməsi nəticəsində ortaya çıxacaq zərərlərin kompensasiya edilməsi məqsədilə öz aralarında razılaşmasıdır. Sistem aşağıdakı kimi işləyir: fiziki şəxslər ianə (ərəbcə "təbərru") öhdəliyi götürür və ümumi hovuzda ödənişlər edir. Bu ödənişlərin idarə edilməsi üçün hüquqi şəxs olan və müstəqil maliyyə məsuliyyəti daşıyan sığorta fondu təsis edilir. Bu fond

sığortalıların (iştirakçıların) məruz qaldığı sığorta risklərindən qaynaqlanan zərərləri qarşılayır. Bu əməliyyatlar qanuna və sənədlərə uyğun olaraq həyata keçirilir. Fondun idarə edilməsini sığortalılar arasından seçilən komitə idarə edir, fondun vəsaitlərini investisiya edəcək səhmdar cəmiyyəti həyata keçirir. Qeyd edək ki, sığorta fondunu idarə edən şirkət bütün bu işləri müəyyən ödəniş müqabilində həyata keçirir.

Ənənəvi sığortaya gəlincə bu, sığorta əməliyyatının özündən mənfəət əldə etməyə çalışan “muavada” (qarşılıqlı, əvəzli təzminat) müqaviləsidir və buna görə də ənənəvi sığortaya gərə (qeyri-müəyyənlik) ehtiva edən əvəzli maliyyə sövdələşmələri ilə bağlı qəbul edilmiş şəriət hökmləri tətbiq edilir. Nəticə etibarilə ənənəvi sığorta şəriət tərəfindən qadağan edilmiş əməliyyat hesab olunur (AAOIFI, 2023).

Müştərək məsuliyyət, ortaq təzminat, ümumi mənafe və həmrəylik elementlərini əhatə edən, birgəlik və əməkdaşlıq prinsiplərinə əsaslanan təkaful sisteminin ümumilikdə dörd prinsipini qeyd edə bilərik (Yanpar, 2021, səh. 291):

Risklərin müştərək paylaşılması.

Qarşılıqlı məsuliyyət. Təkafulün əsas məqsədi mənfəət əldə etmək deyil. Təkaful sistemi iştirakçıların qarşılıqlı yardımlaşma əsasına və bunun gətirdiyi qarşılıqlı məsuliyyət amillərinə dayanır. Hər təkaful üzvü digər üzvlərin risklərini paylaşır, qəbul edir və məsuliyyətini öz üzərinə götürür.

Qarşılıqlı qoruma. Təkafuldə hər üzv qarşılaşacağı zərər və itkilərə qarşı bir-birlərini qarşılıqlı olaraq qoruyur.

Üzvlər arasında əməkdaşlıq. Təkafulün hər üzvü qatılıqları qrupun bir parçası olur. Qrupun birlikdə olmasındakı təməl prinsip üzvlərin bir-biri ilə əməkdaşlıq etməsidir.

Təkaful sisteminə sığortalılar üçün müdərrib – menecer və ya sahibkar agentı kimi çıxış edən sığorta satıcısı (təkaful operatoru) ilə birgə sığortalıların özləri də investor hesab olunur. Sığortalılar investisiya fondunun mənfəətində və zərərində iştirak edirlər. Sığorta haqqı ödəyiciləri üzrə müsbət gəlir hüquqi cəhətdən zəmanət altına alına bilməz, çünki hər hansı sabit mənfəətə zəmanət verilməsi faiz almağa bənzəyir və riba qadağasını pozur.

Bütün iştirakçılar (policyholders) bir-birlərinə zəmanət verməyə razılaşırlar və mükafat ödəmək əvəzinə, qarşılıqlı fonda və ya hovuzla töhfələr verir. Yığılan töhfələr hovuzu təkaful fondunu əmələ gətirir. Hər bir iştirakçının verdiyi töhfənin məbləği onların tələb etdiyi sığorta növünə və şəxsi vəziyyətinə əsaslanır. Ənənəvi sığortada olduğu kimi, sığorta haqqı (təkaful müqaviləsi) riskin xarakterini və sığorta müddətini müəyyən edir.

idarəsini həvalə etdiyi şirkətlə müdarəbə müqaviləsi bağlayır. Daha sonra təkaful operatoru bu təkaful hovuzuna ödənişlər edib özünü sığortalamaq istəyənləri, yəni sığorta müştərilərini toplayır. Təkaful hovuzuna ödəniş edən müştərilər sərmayə sahibləri - rabbul-mal, təkaful operatoru isə təşəbbüskar - müdarib statusunda çıxış edirlər. Sığortalıların ümumi hovuzə ödədiyi haqlardan iki fond təşkil edilir. Bunlardan biri təkaful sisteminə qatılan şəxslərin üzləşə biləcəyi zərərlərin qarşılandığı risk fondu, digər isə təkaful operatoru tərəfindən şəriət prinsipləri çərçivəsində yatırıma yönləndirilən investisiya fondudur. İnvestisiya fondunun mənfəət və zərəri sığortalılar və təkaful operatoru arasında bölüşdürülür. Risk fonduna transfer edilən ödənişlər vasitəsilə təkaful iştirakçılarının (sığortalılar) bütün kompensasiya tələbləri qarşılandıqdan sonra fondə qalan məbləğ sığortalılar arasında bölüşdürülür. Kompensasiya tələbləri risk fondunun potensialını aşacağı təqdirdə təkaful şirkətinin təsisçiləri bu kəsiri faizsiz borc ödənişi ilə aradan qaldırmağa çalışır (Yanpar, 2021, səh. 293).

İkinci təkaful modeli isə vəkalət müqaviləsi əsasında təşkil edilir. Bu modeldə təkaful operatoru vəkil qismində sığortalıların ödənişləri əsasında təşkil edilmiş fondu müəyyən miqdar məvəcib qarşılığında idarə edir. Bu modeldə vəkil qismində çıxış edən təkaful operatoruna ödənilən maddi əvəz fonda verilən töhvələrin müəyyən nisbəti miqdarında ola biləcəyi kimi əvvəlcədən müəyyən edilmiş sabit bir əmək haqqı da ola bilər. Müdarəbə təkaful modelindən fərqli olaraq vəkalət modelində operator sabit bir məvəcib aldığı üçün öz mənfəətini artırmaq məqsədilə daha riskli yatırımlara yönəlməkdə maraqlı deyil.

Vəkalət modelində risk fondlarında kompensasiyalar ödənildikdən sonra əlavə məbləğ qalarsa, bu üç şəkildə istifadə edilə bilər (Shangguam & Zahari, 2009).

Artıq qalan məbləğ risk fondunda saxlanılır.

Artıq qalan məbləğin bir qismi ehtiyat fondu kimi ayrıldıqdan sonra qalan hissənin sığortalılar arasında bölüşdürülməsi.

Artıq qalan məbləğin bir qismi ehtiyat fondu kimi ayrıldıqdan sonra yerdə qalan hissənin sığortalılar və təkaful operatoru arasında bölüşdürülməsi.

2.5.2. İslam maliyyə sistemində təbəf  l  n yeri

IFSB məlumatlarına görə, 2020-ci ildə qlobal islam maliyyə sektorunun   n kiçik seqmentini islam s  ğorta   sayılan təkafül sektoru təşkil edir. Bundan əlavə, yeni inkişaf etməyə ba  layan t  r  fl  r  arası (peer to peer: P2P) s  ğorta  lıq modellərinin də islam s  ğorta  lıq sisteminin inkişafına mühüm t   f  l  rinin olacağı gözlənilir (CBFO, 2022).

1979-cu ildə Sudanın Feysal İslam Bankı tərəfindən yaradılmış Sudan İslam Sığorta   irk  ti ilk təkafül   irk  ti sayılır. Daha sonra ölkədə Al-Baraka Sığorta   irk  ti, Sudanın   eykan Sığorta   irk  ti v   Vatania Kooperativ Sığorta   irk  ti olmaqla daha   c firma təsis edildi (Ahmed, 1997). 1992-ci il sığorta qanununun (2003-c   ildə yenidən i  l  nmı  ) qüvvəyə minməsindən sonra Sudandakı bütün sığorta şirkətləri sığorta və təkrarsığorta bizneslərini yalnız islam üsulları ilə, xüsusən də vəkalət modelinə əsaslanaraq həyata ke  cirdil  r.

Dubay İslam Bankı 1979-cu ildə   r  b İslam Sığorta şirkətini təsis etdi. O, fəaliyyətini Əlcəzair, Baham adaları, Misir, İordaniya v   Tunis olmaqla geniş arealda təşkil edir. O, həmçinin 1985-ci ildə Tunisd   qurulan ret  kaf  l   irk  ti olan Best Re-nin əsas holdinq   irk  ti sayılır.

Səudiyyə Ərəbistanında Kooperativ Sığorta   zr   Milli   irk  t (NCCI) islam kooperativ sığortasını t  b  q edən ilk şirkət olmuşdur. 1986-cı ildə   c dövlət qurumu tərəfindən yaradılmış birgə müəssisə kimi bu sığorta n  v   dünya miqyasında neft s  nayesinde riskləri, eləcə də ərəb ölkələrinin aviasiya donanması risklərini zəmanət altına alırdı. NCCI bu yaxınlarda 200 milyon ABŞ dolları dəyərində birja s   ml  ri ilə 1-ci sıraya yüksəldi. Səudiyyə Ərəbistanı Maliyyə Agentliyinin (SAMA) məlumatına görə, 2005-ci ildəki 680,52 milyon ABŞ dolları ilə müqayisədə 2008-ci ildə 1,39 milyard ABŞ dolları məbləğində təzminat ödəməklə “təkafül”   m  r  ci  t edən 43 şirkət olmuşdur. Bununla belə, SAMA sığorta bazarını inkişaf etdirmək məqsədilə ilkin kapital olaraq sığorta şirkətləri   c  n 100 milyon SAR, təkrar sığorta   c  n isə 200 milyon SAR   rti qoyur.

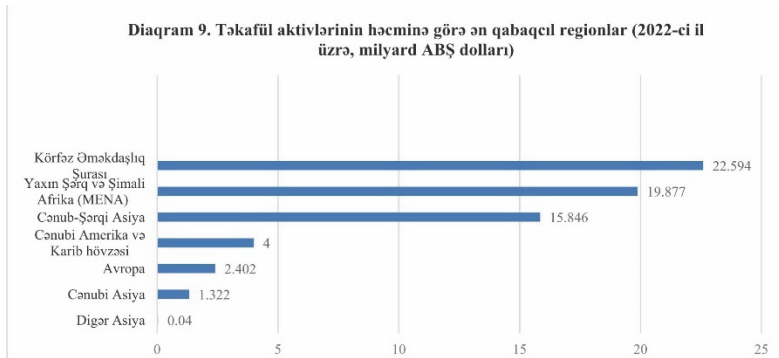
1992-cı ildə Bəhreyn İslam Bankı Beynəlxalq İslam Sığorta   irk  tini, İordaniya İslam Bankı isə İslam Sığorta   irk  tinin əsasını qoydu.

Küveytdə Ticarət və Sənaye Nazirliyi 1998-ci ilin fevralında ilk təkafül sığorta   irk  ti   c  n lisenziya vermişdir. Kapitalı 98 milyon ABŞ dolları olan bu yeni şirkətin Küveyt Maliyyə Evi, Beynəlxalq İnvestor v   Beynəlxalq Mürabaha (  lk  nin əsas islam maliyyə institutu) daxil olmaqla səkkiz əsas s   mdarı var.

Malayziyada təkafül sığortasının inkişafını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Əhalisinin əksəriyyəti müsəlman olan Malayziya, islam prinsiplərini bank və sığorta sistemlərinə yaxşı şəkildə daxil edə bilmişdir. Malayziya 1985-ci ildə M  cm     l-Fiqh görüş zamanı təkafül sığortası çağırışına cav  b verən ilk h  k  m  tl  rd  n biri oldu. O, 1984-c   ildə Təkafül Aktını (1999-cu ildə yenidən i  l  nmı  ) hazırlayaraq islam maliyyə institutlarına nəzarəti Malayziyanın mərkəzi bankı olan Bank Negara Malaysiyaya həvalə etmişdir.

Syarikat Takaful Malaysia (Takaful Malaysia) 1985-ci ildə qanuna əsasən lisenziya alan ilk şirkət olmuşdur. 1993-cü ildə lisenziya almış MNI Takaful sığorta məhsullarını bazara çıxarmaq və sığortalılara yardımçı xidmətlər təklif etmək üçün poçt şöbələri ilə strateji müttəfiqlik yolu ilə bank təkfül biznesinə girmiş dünyada ilk firma hesab olunur. Malayziya qanunvericiliyi təkfül sığorta şirkətlərindən firmanın islam prinsiplərinə uyğunluğuna nəzarət edən şəriət nəzarət şurası yaratmağı və saxlamağı tələb edir.

Türkiyədə islam sığorta şirkətləri 2010-cu ildən fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. 2021-ci ilə qədər Türkiyədə islam sığortası sahəsində 12 şirkət var idi. Onlardan 6-sı pəncərə üsulu ilə fəaliyyət göstərirdi. 2020-ci ildə dərc edilən “İslam prinsipləri çərçivəsində sığorta və fərdi pensiya fəaliyyəti haqqında Əsasnamədə” (Katılım Esasları Çerçevesinde Sigortacılık ve Bireysel Emeklilik Faaliyetlerine İlişkin Yönetmelik) 31.12.2021 tarixindən sonra pəncərə üsulu ilə fəaliyyət göstərən şirkətlərin fəaliyyətlərinə son veriləcəyi bildirilir (CBFO, 2022).

Mənbə: Təkfül aktivləri⁸⁹

Burada potsovet məkanından Qazaxıstanın təkfül sektoru haqqında qısa məlumat vermək istərdik. İlk islam sığorta şirkəti olan Qarşılıqlı Sığorta Cəmiyyəti “Təkfül” (Mutual Insurance Society - MIS Takaful) 2010-cu ildə Qazaxıstanda qeydiyyatdan keçib. Müvafiq sığorta qanunvericiliyi olmadığından lisenziya imtiyazı verilmədən Mərkəzi Bankda qeydiyyata alınıb. Şirkət aşağıdakı məqsədləri qarşıya qoyur (Obaidullah & Shirazi, 2017, səh. 97):

- Qazaxıstan bazarında islam sığortası xidmətləri göstərmək;
- Qazaxıstanda islam sığortasının inkişafının lokomotivinə çevrilmək;
- İslam sığortasının əhali arasında populyarlaşmasına nail olmaq;
- İslam sığorta bazarının hərtərəfli inkişafına kömək etmək.

⁸⁹https://icd-ps.org/uploads/files/ICD%20Refinitiv%20ifdi-report-20221669878247_1582.pdf səh. 36

MİS Təbəf  l müdarəbə v   v  k  l   prinsiplərinə əsaslanan v  q   modelindən istifadə etməlidir. Bununla b  l  , təkafül vəsaitlərinin investisiya edilməsi     n müvafiq alətlərin olmadığı     n şirkət yalnız iştirakçıların töhfələrini toplamaq v   saxlamaq məcburiyyətində qalır. 2011-ci ildə şirkət üzvlərinin sayı 288 nəfər olduğu halda, 2012-ci ildə qeydiyyatdan keçmiş yeni   zvl  r  n sayı 249 nəfər olmuşdur. 2013-c   ildə şirkətə 151 yeni   z  v qoşuldu. Bu, ilk növbədə, tam hüquqlu islam sığortası xidmətlərinin göstərilməsi     n hüquqi bazanın əksikliyi ilə əlaqədar idi. Qarşılıqlı Sığorta Cəmiyyətinin Milli Bankdan lisenziya alması tələb olunmasa da, bu, şirkətin fəaliyyətini xeyli m  hdudla  dır. Şirkət Milli Bankla   m  kda  lıq edərək islam sığortası     n əlverişli mühitin yaradılması məqsədilə sığorta fəaliyyəti haqqında qanuna əlavə və dəyişiklikləri fəal   kild     il  yib hazırladı. Dəyişikliklər 2015-ci ilin mayında qüvvəyə mindi.

Maraqlıdır ki, təkafül sistemi qeyri-islam dünyasında da m  zahid   olunur. ABŞ dünyanın ən böyük sığorta sənayesinə ev sahibliyi edir və Yaponiyadakı 11%-l   müqayisədə dünya üzrə   umumi mükafat gəlirinin 30%-ni təşkil edir. ABŞ-da bir çox təkafül operatorları var. Buna misal olaraq, ABŞ-ın təkafül idarəetmə xidmətləri; MMC (Wayne, NJ) fəaliyyət göstərən bir ne   təkafül sı  orta  ısından yalnız biridir. 1996-cı ildə yaradılmış bu şirkət həm     si, həm də kommersiya istiqamətlərində sığortanı təmin edir.

Böyük Britaniya sığorta sektoru dünya üzrə   umumi mükafat gəlirlərinin 11%-ni təşkil etməklə Avropada birinci, dünyada isə ABŞ və Yaponiyadan sonra     nc   yeri tutur. Böyük Britaniyanın kapitala görə illik sığorta x  rc  ləri təxminən 2500 funt-sterlinqd  r (4600 ABŞ dolları), bu da İsve  rad  n sonra dünyada ikinci   n yüksək göstəricidir (2005-ci ilə görə). Böyük Britaniyada insanların çoxu sığortanın bir n  v  n   alır. Sığorta olunanların 60%-dən çoxu evl   b    lı sığortaya abun  dir, 70%-dən çoxu isə avtomobil sığortasının alı  ılarıdır (Al-Amri & Mohammad, 2017)

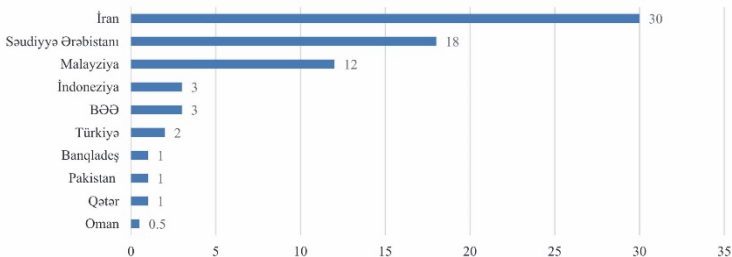
  sas  n Körfəz   lk  ləri, Yaxın     qi Asiya və Cənubi Asiya və Cənub-    qi Asiya regionlarında yerl    n təkafül v   ret  kaf  l pəncərələri də daxil olmaqla təkafül məhsulları təklif edən 353 müəssisə vardır. 2018-ci ildə Körfəz ölkələri 11,7 milyard ABŞ dolları həcminə təkafül sektoru ilə qlobal bazarda   n böyük paya (43%) sahib oldu (TKBB, 2021, səh.13).

İslam maliyyə sisteminin təkafül sektoru üzrə diaqram 10-da göstərilən məlumatlardan göründüyü kimi, İran, Səudiyyə Ərəbistanı, Malayziya   n sıralarda yer tutur. Amma Birləşmiş   r  b   mirlikl  ri, İndoneziya v   Türkiyənin bu sahədə gələcəkdə daha yax  şı nəticələrə çatacağı gözlənilir.

Bununla yanaşı, özəl Sektorun İnkı  afı   zr   İslam Korporasiyasının statistik məlumatlarına əsasən, qlobal səviyyədə Orta     rq və   imali Afrika 20 mlrd. ABŞ dolları, Körfəz   m  kda  lıq   urası dövlətləri 23 mlrd. ABŞ dolları pay ilə təkafül sektorunda regionlar üzrə qabaqcıl yerləri tutur. Bu sözügedən regionlarda həm islam sığorta məhsullarına

olan marağın artması, həm də tə kafül üçün lazımı ekosistemin yaxşılaşdırılması tədbirlərinin həyata keçirilməsi ilə bağlıdır.

Diaqram 10: Tə kafül aktivlərinin həcminə görə ən qabaqcıl ölkələr (2021-ci il üzrə, milyard ABŞ dolları)

Mənbə: Qlobal tə kafül bazarı⁹⁰

İslam maliyyəsi adı altında islam sığortası (tə kafül) ilə bağlı mühüm təşəbbüslər ortaya qoyan Malayziya nəqliyyat vasitələrinin sığortası ilə yanaşı, tibbi sığorta sahəsində də tə kafül təcrübələrini inkişaf etdirməyi hədəfləyir. Həmçinin o, 22 islam fintek şirkəti ilə qlobal islam fintek reytingində ikinci yerdədir. Malayziyada yeni sığorta texnologiyası kimi inkişaf etdirilən insurtek, blokçeyn texnologiyası ilə fondlarından istifadə edərək, aşağı gəlirli istehlakçılara daha münasib qiymətə tə kafül məhsulları təklif etməyi hədəfləyir.

2018-ci ildə London İslam Sığorta İttifaqı tə kafülün tətbiq edilməsi üçün rəhbər prinsiplər hazırlayaraq islam qanunlarına uyğun sığorta və təkrarsığorta məhsulunun gücünü artırmağı islam pəncərələrinin yaradılması çərçivəsində müəyyənləşdirmişdi.

Tə kafül islam maliyyə sənayesinin ən kiçik sektorudur. 2021-ci ildə 17%-lik güclü artımın fonunda 73 milyard ABŞ dollarına ümumi qlobal islam maliyyə aktivlərinin cəmi 2%-i çatıb. Tə kafül operatorları 2020-ci ildə əvvəlki ilə nisbətən xalis gəlirlərinin artdığını, xalis zərərlərinin azaldığını və ya zərərdən mənfəətə qayıdışını göstərən “müsbət fəaliyyət göstəricisi”ndə 75% uğur əldə ediblər. Sektor Körfəz Əməkdaşlıq Şurası (GCC) ölkələrində konsolidasiyadan keçir və bu da xərcləri sadələşdirəcək, azaldacaq. Cənub-Şərqi Asiyadakı böyük tənzimləmə dəyişiklikləri İndoneziya və Malayziyada idarəetməni gücləndirəcək, həmçinin Filippində potensial olaraq yeni iştirakçıları qarşılayacaq.

İslam sığortası haqqında məlumatlılığın hələ də aşağı səviyyədə olması islam sığorta sənayesinin böyüməsi ilə bağlı əsas maneələrdən birini təşkil edir. Bununla belə, islam sığortası sahəsində qlobal standartların formalaşmaması, nəzarət mexanizmlərinin əksikliyi, bu sahədə fiqhi müzakirələr və vəsaitlərin müvafiq gəlirli investisiya alətlərinə yönəldilməsi baxımından məhsul müxtəlifliyinin əksikliyi

⁹⁰https://icd-ps.org/uploads/files/ICD%20Refinitiv%20ifdi-report-20221669878247_1582.pdf səh. 36.

sektorun potensial artım tempinə çatmasında digər mühüm maneələrdəndir. İslam sığorta sisteminin inkişafı üçün digər mühüm məsələ ehtiyacı ödəyəcək kifayət qədər potensiala malik retəkafül şirkətlərinin olmamasıdır (CBFO, 2022, səh. 76).

Növbəti addım rəqəmsal sığortaçılar və təkafül operatorları olacaq və Malayziyanın mərkəzi bankı 2022-ci ilin yanvarında onların lisenziyalasdırma çərçivəsi üçün müzakirə sənədi verəcək. Bundan başqa, Pakistan hakimiyyəti Takaful Tech və ya qısaca TakTech-i işə salmaq üzərində işləyir.

Diqqət çəkici digər bölgə isə 2021-ci ildə ən sürətli böyüyən islam bankçılığı bazarlarından biri olan Tacikistan kimi ölkələrin olduğu Orta Asiya təkafül sektorunu da vuracaqdır. Qazaxıstan digər islam maliyyə qurumlarında, xüsusən də Fintechs-də güclü böyümə ilə islam maliyyə sənayesini genişləndirir.

Şimali Afrikada, Əlcəzairdə mənzil maliyyəsi kimi islam maliyyə məhsullarına tələbatın yüksək olması bir çox ənənəvi bankların islam pəncərələrini açmasına səbəb oldu. Əlcəzairdə islam maliyyə sənayesinin islam bankçılıq xidmətlərini tamamlamaq üçün bazara təqdim ediləcək təkafül məhsulları ilə böyüməsi gözlənilir.

İslam İnkişaf Bankı qrupuna daxil olan Özəl Sektorun İnkişafı üzrə İslam Korporasiyasının 2022-ci ilin islam maliyyəsinin inkişafı hesabatına görə, 2021-ci ildə təkafül (islam sığortası) bazarının ümumi həcmi 73 mlrd. ABŞ dolları olmuşdur (ICD - Refinitiv, 2022).

Proqnozlara görə, 2026-cı ilə kimi təkafül bazarının ümumi həcmi 106 mlrd. ABŞ dollarına çatacaqdır. Bununla bağlı məlumatlar diaqram 10-də öz əksini tapmışdır.

Mənbə: Qlobal təkafül trendi⁹¹

Dünya üzrə 335 təkafül şirkəti fəaliyyət göstərir. İslam maliyyə sisteminin tərkibi olan təkafül ümumi sektorda olduğu kimi 2021-ci ildə yüksək artım sürəti ilə irəli çıxmışdır.

⁹¹https://icd-ps.org/uploads/files/ICD%20Refinitiv%20ifdi-report-20221669878247_1582.pdf səh. 36

III FƏSİL

İSLAM TİCARƏT QANUNLARI VƏ İSLAM MALİYYƏ İNSTITUTLARINDA KÖRPORATİV İDARƏETMƏ STANDARTLARI

(Elsevər Quliyev)

3.1. İslam ticarət qanunları

3.1.1. İslam qanunvericiliyində müqavilə hüququ

İslam qanunvericiliyinin tarixi Qurani-Kərimin nazil olmasından başlayır və cəmiyyətin bütün sahələrini, o cümlədən sosial, iqtisadi, mədəni və hüquqi sferalarında mövcud məsələləri əhatə edir. Müqəddəs Qurani-Kərimdə mövcud olan ilahi qanunlar heç zaman dəyişdirilə bilməz və bu qanunlar bəşər üçün müqəddəs və vahid konstitusiyadır. Zaman etibarilə elm və texnikanın inkişafı dünyada yeni ənənələrin yaranmasına səbəb olur və cəmiyyətin iqtisadi və sosial həyatına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Həmin təsirlərin zərərli nəticələrindən qorunmaq və cəmiyyətin mənəvi dəyərlərinin inkişafı üçün şəriət alimləri tərəfindən Qurani-Kərimə əsaslanan müasir fətvaların verilməsi tələb olunur. Başqa sözlə ifadə etsək, islam dini o müasirliyi dəstəkləyir ki, cəmiyyətin mənəvi, elmi və sosial-iqtisadi inkişafına təkan verir və ədalətlik prinsipinin əsaslarını sarsıtmır (“Islamic Commercial Law” Dr Mohd Daud Bakar, Dr Syed Musa Alhabshi, Effendy Rahaman. London, 2011).

Qurani-Kərimin 40-a yaxın ayəsində təqribən 6 ticarət müqaviləsi növləri göstərilmişdir və bunu mahiyyətə maliyyə sahəsinə aid etmək olar. Məsələn olaraq:

“Ey iman gətirənlər! Qarşılıqlı razılıq əsasında olan ticarət istisna olmaqla öz aranızda bir-birinizin mallarını haqsız yerə yeməyin (şəriət və qanuna zidd yollarla).” Nisa surəsi, 29-cu ayə.

“Ey iman gətirənlər! Əhd-peymanlarınıza vəfa edin.” Məidə surəsi, 1-ci ayə.

Həzrəti Peyğəmbərin hədislərində müqavilənin vacibliyi nəinki təsdiq edilib, hətta müqavilə hüququnun düzgün anlayışı üçün izahlar da verilib. Bu da müqavilənin qüvvəyə minməsinə və qüvvədən düşməsi hallarını (və yaxud qanunsuz hesab edilməsini) göstərir.

Məsələn olaraq, Həzrəti Peyğəmbərdən nəql olunur ki, bir müsəlmanın əmlakının digər müsəlman tərəfindən icazəsiz istifadəsi haramdır və yalnız mülk sahibinin razılığı əsasında istifadə edilə bilər.

İslam ticarət qanunları ərəb dilində **fiqh əl-müamələh** adlandırılır və hüquqi qanunvericilik bazası olmaqla müqavilə məsələlərini, o cümlədən

müqavilə əsasında yaranan hüquq, vəzifə və öhdəlikləri tənzimləyir (“Islamic Commercial Law” Dr Mohd Daud Bakar, Dr Syed Musa Alhabshi, Effendy Rahaman. London, 2011). Müqavilənin nəticəsi razılaşdırılmış şərtlərə bağlıdır və gələcəkdə tərəflərin öz hüquq və vəzifələrini yerinə yetirmək səviyyəsindən asılı olaraq, qüvvəyə minmiş, qüvvədən düşmüş və yaxud mübahisəli hesab oluna bilər. Müqavilə hüququ insan həyatının bir çox aspektlərini əhatə etməklə insanların bir-birinə olan münasibətini ədalət və qanun baxımından nizamlayır. İslam qanunvericiliyində müqavilələr öz mahiyyətinə görə *siyasi, ictimai, ticarət və nikah* müqavilələri kimi təsnif edilə bilər. Müqavilə şərtlərini tənzimləyən əsas qanunverici sənəd “məcəllə” adlandırılır. İlk dəfə İslam Mülkü məcəlləsi (Majallah-Ahkam al-Adliyyah) Osmanlı İmperiyası tərəfindən 1876-cı ildə qəbul edilmişdir (CİMA “Islamic Banking and Takaful products” Dr Mohd Daud Bakar, Dr Syed Musa Alhabshi, Effendy Rahaman, London, 2011). Müqavilə ərəb dilinə “əqd” sözü kimi tərcümə olunur və mənası “bağlamaq” (düynləmək) deməkdir. Sadə dildə desək, müqaviləni təklif edənə və təklifi qəbul edənə bir-birinə bağlayır. Müqavilə tərəflərin bir-birinə olan niyyətlərini açıqlayır, tərəflərin hüquq və öhdəliklərini müəyyən edir (Introduction to Islamic Banking and Finance Dar Al Sharia and Dubai Islamic Bank. Dubai, 2013).

Cəmiyyətin hüquqi tələblərinin təmin edilməsindən irəli gələrək müqavilələr bir neçə növə və klassifikasiyalara ayrılır. İqtisadiyyatda bu tələblər satış müqaviləsindən başlayaraq şəriklik və girov müqavilələrinə qədər əhatə olunur (“Islamic Commercial Law” Dr Mohd Daud Bakar, Dr Syed Musa Alhabshi, Effendy Rahaman. London, 2011). Müqavilələrin müxtəlifliyi və yaranma səbəbi insanların tələblərinin çoxluğu və mürəkkəbliyindən irəli gəlir. Bunların hamısı şəriət qanunları çərçivəsində öz hüququ əksini tapmalıdır. Müqavilələrin təsnifləndirilməsi və hüquqi təhlili aşağıda qeyd olunan meyarlar əsasında aparılır:

- Hər bir müqavilə növünün özünəməxsus xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi;
- İslam maliyyə bazarında məhsul inkişafının təmin edilməsi məqsədilə mövcud müqavilə növlərinin təkmilləşdirilməsi;
- Müasir cəmiyyətin fərqli tələblərini ödəmək məqsədilə müqavilələrin yeni iqtisadi sahələrdə tətbiqi və əlaqəli istifadə edilməsi; məsələn, törəmə maliyyə alətləri üçün tətbiq edilməsini təmin etmək (CİMA, Islamic Finance Glossary of terms and contracts (Arabic-English) London, 2011).

Müqavilədə tərəflər

Müqavilənin hüquqi qüvvəyə minməsi üçün ən azı iki tərəfin olması vacibdir. Müqavilənin tərəfdarları dedikdə fərdi şəxs, bir qrup insan, hüquqi şəxslər nəzərdə tutulur. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, islam ticarət qanunları inglis qanunlarından fərqli olaraq birtərəfli müqavilənin imzalanmasına da icazə verir və bu yalnız xeyriyyə müqaviləsi, əvəzsiz yardımın göstərilməsi və ya hədiyyənin verilməsini nəzərdə tutur. Başqa sözlə desək, həmin müqavilə əsasında xeyriyyəçi tərəf öz niyyətini açıqlayır. Həmin müqavilədə qarşı tərəfin heç bir öhdəliyi olmadığı üçün onun razılığı da tələb olunmur.

İslam ticarət qanunlarına əsasən, bəzi müqavilələr üç tərəfli imzalana bilər. Bura (Hiwalah) borcu ötürən və borcu qəbul edən tərəflərin müqaviləsi aiddir.

İslam ticarət qanunlarına əsasən, müqavilə tərəfdarlarına qoyulan ikinci tələb onların yetkinlik yaşına çatması və aqlı cəhətdən sağlam (ruşd) olmalıdır. Bir çox müsəlman ölkələrində həddi-bülüğa çatma yaşı 18 yaş hesab edilir.

Müqavilədə tərəflərin seçilməsinə dair şəriətin tələbləri.

Şəriət müqavilədə tərəflərin seçilməsinə dair (bir neçə istisnalardan başqa) heç bir xüsusi tələb qoymur. Bu o deməkdir ki, müsəlman qeyri-müsəlman ilə müqavilə imzalaya bilər. Məscid və müsəlmanlar üçün müqəddəs hesab edilən yerlərin idarə olunması üçün rəhbər şəxsin təyin edilməsi istisna haldır. Belə ki, yalnız müsəlman olan şəxs həmin yerlərə idarəçi kimi təyin oluna bilər. Digər istisna şəriqlik məsələsinə aiddir, belə ki, bir müsəlman digər müsəlman şərikinin razılığı olmadan qeyri-müsəlmanı özlərinə üçüncü şərik kimi qəbul edə bilməz.

Müqavilənin predmeti.

İslam ticarət qanunlarında hər cür müqavilə predmetləri üçün şəriətə uyğun olaraq bir neçə tələb mövcuddur. Həmin tələblər aşağıdakılardır:

- Müqavilənin predmeti şəriət tərəfindən qadağan olunmayan xidmətlər olmalıdır. Belə ki, spirtli içkilər, donuz əti istehsalı və donuz əti məmulatları, qumar oyunları və ya haram məhsullar üçün qablaşdırma, daşıma və ya anbarda saxlanma xidmətlərini, habelə şəriətlə qadağan olunmuş digər iqtisadi fəaliyyət növləri aid edilə bilməz.
- Müqavilənin predmeti konkret və aydın olmalıdır ki, özündə gərar (qeyri-müəyyənlik) ifadələri daşıyan cümlələrdən kənar olsun. Lakin sələm müqavilələrinin predmetləri üçün istisnalar edilir, çünki müqavilə imzalanan zaman onun predmeti fiziki olaraq mövcud olmur. Lakin bu halda müqavilə predmetinin texniki xüsusiyyətlərinin təfsiri verilir. Bu da qeyri-müəyyənliklərdən kənar qalmağa imkan verir.

- Müqavilənin predmeti mal və xidmətlərin müqavilədə göstərilən müddətdə alıcıya çatdırılmasını nəzərdə tutur. Əgər müqavilə predmeti hər hansı bir səbəbdən (əmlakın itkisi və ya qanunverici məhdudiyyətlərdən irəli gələrək) alıcıya çatdırılmırsa, müqavilə yekunlaşmamış hesab edilir.
- Müqavilənin predmeti müqavilənin mahiyyətini əhatə etməlidir. Məsələn, istisna müqavilələrinin predmeti tikiləcək və ya istehsal olunacaq aktivləri əhatə etməlidir. İstisna müqaviləsinin predmeti hazır məhsul və ya aktiv ola bilməz.

3.1.2. İslam ticarətində birtərəfli və ikitərəfli müqavilələr

İslam ticarət qanunvericiliyində bütün müqavilələr makroperspektiv baxımından iştirak edən tərəflərin sayına görə birtərəfli (unilateral) və iki tərəfli (bilateral) müqavilələrə bölünür. Bu təsnifləndirmənin vacibliyi ondan irəli gəlir ki, hər bir müqavilənin özünəməxsus davranış və xüsusiyyətləri mövcuddur (M. Kabir Hassan, Mervyn K. Lewis, 2009). Həmin xüsusiyyətlər aşağıda göstərilən cədvəldə öz əksini tapmışdır:

Müqavilələrin təsnifləndirilməsi və xüsusiyyətləri

Cədvəl 3.1.1.

Müqavilənin xüsusiyyətləri	İkitərəfli	Birtərəfli
Müqavilə iştirakçılarının sayı	İki tərəf	Bir tərəf
Müzakirələrin aparılması	Tələblər	Tələblər mövcud deyil
Qarşı tərəfin şərtləri qəbul etməsi	Tələblər	Tələblər mövcud deyil
Məqsəd	Ticarət	Maddi təminat
Qeyri-müəyyənlik amilləri (ğarar)	Qadağandır	Qismən icazə verilir

Birtərəfli müqavilənin mahiyyəti bir tərəfin digər tərəfə əvəzsiz və qarşılığında heç nə gözləmədən (tələb etmədən) xidmət göstərməkdir. Burada məqsəd qarşı tərəfə qayğının, ehtiramın və minnətdarlığın ifadə edilməsindən ibarət olur. Bu halda müqavilənin etibarlı olması üçün qarşı tərəfin (yardım ünvanlanan şəxsin) təsdiqi tələb olunmur və yalnız bu cür müqavilələrdə bir sıra qeyri-müəyyənliklərə yol verilməsi mümkündür ("Islamic Commercial Law" Dr Mohd Daud Bakar, Dr Syed Musa Alhabshi, Effendy Rahaman. London, 2011). Məsələn, "A" Şirkəti 2021-ci il ərzində vətəndaş A.Məmmədovun borcunun qaytarılması haqqında həmin şəxsə müqavilə imzalamışdır. Şərtədən görünür ki, borcun qaytarılmasına dair konkret tarix və məbləğ göstərilmir. Şirkət öz imkanları çərçivəsində bunu etməyi öz üzərinə götürmüşdür. Birtərəfli müqavilələr adətən xeyriyyə, borcun bağışlanması və ya qarşı tərəfin xeyrinə öz maddi payından imtina etmək məqsədi daşıyır (Islamic Finance Law: Economics, and Practice made by Mahmoud A. ElGamal, 2015 // Rice University, Houston).

Birtərəfli müqavilə növləri aşağıdakılardır:

Təbərru – xeyriyyə müqaviləsi qarşı tərəfə heç bir öhdəlik yaratmadan bir tərəfin digər tərəfə əvəsiz yardım göstərməsidir.

İbra – borcun azaldılması müqaviləsi borclunun vaxtından əvvəl borcu qaytardığı halda, borcverənin şəxsi qərarı əsasında borcun bir hissəsinin bağışlanmasıdır. İslam ticarət qanunlarına əsasən, satış müqavilələrində qiymətin azaldılması ilə bağlı əlavə müqavilə bağlana bilməz. Belə ki, bu halda satış müqaviləsi və həmin müqavilə arasında qiymətin müəyyən edilməsinə dair qeyri-müəyyənlik yaranır (Kabir Hassan, M. Handbook of Islamic Banking / M. Kabir Hassan, Mervyn K. Lewis. – Canberra, 2009).

Tənazul – imtina müqaviləsi tərəflərdən birinin faydanın bir hissəsini digər tərəfin xeyrinə imtina etməsidir. Adətən cəlb olunmuş menecerlərin səmərəli fəaliyyətinə görə şirkətlərin əlavə ödədiyi mükafat və yaxud müdərəbə müqaviləsi əsasında banka ödənilən komissiya nəzərdə tutulur.

Vəsiyyəh – vəsiyyəət müqaviləsi. İslam ticarət qanunlarına əsasən vəsiyyəət edən şəxs vəsiyyəət olunan şəxslər arasında ola bilməz. Qurani-Kərimdə vəsiyyəət olunan əmlakın düzgün bölüşdürülməsi haqqında dəqiq göstərişlər verilmişdir. Vəsiyyəət müqaviləsi o kəslərə şamil edilir ki, onlar vəsiyyəət edənin bir başa varisi deyil və əmlakın 1/3 hissəsindən onlara pay düşmür. Şəriət əhkam qanunlarına əsasən, bir şəxs öz əmlakının yalnız 1/3 qədər kənar şəxsə vəsiyyəət edə bilər. Əgər hər hansı bir şəxs bunu etmək istəyirsə, bu halda digər varislərin razılığı tələb olunur (Islamic Finance & Markets 2016 // Law Business Research. 2016).

İkitərəfli müqavilə ən azı iki eyni hüquqi səlahiyyət və imkanlara malik olan tərəflər arasında imzalanır. Tərəflər bu müqavilədə kommersiya səmərəsi əldə etmək üçün iştirak edirlər. Müqavilənin qiyməti, mübadilə məqsədi, ödənişin müddəti, qaydası və çatdırılma şərtlərinin heç biri qeyri-müəyyən qalmamalıdır. Əks halda, bu, gələcəkdə tərəflər arasında mübahisələrə səbəb ola bilər. Tərəflər arasında ticarət məqsədilə imzalanmış müqavilədə mübahisələr o vaxt yaranır ki, göstərilən şərtlər onların istədikləri nəticəni vermir və onlar üçün bu müqaviləni səmərəsiz edir. İslam hüququna əsasən, bütün ikitərəfli müqavilələr özündə qeyri-müəyyənlik ifadə edən şərtləri əks etdirməməlidir və yalnız bu halda müqavilə hüquqi cəhətdən etibarlı hesab edilir (Islamic Finance & Markets 2016 // Law Business Research. 2016).

Qərz-i-həsən ərəb dilindən tərcümədə “gözəl borc” deməkdir və xeyriyyə müqaviləsi hesab edilmir. İslam ticarət qanunlarına əsasən, borc müqaviləsində (qərz / həsən) pula əmtəə kimi yanaşılır. Belə ki, pul eyni miqdarda borca verilə bilər və eyni miqdarda geri alın bilər. Borcun üstündə əlavə şərtləri tətbiq edərək əlavə pul və yaxud digər əmtəənin

alınması yol verilməzdir və riba hesab edilir (Islamic Finance & Markets 2016 // Law Business Research. 2016). Həzrəti Peyğəmbər bir hədisində belə buyurmuşdur: **“Borc üstündə borc verənin əldə etdiyi əlavə səmərə riba hesab edilir.”**

Borc müqaviləsi borc alana borcun vaxtında və eyni miqdarda ödənilməsinə dair öhdəlik yaradır. Bunun üçün borcverən zəmanət və yaxud girov tələb edə bilər. Borc alan vəfat etdiyi təqdirdə onun borc öhdəliyi varislərinə keçir. İslam ticarət qanunlarına əsasən, borc müddətli ödəniş əsasında və hissə-hissə ödənilə bilər. İslam dinində borcun əsas mahiyyəti borc alana kömək göstərmək məqsədi daşıyır.

Bey satış müqaviləsi. İslam ticarət qanunları əsasında tərtib edilən ən vacib müqavilə növlərindən biri satış müqaviləsi hesab edilir. Tarixən ticarət dünya xalqları arasında mövcud olduğu üçün ticarət (satış) müqaviləsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edib. Qurani-Kərim ribanın əksi olaraq ticarəti müsəlmanlara halal etmişdir. Bey termini mülkiyyət hüququnun satışından əlavə, istifadə etmək hüququnun da satışını nəzərdə tutur. Mülkiyyət hüququnun satışında əmtəə üzrə sərəncam vermək hüququ bir tərəfdən tam şəkildə digər tərəfə keçir. İstifadə etmək hüququnun satışı əsasən lizinq müqavilələrin tərkib hissəsi kimi istifadə edilir. Geniş mənada ticarət müqavilələri bir əmtəənin digər əmtəəyə dəyişdirilməsi (barter ticarəti), əmtəənin pula dəyişdirilməsi (satış) və yaxud pulun pula mübadiləsi (valyuta ticarəti) əməliyyatlarında istifadə edilir (Islamic Finance Law: Economics, and Practice made by Mahmoud A. ElGamal, 2015 // Rice University, Houston). Satış müqavilələri maya dəyərinin bəyan edilməsindən asılı olaraq iki hissəyə ayrılır:

- Etibarlı satış – amanah (əmanət)
- Razılaşdırılmış satış - müsavəmə

Etibarlı satış müqaviləsi – Əmanət

Amanah – etibarlı satış müqaviləsidir. Burada satıcı satdığı malın maya dəyərini qarşı tərəfə açıqlayır. İslam dini bu cür ticarət əlaqələrinin qurulmasını bəyənir və təşviq edir. Lakin bu şərtlər əsasında müqavilə imzalayan satıcı məlumatları düzgün vermədiyi və qeyri-səmimi davranış nümayiş etdirdiyi halda, müqaviləyə xitam verilir və mallar satıcıya qaytarılır. Amanah müqavilələri üç hissəyə bölünür:

Bey’ul-mürabaha – əmtəənin maya dəyərinin üzərinə mənfəət əlavə etməklə satılması.

Bey’ut-tövliyə – əmtəənin maya dəyərinə satılması.

Bey’ul-vədiə – əmtəənin maya dəyərindən aşağı qiymətə satılması.

Amanah müqavilələrinin mahiyyəti

Cədvəl 3.1.2.

Müqavilə növü	Maya dəyəri	Satış qiyməti	Mənfəət	Zərər
Bey'ul-mürabaha	\$ 5,000	\$5,500	\$500/10%	×
Bey'ut-tövliyə	\$ 5,000	\$ 5,000	×	×
Bey'ul-vadiə	\$ 5,000	\$4,200	×	\$800

Cədvəldə göstərilən hər üç müqavilə üzrə satılan malların maya dəyəri satıcı tərəfindən bəyan edilməlidir. Belə ki, etibarlı satış qaydası bu şərtə riayət olunmasını tələb edir (Islamic Financial Service Industry Stability Report 2019).

Mürabaha Təvərrüq üç tərəf arasında bağalanan və müştərini nəğd pulla maliyyələşdirən müqavilədir. Burada nəğd pul maliyyələşdirilməsinə ehtiyacı olan tərəf aktivi bankdan müddətli ödəniş şərti ilə baha alır, üçüncü tərəfə nisbətən ucuz qiymətə satıb nəğd pul əldə edir. Məsələn, bank müştərinin sifarişi əsasında “A” satıcısından 20000 ABŞ dollar məbləğində avtomobil alır. Sonradan həmin avtomobili müştəriyə 36 ay müddətində ödəmək şərti ilə 25000 ABŞ dollarına satır. Müştəri həmin avtomobili “B” satıcısına elə həmin vaxtda 20000 ABŞ dollarına satıb nəğd pul əldə edir. Bu əməliyyatın aparılmasına dair xüsusi şəriət şərtləri mövcuddur (Kabir Hassan, M. Handbook of Islamic Banking / M. Kabir Hassan, Mervyn K. Lewis. – Canberra, 2009):

Əmtəə təsbit olunmalı və satıcının digər mallarından ayırd edilməlidir.

Əmtəə üçüncü tərəfə satılmamışdan öncə müştərinin mülkiyyətinə keçirilməlidir.

Əmtəə əqdin bağlanıldığı yerdə mövcud olmadığı halda, malın xüsusiyyətləri, miqdarı və mövcud olduğu yer müştəriyə göstərilməlidir.

Əmtəənin təhvil alınmasına mane olan heç bir səbəb olmamalıdır.

Əmtəə malın ilk satıcısına satıla bilməz.

Təvərrüq müasir dövrdə islam bankları tərəfindən pul vəsaitlərinə ehtiyacı olan müştəriləri maliyyələşdirmək üçün istifadə olunur, lakin bir çox alimlər bu əməliyyatın aparılmasını ziddiyyətli hesab edirlər.

Razılaşdırılmış satış müqaviləsi – Müsavəmə

Qarşılıqlı etibara əsaslanmayan satış müqaviləsi **müsavəmə** adlanır. Bu müqavilənin şərtləri (xüsusən də qiyməti) alıcı və satıcı arasında danışıqlar vasitəsilə razılaşdırılır və maya dəyərinə istinad edilmir. Başqa sözlə ifadə etsək, müsavəmə malın qiymətinin alıcı və satıcı arasında danışıqlar əsasında satıcı tərəfin maya dəyərinə və yaxud çəkdiyi xərclərə istinad edilməyən razılaşdırılmış satışdır.

İslam ticarət qaydalarına əsasən, amanah (mürabaha, tövliyə, vadiə) və müsavəmə müqavilələri üzrə malların dəyərinin ödənişi yerində

(dərhal) və yaxud möhlətli ödənişlə həyata keçirilə bilər. Lakin malların çatdırılması yerindəcə (saziş imzalanan kimi) həyata keçirilməlidir. Bu qayda həmin müqavilələri forvard müqavilələrindən fərqləndirir və satış mallarının sonradan hissə ilə çatdırılması həyata keçirilir (Islamic Financial Service Industry Stability Report 2019).

Satış müqavilələrinin xüsusiyyətləri

Cədvəl 3.1.3.

Müqavilələrin növü	Çatdırılma	Ödəniş	Qeydlər
Müsavəmə	Yerində (spot)	Yerində / hissə-hissə	Maya dəyəri açıqlanmışdır. Qiymət maya dəyərinə, maya dəyərindən yuxarı və ya maya dəyərindən aşağı olur və alıcıya açıqlanmışdır.
Mürabaha	Yerində (spot)	Yerində / hissə-hissə	Maya dəyəri açıqlanmışdır. Qiymət maya dəyərindən bəbə olur.
Tövliyə	Yerində (spot)	Yerində / hissə-hissə	Maya dəyəri açıqlanmışdır. Qiymət maya dəyərində bəbə olur.
Vədiə	Yerində (spot)	Yerində / hissə-hissə	Maya dəyəri açıqlanmışdır. Qiymət maya dəyərindən aşağı olur.

Ticarət müqavilələrində ödəmə şərtləri

İslam ticarət qanunlarına əsasən, müqavilələr ödəmə şərtlərindən asılı olaraq, bir neçə növə təsnifləndirilə bilər. Bu təsnifləndirilmə müqavilə məbləğinin ödəmə qaydası və ödəmə müddəti meyarları əsasında aparılır və aşağıda göstərilən müqavilələri nəzərdə tutur (Islamic Finance & Markets 2016 // Law Business Research. 2016):

Bey əl-müəccəl müqavilə üzrə əmtəə dəyərinin alıcı tərəfindən möhlətli ödənilməsidir.

Bey əs-sarf valyuta mübadiləsi müqaviləsidir. Valyuta məbləğləri yerindəcə razılaşdırılmış qiymətə mübadilə olunmalıdır. Bu müqavilə üzrə möhlətli ödəniş və yaxud çatdırılma qadağandır.

Bey əl-urbun müqavilə üzrə əmtəə dəyərinin bir qisminin öncədən ödənilməsi, qalan hissəsinin tərəflər arasında razılaşdırılmış müddətlərdə və məbləğlərdə ödənilməsi, daha sonra əmtəənin təhvil alınmasıdır. Bu müqavilə bir növ beh müqaviləsidir, lakin alıcı təyin olunmuş müddətdə malın dəyərinin qalan hissəsini ödəyə bilmədikdə beh satıcının xeyrinə ləğv edilir.

Sələm müqavilə üzrə əmtəə dəyərinin bütöv məbləğinin qabaqcadan (avans) ödənilməsi, hazır məhsulun müəyyən dövrdən sonra alıcıya çatdırılmasıdır.

İstisna gələcəkdə istehsal olunacaq malın / aktivin dəyərinin istehsalçıya qabaqcadan hissə-hissə ödənilməklə hazır məhsulun sonradan alıcıya çatdırılmasıdır.

Bey əl-urbun. Sələm və istisna müqavilələri üzrə sifariş məhsulların texniki xarakteristikaları əsasında həyata keçirilir.

Ticarət müqavilələrində çatdırılma şərtləri

İslam ticarət qanunları üzrə tərtib olunan ikitərəfli müqavilələrin digər vacib xüsusiyyəti, malların çatdırılması şərtidir. Çatdırılma şərtinin vacibliyi müqavilə şərtlərinin müzakirəsi zamanı malların fiziki mövcudluğu amili ilə bağlıdır. Belə ki, əgər danışıqlar mürabaha, tövliyə, vədiə və müsavəmə müqavilələri ətrafında gedirsə, demək mallar istehsal edilib və çatdırılmaya hazırdır. Qeyd olunan dörd növ müqaviləni fiziki mövcudluğu olmayan mallar üzrə bağlamaq qadağandır. Eyni şərt valyuta mübadiləsi müqavilələrinə də aid edilir (Islamic Financial Service Industry Stability Report 2019). Lakin *sələm* və *istisna* müqavilələrinə əsasən, mallar (aktiv) gələcək zamanda çatdırıla bilər. Belə ki, *sələm* öz mahiyyətinə görə forvard (kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında daha çox istifadə edilir), *istisna* isə tikinti-quraşdırma müqaviləsidir. Hər iki müqavilə üzrə qiymət öncədən razılaşdırılaraq bağlanır (locked price). *Sələm* və *istisna* müqavilələri arasında fərq bundan ibarətdir ki, *istisna* müqaviləsi üzrə ödəniş qismən tikinti mərhələləri yekunlaşdıqca aparıla bilər. *Sələm* məhsulunda isə müqavilə məbləği tam olaraq avans kimi ödənilir. Satış müqavilələrinin müqayisəli xüsusiyyətləri cədvəl 4-də verilmişdir.

Satış müqavilələrinin xüsusiyyətləri

Cədvəl 3.1.4.

Xüsusiyyətlər	Mürabaha	Müsavəmə	İstisna	Sələm
Ödəniş	Yerində	Yerində	Qismən avans ödənişlər	Müqavilə məbləğinin tam avans ödənişi
Çatdırılma	Yerində	Yerində	Gələcəkdə	Gələcəkdə
Mənfəətin əldə olunması				
Məhsul / Aktiv	Fiziki mövcudluğu əsasında ticarət olunur	Fiziki mövcudluğu əsasında ticarət olunur	Texniki xarakteristikası əsasında sifariş olunur	Texniki xarakteristikası əsasında sifariş olunur

İslam ticarət qanunlarında istifadə hüquqlarının ötürülmə müqavilələri və onların xüsusiyyətləri

İslam ticarət qanunvericiliyinin təsnifləndirilməsində ikinci böyük müqavilə qrupuna istifadə hüquqlarının ötürülməsi müqavilələri daxildir. Satış müqavilələrindən fərqli olaraq bu müqavilələrlə hər hansı bir aktiv üzrə istifadə hüquqlarının mülkiyyətçidən istifadəçiyə keçmə şərtləri tənzimlənir. Bu müqavilə növü islam ticarət qanunlarında **icarə** adlanır və öz-özlüyündə əməyin işə cəlb olunması və lizinq məsələlərini əhatə edir. Əmək müqaviləsi şərtlərinə əsasən, bir tərəf qarşı tərəfə öz əməyini (ixtisaslı xidmətini) “satır” və bunun müqabilində xidmət haqqı və yaxud əmək haqqı əldə edir. Əmək / xidmət müqavilələrinin böyük hissəsi icarə müqaviləsinin alt bölməsinə aiddir və işçinin işə cəlb olunma müqaviləsi

(və yaxud muzdlu əməyin istifadəsi) **icarə ‘aləl-əşxas** adlanır. Aktivin lizinqə verilməsi müqaviləsi **icarə əl-ə’yan**, bu müqavilə üzrə tərəflər isə **icarədar** və **icarəçi** adlanır. İcarəçi bu müqavilə üzrə aktivdən istifadə etmə hüququ qazanır, lakin bunun müqabilində icarə pulu ödəmək öhdəliyini qəbul edir. İcarə al-a’yan müqaviləsi daha çox maliyyə bazarları üçün istifadə olunur.

İcarə müqaviləsinin alt bölmələri

Sxem 3.1.1.

İcarə müqaviləsinin, xüsusən də istifadə hüquqların ötürülməsi şərtləri şəriət qanunlarına əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- İcarədar icarəyə verdiyi əmlakın tam hüquqlu sahibi olmalıdır və yaxud mülkiyyətçinin səlahiyyətli şəxsi olmalıdır. İcarəçi icarədarın razılığı əsasında aktiv sub-lizinqə üçüncü tərəflərə verə bilər.
- İcarəyə verilən / alınan aktiv icarədara / icarəçiyə şəriət baxımından halal hesab edilən iqtisadi fəaliyyətdən gəlir gətirməlidir. Məsələn, qumar evinin icarəyə götürülməsi icazəli deyil.
- İcarə ödənişi tərəflər arasında qabaqcadan razılaşdırılmış sabit məbləğ əsasında aparılmalıdır. Üzən (dəyişən) icarə haqqı ödənişləri də tətbiq oluna bilər. Bir şərtlə ki, həmin ödənişləri dövrü olaraq müəyyən edən etibarlı istinad mənbəyi tərəflər arasında razılaşdırılsın. Yeni icarə haqlarının təyin edilməsi üçün istifadə edilən istinad mənbəyi, daimi və sorğulanan olmalıdır.
- İcarəyə verilən əmlak üzrə risklər icarədara məxsusdur. Əmlakın əsaslı təmiri və bütün təhlükələrə qarşı sığortalanma xərcləri, icarəyə verilmiş əmlakın istismarı üzrə bütün cari xərclər, o cümlədən kommunal xərclər və yaxud nəqliyyat vasitəsi üçün yol vergisinin ödənilməsi icarəçinin məsuliyyətindədir.
- İcarəçi icarəyə götürdüyü əmlakı etibarlı bir şəkildə idarə etməlidir. Əmlaka dəyən zərər əgər onun məsuliyyətsizliyi və laqeyidliyi nəticəsində baş verməyibsə, icarədar tərəfindən qarşılanır.

- Əmlakın tamamilə sıradan çıxması icarə müqaviləsini etibarsız edir (əgər icarədar həmin əmlakı eyni istismar hüququ ilə başqa əmlakla əvəz etməsə). Əmlakın qismən sıradan çıxması icarəçiyə icarə məbləğinin azaldılması hüququnu verir.
- İcarə müqaviləsi heç bir tərəfə birtərəfli qaydada müqavilənin şərtlərini dəyişdirməyə və yaxud müqaviləyə xitam verməyə icazə vermir. Müqaviləyə bütün əlavə və dəyişikliklər tərəflərin qarşılıqlı razılığı əsasında edilə bilər.
- İcarəçi yalnız icarədarın icazəsi ilə əmlakın əsaslı yaxşılaşdırılmasına (modernləşdirilməsinə) xərc çəkə bilər və sonradan həmin xərci icarə pulunun azaldılması və yaxud icarədarın geriya alınması hesabına bərpa edə bilər.

Əməliyyat və maliyyə lizinqi müqavilələri

İcarəyə verilmiş əmlakın istifadə hüquqlarına dair iki növ icarə müqaviləsi mövcuddur:

1.İcarə təsiliyyə – əməliyyat icarəsi.

2.İcarə müntəhiyyə bi təmlək – maliyyə icarəsi.

İcarə təsiliyyə (əməliyyat icarəsi) sadə icarə müqaviləsidir. Burada sahibkar alıcıdan aktivini satın alıb onu müəyyən müddətə icarə haqqı ilə üçüncü tərəfə icarəyə verir. İcarə müddəti bitəndə icarəçi həmin aktivini icarədarə qaytarmalıdır. Bu halda icarədar icarə müqaviləsini uzada və ya həmin əmlakı üçüncü tərəfə icarəyə verə bilər. Əməliyyat icarəsində icarəçi icarəyə götürdüyü əmlakı icarədarın satın ala bilməz.

İcarə müntəhiyyə bi təmlək mənə etibarilə islam icarə və satın alınma müqaviləsidir və mahiyyətinə görə maliyyə lizinqinə aiddir. Bu müqavilədə də əsas ilkin şərt istifadə hüququnun icarə haqqı müqabilində əmlakın icarəyə verilməsidir. Müqavilənin sonunda həmin əmlak icarədarın icarəçiyə keçməklə yekunlaşır. Bu sxemə əsasən, icarəçinin icarəyə götürdüyü əmlakın özgəninkiləşdirmə şərtlərini danışmaqda ona satılmasını icarəçiyə təklif etmə imkanı var, yəni icarədar əmlakı icarəçinin tələbi əsasında ona satacağını öhdəlik götürür. Satış qiyməti, ödəmə şərtləri və mülkiyyət hüququnun ötürülməsi öncədən razılaşdırılır.

Əməliyyat və maliyyə icarəsi müqavilələrinin xüsusiyyətləri

Cədvəl 3.1.5.

Xüsusiyyətlər Müqavilə	Əməliyyat icarəsi	Maliyyə icarəsi
	Icarə	Icarədar icarəyə verdiyi əmlakı, icarəçiyə satmaq öhdəliyi götürür.
Mülkiyyət risk və digər xərclər	Icarədara məxsusdur	Icarədara məxsusdur.
İstismar riski və cari xərclər	Icarəçiyə məxsusdur	Icarəçiyə məxsusdur.
Icarə ödənişi	Sabit və ya dəyişən ödənişlər	Sabit və ya dəyişən ödənişlər
Mülkiyyət hüququnun keçməsi	x	
Aktiv	Əgər sərəməlidirsə və şəriətə uyğundursa, məhdudiyyət qoyulmur.	Əgər sərəməlidirsə və şəriətə uyğundursa, məhdudiyyət qoyulmur.

Cədvəldə xüsusiyyətləri qeyd olunan müqavilələrin təhlilindən məlum olur ki, onların arasındakı fərq yalnız icarədarın icarəyə verdiyi əmlakın gələcəkdə icarəçiyə satmaq öhdəliyindən ibarətdir.

Icarə müqavilələrinin hüquqi xüsusiyyətləri

İslam şəriətinin icarə müqavilələrində, xüsusən də istifadə hüququnun ötürülməsi və ya mülkiyyət hüququnun bir tərəfdən digər tərəfə keçməsi məsələlərində xüsusi tələblər mövcuddur. Həmin tələblərin bir qismi aşağıdakı kimidir:

- İcarədar icarəyə verdiyi əmlakın tam hüquqlu sahibi olmalıdır.
- Əmlak texniki cəhətdən yaxşı vəziyyətdə icarədar tərəfindən icarəçiyə təhvil verilməlidir. Əgər əmlaka hər hansı bir kənar təsir nəticəsində ziyan dəyərsə və həmin ziyanın dəymə səbəbi icarəçinin hərəkətsizliyi və ya ləqeyd yanaşması nəticəsində baş verməyibse, icarəçi dəymiş zərərə görə məsuliyyət daşıyır.

“İcarə müntəhiyyə bi təmlik” müqaviləsi üzrə mülkiyyət hüququnun icarədardan icarəçiyə keçməsi prosesi aşağıda göstərilən metodlardan birinin istifadəsi ilə rəsmiləşdirilməlidir:

Rəmzi qiymətə satış öhdəliyi, icarənin qalıq məbləğinin sürətli ödənişi və ya əmlakın bazar dəyərinin icarədara tam ödənilməsi şərtləri əsasında;

Icarəçidən heç bir öhdəlik tələb etməmək şərti icarə obyektini hədiyyə vermək vədi;

Icarəçi tərəfindən bütün icarə ödənişlərinin tamamlanmasından sonra icarə obyektini hədiyyə vermək vədi.

Hər üç halda (rəmzi satış, əvəzsiz hədiyyə və hansısa öhdəliklərin yerinə yetirilməsi müqabilində hədiyyə etmək) vədin verilməsi sənədi, “icarə müntəhiyyə bi təmlik” müqaviləsindən kənar tərtib olunmalıdır və həmin müqavilənin tərkib hissəsi ola bilməz.

Yuxarıda qeyd olunan hər hansı bir şərt əsasında mülkiyyət hüququnun icarədardan icarəçiyə keçməsi yalnız icarədarın öhdəliyidir. Bu öhdəlik yalnız icarədara vacibdir və icarəçi maliyyə lizinə qinə

götürdüyü əmlakın öz mülkiyyətinə keçirilməsindən imtina edə bilər. Bu qaydaların mövcudluğu şəriət tərəfindən qadağan olunan qarşılıqlı vədlərin qarşısını alır. Belə ki, qarşılıqlı vədlər yeni müqavilə deməkdir və yalnız bu formada öz hüquqi əksini tapa bilər.

Mülkiyyət hüququnun icarədən icarəçiyə hədiyyə və ya satınalma vasitəsi ilə keçirilməsi zamanı yeni sənədləşmənin tərtib olunması tələb olunur, çünki maliyyə lizinzi müqaviləsi və yaxud vəd sənədi mülkiyyət hüququnun keçməsinə dair sənədlər hesab edilmir.

İcarə haqlarının gecikdirilməsi halında icarədar icarə haqqını qaldıra bilməz və ya cərimə ödənişlərini tələb edə bilməz.

İcarəyə verilən əmlak hər hansı bir zaman dilimində fərqli icarəçilərə lizinzi verilməz.

Tərəflər icarə müqaviləsini onun icrasına başlamadan öncə ləğv edə bilərlər.

3.1.3. İslam ticarət qanunlarında əməkdaşlıq müqavilələri

Müştərək əməkdaşlıq müqavilələrinin növləri

İslam ticarət qanunvericiliyinin təsnifləndirilməsində üçüncü müqavilə qrupuna müştərək əməkdaşlıq müqavilələri daxildir. Əməkdaşlıq müqavilələri iki növə ayrılır:

- Müdarəbə
- Müşarəbə.

Müdarəbə bir tərəfin maliyyə kapitalı, digər tərəfin isə ixtisaslaşmış peşakar xidmət və idarəetmə təqdim etdiyi əməkdaşlıq müqaviləsidir. Fəaliyyət zərərli nəticələndiyi halda, maliyyə itkisi yalnız maliyyə kapitalını təqdim edəninə aid edilir, qarşı tərəf isə peşakar xidmət nəticəsində səmərə əldə edə bilmir. Mənfəət bölgüsü tərəflər arasında qabaqcadan razılaşdırılmış mütənasiblik əsasında və yaxud təyin olunmuş komissiya əsasında aparılır. Burada xidmət göstərən tərəf adətən İslam Maliyyə İnstitutları olur və onların idarə etdiyi maliyyə kapitalı maliyyə bazarlarında yerləşdirilir.

Müşarəbə əməkdaşlıq müqaviləsində hər iki tərəf kapital təqdim edir. Mənfəət bölgüsü əvvəlcədən razılaşdırılmış mütənasiblik əsasında, zərər isə hər iki tərəfin məcmu kapitalda mövcud olan payının nisbəti əsasında bölüşdürülür. Bu müqavilə investisiya layihələri üçün tətbiq edilən və tərəflərin şəriklik prinsipi əsasında biznes layihəsini icra etdikləri əsas müqavilə növüdür. Bu müqavilədə İslam Maliyyə İnstitutları biznes (iqtisadi) layihəsinin maliyyə təminatçıları olurlar, qarşı tərəf isə kapital qismində pul, əmlak, torpaq, avadanlıq, ixtisaslaşmış əmək, intellektual mülkiyyət və digər bu kimi aktivləri təqdim edir.

Maraqların qorunması müqavilələri

İslam ticarət qanunlarında digər vacib müqavilə növlərindən biri maraqların qorunması müqaviləsidir. Bu müqavilənin mahiyyəti tərəflərin, iqtisadi mənafeələrinin qorunmasıdır. Maraqların qorunma müqaviləsi üç növ üzrə təsniflənir:

- Həvalə
- Rehin
- Kəfalə

Həvalə qarışıqlıqlı razılaşma əsasında üçüncü tərəf vasitəsilə borc ödənişinin ötürülməsi (köçürülməsi) müqaviləsidir. Bu məsələnin hansı halda baş verdiyinə belə bir izahla aydınlıq gətirək. Fərz edək ki, A tərəfi B tərəfinə 1000 manat pul borcludur, B tərəfi də C tərəfinə 1000 manat borcludur. Burada B həm kreditor, həm də debitor qismində çıxış edir. Həvalə müqaviləsinə əsasən, B tərəfin C tərəfə olan borcunu ödəməyi A tərəfi öz üzərinə götürür və B tərəfi borc öhdəliyindən azad olur. Burada vacib tələblərdən biri budur ki, C tərəfi borcun üçüncü tərəf, yəni A tərəfi vasitəsi ilə ödənilməsinə razılıq versin.

Rehin öhdəliklərin tam icra olunmasına qədər borcun girovla təmin edilməsi müqaviləsidir. Şəriət qanunlarına əsasən, borcverən tərəf verdiyi borcun müqabilində girov tələb edə bilər. Burada həmin borcun girovla təmin olunması rehin müqaviləsi əsasında rəsmiləşdirilir. Borcalan borcu vaxtında qaytarmadığı təqdirdə borcverən həmin girovu satın borc məbləği miqdarında öz pulunu geri qaytara bilər. Heç bir halda rehin müqaviləsi borcun müqabilində əlavə ödənişlərin, mükafatın, faizlərin və yaxud cərimənin tələb edilməsinə səbəb ola bilməz.

Kəfalə borc öhdəliklərinin icra olunmasının zəmanətlə təmin olunması müqaviləsidir. Burada bir tərəf (zəmanət verən) borcverənin xeyrinə borcalanın öhdəliyinin yerinə yetirilməsinə dair zəmanət verir. Kəfalə müqaviləsi həvalə müqaviləsindən fərqli olaraq borcalanı bərdən azad etmir. Borcverən yalnız o halda zəmanətdən istifadə edir ki, artıq borcalandan öhdəliyin ödənilməsinə dair heç bir ümidi və imkanı qalmır.

Aşağıda göstərilən cədvəldə həvalə, rehin və kəfalə müqavilələrinin müqayisəli xüsusiyyətləri verilmişdir.

Maraqların qorunması müqavilələrinin xüsusiyyətləri

Cədvəl 3.1.6.

Xüsusiyyətlər	Girov (Rehin)	Zəmanət (Kafalə)	Borcun köçürülməsi (Havala)
Tərəflər	İki tərəf	Üç tərəf	Üç tərəf
Maraq dairəsi	İlkin borc ödənilməmişdir.	İlkin borc ödənilməmişdir.	İlkin borc ödənilməmişdir
Girovun istifadəsi hüququ	1. Müştəri girovu istifadə edə bilər. 2. Müştəri girovu istifadə edə bilməz.	İcra zamanəti Depozitlə təmin olunma	1. Məhdud 2. Qeyri-məhdud
Borc almaq üçün müraciət olunur.			Müraciət olunmur (Borc almanın vəfatı və ya müflisləşməsi halları istisna olmaqla).
Borcalan tərəfindən bir girovun başqa borc üzrə də təminat verması və ya başqa girovla əvəz edilməsi		×	×
Borc verənin razılığı		×	×

Muzdlu əmək və aktivin saxlanca qəbulu müqavilələri

İslam qanunvericiliyində yer alan digər müqavilə növləri muzdlu əməklə bağlıdır. Bu müqaviləyə əsasən, bir tərəf qarşı tərəfi onun adından iş və xidmətlərin görülməsinə cəlb edir. Bu müqavilə əmək müqaviləsi ilə oxşardır və iki növə ayrılır:

Vəkalə - agent müqaviləsi

Cüalə – xidmət haqqı əsaslı müqavilə

Vəkalə müqaviləsində prinsipial (işə cəlb edən) onun adından və ya onun maraqlarında müəyyən işlərin və xidmətlərin göstərilməsi üçün agent (işçini / mütəxəssisi) işə cəlb edir. Bu işlərin və xidmətlərin görülməsi ilə bağlı bütün məsuliyyət prinsipialın üzərinə düşür. Əgər vakalah müqaviləsində xidmət haqqı ödənişi əks etdirilməyibsə, agent bu halda öz işinə görə müəyyən mükafat alır. Məsələn, nəşriyyat jurnalistə müəyyən mövzuda məqalə sifariş edir və məqalə çap olunduqdan sonra müəllifə mükafat verir. Ancaq xidmət haqqı ödənişi vakalah müqaviləsində əks etdirildiyi halda, agent üçün hədəf müəyyən edilir.

Cüalə müqaviləsi üzrə xidmət haqqı xüsusi xidmətlərin yerinə yetirilməsindən sonra prinsipial tərəfindən agentə ödənilir.

Aktivin saxlanca qəbul etmə müqaviləsi

Vədiə – fiziki mövcudluğu olan pul, qiymətli metallar, zinət əşyaları və digər aktivlərdir. Adətən saxlanca təhvil alan İslam Maliyyə İnstitutları (bankalar) olur və bu xidmətə misal olaraq bankların depozit seyfələrində qiymətli əşyaların saxlanca qəbul edilməsi ən yaxşı misallardan biridir. Bu müqavilənin özünə məxsus şərtləri mövcuddur və saxlanca qəbul edilmiş aktiv xarab olsa, ona hər hansı bir zərər toxunsa və dəymiş zərər bankın məsuliyyətsizliyindən irəli gəlməsə, zərər malın sahibinə aid edilir.

Vədiə müqaviləsi üzrə müştəri vəsaitlərini islam bankları tərəfindən depozit kimi istifadə etmək hüququ verən müqavilənin adı **vədiə-yad-damanah** adlanır.

3.2. İslam maliyyə institutlarında şəriət komitələrinin fəaliyyəti

3.2.1. Şəriət komitəsinin rolu və vəzifələri

İslam maliyyə institutlarının fəaliyyətində heç bir maliyyə məhsulu və ya xidməti şəriətə uyğunluq nəzarətindən keçmədən bazara təqdim oluna bilməz. İslam Maliyyə İnstitutu (İMİ) fəaliyyətinin şəriətə uyğunluq nəzarəti Şəriət Nəzarət Komitəsi (ŞNK) və yaxud Şəriət Məsləhət Komitəsi (ŞMK) tərəfindən həyata keçirilir. Şəriət Nəzarət Komitəsi İMİ-nin struktur vahidi kimi fəaliyyət göstərir, Şəriət Məsləhət Komitəsi isə kənar audit təşkilatı formasında fəaliyyət göstərir və İMİ-də dövləti əsasda onun fəaliyyəti, xidmətləri və məhsullarını təftiş edir. Bu o vaxt baş verir ki, İMİ-nin strukturunda ŞNK mövcud olmur. Hər iki komitələr xidmət göstərdikləri İMİ-nin maliyyə məhsullarına şəriətə uyğunluq sertifikatları təqdim edirlər. Eyni zamanda, şəriət komitələri islam maliyyə sistemi inkişaf etmiş ölkələrin mərkəzi banklarında və ya maliyyə nəzarəti dövlət strukturlarında fəaliyyət göstərir. Həmin ölkələrdə ŞNK və ŞMK-nin İslam Maliyyə İnstitutlarının məhsul və xidmətlərinə verdikləri sertifikatlar mərkəzi bankın ŞNK-sı tərəfindən təsdiqlənməlidir. Əgər məhsulun Şəriətə uyğun olmasında komitələr arasında ziddiyyət yaranırsa, mərkəzi bankın ŞNK-nin rəyi əsas götürülür.

Şəriətə uyğunluq dedikdə investorlara, səhmdarlara, investisiya hesab sahiblərinə və bankla əlaqəli olan digər şəxslərə əminlik və zəmanət təqdim etmək nəzərdə tutulur. İslam bankının maliyyə məhsulları və maliyyə fəaliyyəti ümumilikdə şəriət qanunlarına tam cavab verir.

Şəriət qanunlarının pozuntusuna yol verilən hər hansı bir neqativ faktın aşkarlanması və yaxud açıqlanması bankın maliyyə fəaliyyətində əməliyyat və nüfuz risklərinə məruz qoyur. Bu da öz növbəsində əhalinin ümumilikdə bütün maliyyə sisteminə olan etibarını azaldır, panika və böhran vəziyyətinin yaranmasına səbəb olur.

İslam Maliyyə İnstitutunun (bankda) fəaliyyətində şəriət məsələlərinin tənzimlənməsi, müfəviq nəzarət və icra sisteminin mexanizminin yaradılması, o cümlədən şəffaflığın təmin edilməsi üçün səmərəli fəaliyyət göstərən daxili şəriət nəzarət sisteminin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Şəriət nəzarət sisteminin yaradılması şəriət şurasının və yaxud komitəsinin yaradılmasını nəzərdə tutur və bu İslam Maliyyə İnstitutunun ayrılmaz idarəetmə vahidi hesab edilir. Həmin şura / komitə islam

maliyyə məhsullarını təklif edən banklarda, ümumi fəaliyyəti və məhsulları təftiş edir və ümumi prosesə nəzarəti həyata keçirir.

Şəriət Məsləhət Komitəsi

Şəriət Məsləhət Komitəsi (ŞMK) müstəqil fəaliyyət göstərən, lakin İslam Maliyyə İnstitutları fəaliyyətinin şəriyyə uyğunluğunu yoxlamaq üçün müstəqil təftiş aparmaq səlayyihətinə malik olan komitədir. Komitə müstəqil auditor şirkəti kimi rəy vermək və bankın yeni məhsulunu sertifikatlaşdırmaq səlayyihətinə malikdir. ŞMK heç bir halda bankın daxili strukturu deyil və göstərdiyi xidmətlərə görə bankdan xidmət haqqı əldə edir. ŞNK-nın seçilməsi islam bankının idarə heyəti tərəfindən seçilir və Müşahidə Şurası tərəfindən təsdiqlənir. Əgər bir ölkədə islam bankının məhsulu üçün Şəriət Nəzarət və yaxud Şəriət Məsləhət xidmətlərinin verdiyi qərar, həmin ölkənin mərkəzi bankı və yaxud digər dövlət maliyyə nəzarəti orqanının daxilində fəaliyyət göstərən Şəriət Nəzarət Komitəsinin qərarı ilə zidiyyət təşkil edərsə, üstün qərar dövlət orqanının daxilində fəaliyyət göstərən komitənin qərarı hesab edilir.

3.2.2. Şəriət Nəzarət Komitəsinin fəaliyyətində tətbiq olunan idarəetmə standartları

Səmərəli nəzarətedici vahid kimi fəaliyyət göstərən Şəriət Nəzarət Komitəsinin fəaliyyəti onun müstəqil üzvlərinin təyin olunmasından başlayır. Komitə üzvləri məhsul və xidmətlər növünü təsdiqləməklə yanaşı, fəaliyyətlə bağlı şəriət qanunlarının tətbiqini və izahını təmin etməlidir. O cümlədən İslam Maliyyə İnstitutunun (İMİ) fəaliyyəti ilə bağlı hesabatlarda şəriət məsələləri ilə bağlı ictimaiyyətə müfəssəl rəy verilməlidir. Burada əsas məqsəd ondan ibarətdir ki, İMİ-na investisiya edən müsəlman investor, əmanətçi və maraqlı şəxs əmin olmalıdır ki, onun vəsaitləri riba, gərar və şəriətlə qadağan olunmuş digər fəaliyyətlərə yönəldilmir.

İslam Maliyyə İnstitutlarında şəriət nəzarəti qaydalarının tənzimlənməsi mühasibat və audit standartlarının tərtibi və tətbiq olunmasına nəzarət İslam Maliyyə İnstitutlarının Muhasibat və Audit Təşkilatı (AAOIFI) tərəfindən həyata keçirilir. AAOIFI təşkilatın adının ingilis dilində açıqlaması belədir: Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions və aşağıdakı yazılarda AAOIFI akroniminindən istifadə olunur. Təşkilat 1991-ci ildə Bəhreyyndə təsis olunmuşdu və onun əsas məqsədi İslam Maliyyə industriyasının fəaliyyətini tənzimləyən standartların qəbul edilməsidir. AAOIFI bu günə qədər şəriət, mühasibat, audit, etika və idarəetmə ilə bağlı 100 standart qəbul etmişdi. Təşkilat beynəlxalq statusa malikdir, 45 ölkənin mərkəzi

bankları və maliyyə nəzarəti orqanları tərəfindən dəstəklənir və onun tərəfindən qəbul olunmuş standartlar İMİ-rı üçün icbari xarakter daşıyır.

AAOIFI tərəfindən İMİ-rı üçün aşağıda adları qeyd olunan idarəetmə standartları və məcəllələrini qəbul edilmişdi:

- GSİFİ №1- Şəriət Nəzarət Komitəsi: Təyin olunma, tərkib və hesabatlıq
- GSİFİ №2- Şəriət təftişi
- GSİFİ №3- Daxili şəriət təftişi
- GSİFİ №4- İslam Maliyyə İnstitutları üçün Audit və İdarəetmə Komitəsi
- İslam Maliyyə İnstitutlarının mühasib və auditorlarının Etika Məcəlləsi
- İslam Maliyyə İnstitutları işçilərinin Etika Məcəlləsi

Şəriət Nəzarət Komitəsi təyin olunma, tərkib və hesabatlıq standartı GSİFİ №1

GSİFİ №1 standartı Şəriət Nəzarət Komitəsi üzvlərinin təyin olunması, tərkibi, seçim meyarları və komitə üzvlüyündən azad olma məsələlərini tənzimləyir. Həmçinin burada ŞNK-nın hesabatlıq elementlərinin müəyyən edilməsi, hesabatların dərc olunması, fətvələr, qaydalar və təlimatların məzmununa dair tələblər qeyd edilir və komitə həmin tələbləri rəhbər tutaraq sözügedən qaydaları tərtib edir.

Şəriət Nəzarət Komitəsi Fiqh Muamalat (islami ticarət hüququ) üzrə ixtisaslaşmış müstəqil alimlərdən ibarət komitədir. Həmçinin komitəyə islam maliyyəsi sahəsi və Fiqh Muamalat üzrə müvafiq biliklərə malik olan ixtisaslaşmış alimlər və ekspertlər daxil ola bilər. Komitəyə həvalə olunmuş vəzifə İMİ-nin fəaliyyətinə istiqamət verməklə təftiş və nəzarət funksiyalarını yerinə yetirmək, son nəticədə maliyyə institutunun bütöv fəaliyyətinin şəriət qanunları əsasında aparılmasına nail olmaqdır. ŞNK-nın verdiyi fətvələr və tərtib etdiyi qaydalar İMİ üçün icbari hesab edilir.

Müstəqil Komitə statusuna malik olan ŞNK İMİ-nin səhmdarlarının ümumi yığıncağı tərəfindən təyin olunurlar. Yerli qanunvericilik və tənzimləmə aktları əsasında ŞNK üzvlərinin əmək haqları idarə heyəti tərəfindən təyin olunur və səhmdarlar tərəfindən təsdiqlənir. Müxtəlif hallarda ŞNK İMİ-na köməklik göstərmək məqsədilə məsləhət xidməti kimi də fəaliyyət göstərə bilər. Malaziya, İndoneziya və Pakistan kimi ölkələrdə ictimai maraqları əhatə etmək məqsədilə komitənin rəyi ŞNK mərkəzi bank və yaxud digər dövlət maliyyə tənzimləyici orqanları tərəfindən təyin olunur.

Şəriət Nəzarət Komitəsi ən azı üç üzvdən ibarət olur və biznes, iqtisadiyyat, hüquq, mühasibatlıq və bu kimi sahələrdə mütəxəssislərdən rəylər əldə edə bilər. Komitəyə heç zaman icraçı direktorlar və yaxud İMİ-

də səhmdar payı olan şəxslər daxil ola bilməz. Şəriət Komitəsi üzvünün vəzifədən azad edilməsi idarə heyətinin (direktorlar şurasının) təqdimatı əsasında səhmdarların ümumi yığıncağı tərəfindən təsdiq edilir. Şəriət Nəzarət Komitəsinin (ŞNK) hesabatı bankın səhmdarları və aidiyyəti olan şəxslərə ünvanlanır və bununla yanaşı, idarəetmə və mühasibat hesabatlığını tamamlayır. ŞNK hesabatının əsas elementlərinə aşağıdakılar daxildir:

- Başlıq
- Hesabat təqdim olunacaq orqan
- Giriş və ya ön söz
- Hesabatda aparılmış işin təsviri
- İMİ-nin fəaliyyətini islam qanun və prinsiplərinə uyğun olmasına dair xüsusi rəy bölməsi
- Hesabat tarixi
- ŞNK üzvlərinin imzaları

Həmçinin hesabatda göstərilir ki, bankın bütün əməliyyat və məhsulları şəriətə uyğunluq tələblərinə dair təftiş olunmuş və müvafiq rəy əlavə edilmişdir. Bundan əlavə həmin hesabatda göstərilməlidir ki, ŞNK əldə olunan mənfəət kapital təminatçıları və investisiya hesab sahibləri arasında ədalətli bölgü aparmış, gəlir mənbələri şəriətə uyğun hesab edilmiş, yaranmış hər hansı bir qeyri-halal gəlir xeyriyyə məqsədilə istifadə edilmişdir. O cümlədən qeyd olunmalıdır ki, əgər zəkat ödənişləri mövcuddursa, onların düzgün hesablanması və müəyyən edilməsinin təftişi aparılmalıdır.

Şəriət təftişi standartı GSİFİ №2

AAOİFİ tərəfindən İMİ-ri üçün tərtib edilmiş Şəriət təftişi standartı GSİFİ №2 şəriət təftişinin mahiyyət və məqsədlərini, şəriətə uyğunluq məsələlərində məsuliyyət, şəriət təftiş prosedurları, keyfiyyət əminliyi və hesabatlıq məsələlərini açıqlayır.

Daxili şəriət təftişi İMİ fəaliyyətinin bütün istiqamətlərinin şəriətə uyğunluğuna dair yoxlanılmasını nəzərdə tutur. Yoxlamalara müqavilələr, razılaşmalar, təlimatlar, məhsullar, əməliyyatlar, memarandumlar, nizamnamə, maliyyə hesabatları, qaydalar və s. aiddir. ŞNK bankın bütün növ sənədlərini təftiş etmək hüququna malikdir.

Təftişin məqsədi İMİ-nin fəaliyyətinin şəriət qanunlarına uyğun təşkil edilməsindən ibarətdir. İMİ-nin rəhbərliyi maliyyə fəaliyyətinin şəriət qanunları əsasında aparılmasında məsuliyyət daşıyır, ŞNK isə həmin fəaliyyətin şəriətə uyğunluğuna dair nəzarətin həyata keçirilməsi və dəstəklənməsində məsuliyyət daşıyır. Şəriət təftişi proseduru üç mərhələdən ibarətdir :

- Şəriət təftiş prosedurlarının hazırlanması;

- Şəriət təftiş prosedurlarının icrası ;
- Təftişin nəticələrini əks etdirən hesabatların hazırlanması.

Daxili Şəriət təftiş standartı GSİFİ №3

AAOİFİ tərəfindən İslam Maliyyə İnstitutları (İMİ) üçün tərtib edilən Daxili Şəriət Təftiş Standart №3 şəriət təftiş fəaliyyətinin üç əsas amilini özündə birləşdirir: planlaşdırma və sənədləşdirmə, təftiş və qiymətləndirmə, hesabatlılıq. Həmçinin sözügedən standart Daxili Şəriət təftişinin məqsədlərini, aparılma qaydalarını və səmərəli fəaliyyət prinsiplərini açıqlayır. Daxili Şəriət təftiş, müstəqil şöbə - departament və yaxud daxili audit departamentinin bir şöbəsi kimi fəaliyyət göstərir. Təftiş fəaliyyətinin məqsədi ŞNK tərəfindən verilmiş fətvələr və tərtib olunmuş qayda və təlimatların iş prosesində tətbiqinin yoxlanılması və qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Həmçinin bu, İMİ rəhbərliyinin həmin fətvələr, qayda və təlimatların iş prosesində tətbiqi və icrasının təmin edilməsi səviyyəsini ölçür.

Standartlara əsasən, Daxili Şəriət Nəzarətinin üç ayrılmaz elementi mövcuddur:

- Təftiş üçün işə seçilən işçilər təcrübəli, ixtisaslı və öz iş fəaliyyətinə sədaqətli olmalıdır, işə qəbul olunduqdan sonra davamlı olaraq təcrübələri artırmalıdır və inkişaf etdirməlidir. Eyni zamanda, Şəriət Nəzarət Komitəsi həmin tələblərə cavab verən işçi heyətinin iş qəbulunu təmin etməlidir.
- Təftiş fəaliyyətinin müstəqilliyi və sərbəstliyi birinci növbədə təmin olunmalıdır. Bu məqsədlə daxili Şəriət Təftiş ilə məşğul olan mütəxəssislər, İMİ-nin fəaliyyətində icraçı, əməliyyatçı və digər vəzifələri daşıya bilməzlər.
- Daxili şəriət təftiş, daxili audit, xarici audit, bank rəhbərliyi və idarə heyəti arasında əlaqə kanalları (informasiya mübadiləsi) və hesabatlıq prosesi səmərəli qurulmalıdır. Daxili audit və daxili şəriət təftiş rəy və hesabatlarını idarə heyəti və səhmdarlara təqdim etməzdən əvvəl bir-biri ilə bölüşməli və zərurət yaranıqda bir-birinə istinad etməlidir.

Daxili Şəriət departamentinin əsasnaməsi

Daxili Şəriət departamenti, maliyyə institunun tərkibində mövcud olan digər struktur vahidləri kimi əsasnamə əsasında fəaliyyət göstərməlidir. Əsasnamə struktur bölmənin məqsədlərini, səlahiyyət və məsuliyyətlərini dəqiq müəyyən edir, təftişlə məşğul olan departament və ya şöbənin vəzifələrini açıqlayır. Əsasnamə İMİ-nin rəhbər heyəti tərəfindən şəriət prinsipləri nəzərə alınaraq hazırlanır, Şəriət Nəzarət Komitəsi tərəfindən təsdiqlənir və idarə heyəti tərəfindən qərar

formasında qüvvəyə minir. Əsasnamənin yerinə yetirilməsi dövrü olaraq təftiş olunur. Əsasnamə təftiş aparanların icraçı statusunda olmadıqlarını təsdiqləməlidir ki, onlara müstəqil təftiş aparmaq imkanı versin.

Daxili audit departamenti, daxili nəzarət departamenti və yaxud müstəqil şöbə yüksək ixtisaslı işçilərdən ibarət olmalıdır ki, daxili təftiş fəaliyyəti yüksək peşakarlıqla icra olunsun. Bundan əlavə, həmin struktura status baxımından daxili audit statusundan aşağı səviyyədə baxıla bilməz. Daxili Şəriət təftişi səmərəli fəaliyyət göstərmək üçün İdarə Heyəti (Direktorlar Şurasından) tərəfindən dəstəklənməli və müvafiq səlahiyyətlərə malik olmalıdır. Bu bütün səviyyələrdə mövcud olan rəhbərliklə birbaşa əlaqəni, o cümlədən ŞNK və kənar auditorlar kimi bankın bütün sənədlərinin təftiş olunmasına dair səlahiyyətlərin mövcud olmasını nəzərdə tutur. Təftişlə məşğul olan departamentin rəhbəri birbaşa İdarə Heyətinə (DŞ) hesabat verir.

Təftiş aparan şəxslər öz fəaliyyətlərində obyektivlik prinsipini rəhbər tutmalı, nəticələri qərəzsiz və müfəssəl ifadə etməlidirlər. Daxili Şəriət təftişi departamentində işçilərin peşakarlığı, ixtisaslarını və səriştəsini artırmaq məqsədilə həmin işçilərə davamlı kurslar keçirilməli və hazırlıq səviyyəsi həmişə diqqətdə saxlanılmalıdır. Təftiş aparan şəxslərin etika məəcəlləsində qeyd olunan davranış qaydalarına riayət etməklərinə xüsusi diqqət ayrılmalıdır.

Şəriət təftişinin əhatə dairəsi və icrası

Şəriət təftişi tərəfindən aparılan işlərin əhatə dairəsi fəaliyyətin əsas istiqamətlərini, iş prinsiplərini, tətbiq olunan hüquq bazasını və daxili qaydalar və təlimatları əhatə edir. Müfəttişlər tərəfindən təftiş səmərəli planlaşdırılmalı, təşkil olunmalı və şəriətə uyğunluq məqsədlərinə nail olunması üçün etibarlı təftiş hədəfləri seçilməlidir.

Daxili Şəriət təftişi işinin icrası üç hissədən ibarətdir:

- planlaşdırma və sənədləşmə,
- ekspertiza və qiymətləndirmə,
- hesabatlıq və icra

Planlaşdırma və sənədləşmə Daxili Şəriət təftişinin məqsədlərinin müəyyən edilməsi və işlərin əhatə olunmasının birinci addımı hesab edilir. ŞNK-nın fətvaları, qaydaları və təlimatları, öncəki illərin daxili və kənar təftişlərinin nəticələri, digər nəzarət və tənzimləyici agentliklərlə (strukturlarla) yazışmalar, cari ilin təftiş tələblərini və yoxlama statusunu müəyyən edir. Eyni zamanda, planlaşdırma İslam Maliyyə İnstitutunun müvafiq risklərlə bağlı olan sahələrinin dəqiq təftişini, təftiş aparan və təftiş olunan tərəflər arasında mütəmadi əlaqələrin saxlanılması, sorğu, müşahidə, təhlil və digər bu kimi elementləri özlərində əhatə edən təftişin müvafiq təlimat və qaydalarının hazırlanmasını əhatə etməlidir. Müvafiq

struktur tərəfindən işlənmiş daxili şəriət təftişi qaydaları - təlimatları və illik plan, ŞNK və İMİ-nin ali rəhbərliyi tərəfindən təsdiqlənir.

Ekspertiza və qiymətləndirilmə. Daxili Şəriət təftişi mütəxəssisi müvafiq məlumatları toplamalı, təhlil etməli, izah verməli və yekun hesabat hazırlamaqla nəticələri öz imzası ilə təsdiqləməlidir.

Müxtəlif növ məlumatlar aşağıda göstərilən təftiş tədbirlərindən əldə olunur:

- Sənədlərin yoxlanılması
- Müşahidələr
- Analitik təftiş
- Sorğular
- Rəhbərliklə aparılan diskussiyalar

Məlumatlar əhatəli, dəqiq, yetərli, uyğun, etibarlı və faydalı olmalıdır ki, Daxili Şəriət təftişi obyektiv nəticə və təkliflər verə bilsin. Təftiş aparan şəxs tərəfindən hazırlanmış sənədlər tamamlanmalı, tərtib olunmalı və departamentin direktoru tərəfindən yoxlanılıb müzakirəyə təqdim olunmalıdır.

Hesabat və icra. Hər rübün sonu Daxili Şəriət təftişinin hesabatı, İdarə Heyətinə təqdim edilməli və surətləri Şəriət Nəzarət Komitəsi və aidiyyəti rəhbər şəxslərə ünvanlanmalıdır. Hesabat dərc olunmamışdan əvvəl onun nəticə və təklifləri Daxili Şəriət təftişi strukturu (departament, şöbə, bölmə) rəhbəri tərəfindən müxtəlif səviyyələrdə bankın digər rəhbərləri ilə müzakirə olunmalıdır.

Hesabat. Hesabat obyektiv, aydın, konstruktiv və vaxtlı-vaxtında təqdim olunmalıdır. Hesabata aşağıdakılar daxil olmalıdır:

- məqsəd
- əhatə
- nəticələr
- rəy
- düzəlişlərin aparılması üçün təkliflər
- düzəliş tədbirləri
- öncəki yoxlamalardan fəaliyyətdə əldə olunan dəyişikliklər

İcra. Şəriət məsələlərinin təfsiri ilə bağlı yaranan hər hansı bir fikir ayrılığı Şəriət Nəzarət Komitəsi tərəfindən həll edilməlidir. Şəriət təftişçisinin vəzifəsi verdiyi tövsiyələrin icra olunmasına dair dəqiq nəzarətin aparılması və bank fəaliyyətində Şəriət qanunları ilə bağlı buraxılmış nöqsanların bir daha təkrarlanmasına yol verilməməsidir.

Şəriət Nəzarət Komitəsi ilə Daxili Şəriət təftişinin fərqləndirici xüsusiyyətləri

Cədvəl 3.2.1.

Xüsusiyyətlər	Şəriət Nəzarət Komitəsi	Daxili Şəriət Təftişi
Təftişin məqsədi	İMI-nin fəaliyyətinin bütün istiqamətlərinin şəriət qanunlarına uyğunluğunu təmin etmək.	Daxili Şəriət Nəzarət sisteminin səmərəliliyini təmin etməklə İMI-nin şəriət qanunları əsasında fəaliyyət göstərməsinə təminat vermək
Təftiş aparən şəxslər	Müstəqil, yüksək ixtisaslı və Fiqh Muamalat sahəsində elmi dərəcəsi olan şəriət alimləri	İMI-nin nəzarət sisteminin içisidir və yaxud şəriət təftiş nəzarətçisidir və şəriət qanunları biliklərinə malik olmaqla müstəqil təftiş fəaliyyətini həyata keçirməyə sələyyihətli şəxsdir.
Vəzifə öhdəlikləri	Məhsulların, xidmətlərin, proseslərin, təlimatların və sistemin şəriətə uyğun olması səviyyəsinin təhlili və qiymətləndirilməsi	Əsasnaməyə uyğun məhsulların, proseslərin, təlimatın və sistemin şəriətə uyğun olması səviyyəsinin qiymətləndirilməsi
Hesabatın məqsəd və nəticələri	ŞNK İdarə Heyətinə, səhmdarlara və investorlara təqdim etdiyi hesabatda İMI-nin hansı səviyyədə şəriətə uyğun fəaliyyət göstərməsinə dair rəy verir.	Təftiş İdarə Heyəti, ŞNK və Audit Komitəsi və Müşahidə Şurasına hesabat təqdim etməklə Daxili Şəriət Nəzarəti sisteminin səmərəli olması haqqında rəy verir.

İslam Maliyyə İnstitutları üçün Audit və İdarəetmə Komitəsi Standartı GSİFİ №4

GSİFİ №4 Standartı İslam Maliyyə İnstitutlarında Audit və İdarəetmə Komitəsinin (AİK) rolu və məsuliyyətlərini müəyyənləşdirir. Standart, o cümlədən sözügedən komitənin təsis olunma tələbləri və səmərəli Audit və İdarəetmə Komitəsinin (beynəlxalq təcrübədə Audit və İdarəetmə Komitəsi – Audit Komitəsi kimi tanınır və eyni sələyyihətlərə malikdir) meyarlarını müəyyən edir. AİK-in İslam Maliyyə İnstitutları üçün vacibliyi, onun aşağıda qeyd olunan iki əsas fəaliyyətlərindən irəli gəlir:

- Maliyyə hesabatlarının şəffaflığı və ictimaiyyət üçün açıqlanmasına böyük dəstək verməklə İMI-nin fundamental məqsədlərinə nail olmaq;
- İMI-nin fəaliyyət və xidmətlərinin şəriət qanunlarına uyğun olmasına dair ictimaiyyətdə əminliyin artırılması.

Audit və İdarəetmə Komitəsinin funksiyaları

AİK-in təsis edilməsi, yüksək korporativ idarəetmə standartlarına sadıq olmaq istəyən təşkilatlar üçün vacib tələb çevrilmişdi. Komitə aşağıda göstərilən sələyyihətlər vasitəsilə Müşahidə Şurasına - Direktorlar Şurasına, təşkilatın fəaliyyətinə müstəqil və obyektiv nəzarəti həyata keçirir.

- Maliyyə hesabatlılığı prosesinin bütövlüyünün təmin olunması;
- Səhmdarların, investorların və digər korporativ maraqlı tərəflərin maraqlarının qorunması;
- Müşahidə Şurasına təqdim olunan maliyyə hesabatlarının etibarlı olmasına əlavə zəmanətin verilməsi;

- İslam Maliyyə İnstitutunun rəhbərliyi və onun maraqlı tərəfləri arasında müstəqil əlaqələndirici kimi fəaliyyət göstərmək.

AİK öhdəliklərinə İslam Maliyyə İnstitutunun bütün fəaliyyət istiqamətlərinin təftişi, hesabatların hazırlanması və vaxtlı-vaxtında İMİ-nin Müşahidə Şurasına təqdim olunması aid edilir. Həmin öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün AİK-ə müstəsna səlayyihətlər verilir.

3.3. İslam maliyyə sistemində uçot və korporativ idarəetmə standartları

3.3.1. İslam maliyyə hesabatlılığının tarixi

İslam dininin əsas tələblərindən biri müsəlmanların öz öhdəliklərini vaxtlı-vaxtında və qaydasında icra etməsidir. Bununla yanaşı, hesabatların tərtib edilməsi, kreditor və debitor borclarının uçotunun aparılması həm sadə ev təsərrüfatı idarə edən müsəlmanın, həm də bizneslə məşğul olan sahibkarın üzərində olan şəriət tələbidir. Məlumdur ki, sahibkarlıq fəaliyyətində borcların, alacaqların, əmlakın və malların dəqiq uçotu izafi xərclərin, itkilərin və dələduzluğun qarşısını alır, biznes idarəetməsinin səmərəliliyini artırır.

Tarixi araşdırdıqca məlum olur ki, eramızın 624 ilindən başlayaraq müsəlmanlar mühasibatlıq qeydlərini geniş tətbiq etməyə başlamış və uçotun ikili qeydiyyat əsasında aparılmasını tətbiq etmişdir. Bu tarixi fakt iki müsəlman alimi Əl-Xavarizmi və Əl-Məzəndarinin eramızın 976-cı ilində tərtib etdikləri sənədlərdən aşkar olunmuşdur. Bundan əlavə, mühasibat uçotunun müsəlman dünyasında dərin inkişaf etməsi islam xilafətinin möhkəmləndirilməsi ilə bağlıdır. Belə ki, Qurani-Kərim nazil olduqdan sonra müsəlmanlar üçün zəkat (əmlak artımının) və xüms (aktiv artımın) illik vergilərinin ödənilməsi vacib oldu. Bunların əsasında formalaşmağa başlayan islam dövlətinin xəzinədarlığı beytül-mal – ictimai maliyyə (public finance) vasitəsilə dövlət xərcləri və gəlirin yoxsullar üçün bölgüsü (sosial ödənişlər) aparıldı.

XV əsrdən başlayaraq ikili qeydiyyatın aparılması Qərbdə də dəbə mindi və XVIII əsrdən başlayan texnoloji inqilab bu prosesi daha da gücləndirib korporativ səviyyəyə gətirdi. Lakin maliyyə hesabatlılığının peşakar səviyyədə və vahid standartlar əsasında inkişafı 1929-cu ildə ABŞ-da baş vermiş Böyük Depressiya maliyyə böhranından sonra başladı. Uçotun və maliyyə hesabatlılığının vahid standartlar əsasında aparılması ideyası bu sahədə ixtisaslaşan və standartlar tərtib edən İASB, IFRS və GAP kimi beynəlxalq təşkilatların meydana gəlməsinə səbəb oldu.

Müasir zamanda İslam Maliyyə İnstitutlarında tətbiq olunan mühasibat uçotu standartları 1980-ci ildən, yəni islam bankçılığının inkişaf etməyə başladığı dövrdən tətbiq olundu və 1990-cı ildə İslam Maliyyəsi Xidmətlər Sahəsi üçün artıq yeni standartların tətbiq olunması vacib zərurətə çevrildi.

3.3.2. IASB Beynəlxalq Mühasibat Standartları təşkilatının konseptual sistemi

Beynəlxalq Mühasibat Standartları Şurası (International Accounting Standard Board - IASB) maliyyə hesabatlarının hazırlanması və təqdimatına dair xüsusi konseptual sistem tərtib etmişdir. Həmin sistem maliyyə hesabatlarının standartlarının tətbiqi və izahı məqsədini daşıyır. Eyni zamanda, IASB hesabatların kənar istifadəçilər üçün təqdim olunmağa dair vahid hesabat formasını tətbiq etmişdir. IASB-in konseptual sistemi aşağıda qeyd olunan məlumatları özündə əks etdirir :

- maliyyə hesabatının məqsədi;
- maliyyə hesabatında əks olunan məlumatın faydalılığının keyfiyyət xarakteristikası;
- maliyyə hesabatı elementlərinin müəyyənləşdirilməsi, tanınması və uçotu;
- kapital və kapitalın qorunması.

Eyni zamanda, IASB Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartlarını (IFRS) işləyib hazırlayan və təsdiq edən müstəqil, özəl sektora aid təşkilatdır. IASB IFRS Fondunun nəzarəti altında fəaliyyət göstərir.

İstifadəçi yönümlü məlumat

Maliyyə hesabatlarının məqsədi müəssisənin maliyyə vəziyyətini təhlil etmək istəyən maraqlı tərəflərə dəqiq və obyektiv iqtisadi məlumatların çatdırılmasıdır. Maraqlı tərəflər, daha dəqiq ifadə etsək, investorlar, öz maliyyə və ya investisiya qərarlarını həmin hesabatlarda əks olunan nəticələr əsasında qəbul edir.

Müəssisə üçün maliyyə hesabatları onun mövcud fəaliyyətinin nəticələri və yaxın gələcəkdə fasiləsiz fəaliyyət göstərməsi ehtimalı əsasında tərtib olunur. Maliyyə hesabatı maliyyə vəziyyəti, maliyyə nəticələri və maliyyə vəziyyətindəki dəyişikliklər haqqında geniş məlumat verən əsas sənəddir.

Maliyyə hesabatlarının elementləri

Müəssisənin aktivləri, kapitalı və öhdəlikləri maliyyə vəziyyətini əks etdirən elementlərə aiddir. Bu elementlər aşağıda göstərilən bərabərlik əsasında bir-biri ilə bağlıdır:

$$\text{Aktiv} = \text{Kapital} + \text{Öhdəlik}$$

Maliyyə hesabatı elementləri IASB-in standartlarına əsasən aşağıdakı kimi tərif olunur:

Aktivlər müəssisənin keçmiş fəaliyyəti nəticəsində əldə olunan və gələcəkdə də müəssisəyə iqtisadi səmərə gətirə biləcək resurslardır.

Öhdəlik müəssisənin keçmiş fəaliyyəti nəticəsində yaranan və gələcəkdə onun gəlirlərinin azaldılmasına səbəb ola bilən müəssisənin cari borcu hesab edilir.

Kapital müəssisənin aktivlərindən bütün öhdəlikləri çıxıldıqdan sonra sərəncamda qalan əsas vəsaitlərin qalıq dəyəridir.

IASB standartlarına əsasən gəlirlər və xərclər aşağıdakı kimi tərif olunur :

Gəlir mühasibat dövrü ərzində daxilolmalar, aktivlərin möhkəmlənməsi və ya öhdəliklərin azalması şəklində müəssisə kapitalını artıran iqtisadi səmərədir. Kənar şəxslərin (investorların) müəssisə kapitalına investisiya etmələri gəlir hesab edilmir.

Xərclər mühasibat dövrü ərzində məxariclər və aktivlərin aşınması və ya öhdəliklərin yaranması nəticəsində müəssisə kapitalının azalmasına səbəb olan iqtisadi səmərədə azalmalardır. Dividend və yaxud səhmdar, kapitalın geriye ödənilməsi xərcləri hesab edilmir.

IASB standartlarına əsasən aktivin tanınması baş verir:

- aktiv hərəkətdədir və müəssisənin gəlir əldə etmə prosesində iştirak edir, bu halda ona ammortizasiya da hesablanır
- aktivin dəyəri mövcuddur və etibarlı qaydada ölçülə bilər.

İslam Maliyyə İnstitutları öz maliyyə hesabatlarının tərtibatında IFRS standartlarından əlavə şəriət tələblərini də nəzərə almalıdır. Gəlirlərin və xərclərin iqtisadi mahiyyəti şəriət tələblərinə cavab verməlidir. Məsələn, yalnız şəriət icazəli fəaliyyət növlərindən əldə olunan gəlirlər və xərclər tanına və hesabatda əks oluna bilər. İnvestisiya hesabları üzrə mənfəət bölgüsün də müvafiq şəriət tələbləri əsasında aparılmalı və mənfəət-zərər hesabatında öz əksini tapmalıdır. Nəzərə alsaq ki, islam maliyyəsində müxtəlif formalı, məzmunlu və xüsusi şərtləri olan müqavilələr geniş istifadə olunur, onun hər biri üzrə ödənişlərin aparılması, gəlir və xərclərin uçuğu xüsusi yanaşmalar tələb edir. Dediklərimizi konkret faktlarla izah edək. İslam bankçılığında iki növ xüsusi investisiya hesablarından istifadə olunur:

1. Məhdudiyyətsiz investisiya hesabları
2. Məhdudiyyətli investisiya hesabları

Bu hesabların fərqi ondan ibarətdir ki, birinci halda İslam Bankı investorun hesabında mövcud olan pulları sərbəst şəkildə öz peşakar təcrübəsinə əsasən hər hansı bir iqtisadi layihəyə investisiya edə bilər. İkinci halda isə investor öz hesablarında mövcud olan vəsaitlərin istifadəsinə dair banka müəyyən məhdudiyyətlər tətbiq edir. Məsələn,

bank həmin vəsaitləri yalnız icarə və mürabaha əməliyyatlarında istifadə edə bilər. Bundan əlavə, məhdudiyyətli investisiya hesabları üzrə mövcud olan vəsaitlər İslam Maliyyə İnstitutlarının digər hesablarında mövcud olan vəsaitlərlə birgə cəmlənərək istifadə edilə bilməz. Beləliklə, mühasibat standartları baxımından investorların investisiya hesablarında mövcud olan vəsaitlər birbaşa nə kapitala, nə də öhdəliklərə aid edilə bilməz. Belə ki, bank həmin vəsaitləri aktiv olaraq istifadə edir, lakin bu vəsaitlər onun kapitalına aid deyil. İkinci tərəfdən də həmin kapitalda investisiya zamanı hər hansı bir zərər baş verdiyi halda, bank öhdəlik daşımır və risklər investora aiddir. Bu halda İslam Maliyyə İnstitutları üçün aktivlərin düsturu aşağıdakı kimi olur:

Aktiv = Kapital + İnvestisiya hesablarında mövcud olan vəsaitlər + Öhdəlik

3.3.3. AAOİFİ maliyyə hesabatlarının səciyyəvi xüsusiyyətləri

AAOİFİ təşkilatının uçot sistemi İMİ-ləri üçün maliyyə mühasibatlığının və hesabatların inkişaf etdirilməsində eyni yolu keçmişdir. İMİ-də maliyyə hesabatlığının özünə məxsus xüsusiyyətlərindən biri uçotda şəriət prinsiplərinin nəzərə alınmasıdır. Bu da öz növbəsində müəssisənin uçot siyasətinə əhəmiyyətli təsir göstərir və onu ənənəvi uçotdan bir qədər fərqləndirir. AAOİFİ təşkilatının maliyyə hesabatlarına olan əsas tələbləri aşağıdakı kimidir :

- İslam Maliyyə İnstitutunun maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən məlumat adekvat, etibarlı və uyğun formada istifadəçilərə təqdim olunmalıdır;
- İslam Maliyyə İnstitutlarına cəmiyyətə və fərdlərə fayda verən əmanət və investisiya yatırımlarının cəlb edilməsinə icazə verilməsi;
- İslam Bankının investisiya vəsaitləri yerləşdirən müştərilərə öz məqsədlərinə çatmasına zəmanət verməsi;
- Aktiv, şəriət tələblərinə cavab verməklə hesabat verən müəssisənin sərəncamında olmalıdır

Ənənəvi mühasibatlıqda olduğu kimi, islam ölkələri müəssisələrinin mühasibatlığı əməliyyatların tanınması, ölçülməsi və qeydiyyatların aparılması ilə həyata keçirilir. Bu da müəssisənin hüquq və öhdəliklərinin ədalətli icrasından irəli gəlir. Lakin burada sözügedən hüquq və öhdəliklər islam ticarət müqavilələrində öz əksini tapan şəriət prinsiplərinə əsaslanır. Bu da gələcəkdə hesablamaların və məlumatların dəqiq açıqlanmasına xidmət edir, müqavilənin şəriət qanunları əsasında tərtib olunması və icrasını təmin edir. Məsələn, İslam Maliyyə İnstitutunun maliyyə vəziyyətini əks etdirən hesabatlar bankın yalnız

icazəli (halal, səhih) maliyyə xidmətləri satışından əldə etdiyi gəlirləri investorlar tərəfindən izlənməsinə və qadağan olunmuş (haram, batil) maliyyə xidmətlərinin istifadə edilməməsinə nəzarət etməyə imkan yaradır. Bu kriteriyalar vacib amil hesab edilir, çünki bankın maliyyə hesabatı yalnız onun maliyyə vəziyyəti, səmərəlilik göstəriciləri və cari əməliyyatları əks etdirməməlidir. Eləcə də bu, fəaliyyətinin hüquqi əsasını və istifadə olunmuş müqavilələrin şəriət tələbləri əsasında tərtib olunmasını nümayiş etdirməlidir.

Fərdlərin və cəmiyyətin maliyyə institutları və banklar tərəfindən öz əməliyyatlarında şəriət qaydalarına riayət etməsi, maraqlarının qorunması maliyyə hesablarında məlumatların müfəssəl açıqlanması ilə bağlıdır. Bunun üçün AAOİFİ tərəfindən tərtib olunmuş SFA 1№-li standartı fərdlərin və cəmiyyətin investisiya qərarlarının qəbul edilməsi prosesini asanlaşdırır və aşağıda göstərilən meyarlar üzrə təminat verir:

- İMİ investorlar və əmanətçilər qarşısında etibarlılığı təmin etmək üçün müvafiq kapital adekvatlığına malikdirlər;
- İMİ-nin əmanətlər və investisiyalar üzrə gəlir təmin etmək qabiliyyətinə malikdirlər;
- İMİ-nin bütöv fəaliyyətinin və əməliyyatlarının şəriət qanunları əsasında aparılmasını təmin edir.

Maliyyə standartlarına əsasən, maliyyə vasitəçiliyi iqtisadi resursların zəngin olduğu sahələrdən, həmin resursları çatışmayan sahələrə istiqamətləndirməklə maliyyə kapitalının səmərəli və rəşional istifadəsini təmin edilməsidir. Bu proses uçotla bağlı çoxlu sayda tələblərin icra olunmasını, maliyyə intizamını, şəffaflığın, maliyyə hüquq və öhdəliklərinin ədalətli tanınmasını tələb edir.

Mühasibatlıq səmərəli iş hesab edilsə də, bu proses keçmiş fəaliyyətə aid olan maliyyə məlumatları ilə məhdudlaşır. Lakin bu məlumatların təhlili gələcək fəaliyyətlə bağlı bir qədər müəyyən proqnozların verilməsinə şərait yaradır. Həmçinin mühasibatlıq pullu xidmət olduğu üçün məlumatların hazırlanması maliyyə hesabatının məlumat sərhədlərini məhdudlaşdırır.

İslam Maliyyə İnstitutlarının maliyyə hesabatlığının məqsədləri

İstənilən iqtisadi qurumların (maliyyə, qeyri-maliyyə), xüsusən də İslam Maliyyə İnstitutlarının fəaliyyətində mükəmməl maliyyə hesabatlığı sisteminin tətbiqi aşağıda qeyd olunan vacib amillərdən irəli gəlir:

- mühasibatlıq və maliyyə hesabatlığı standartlarının geniş tətbiqi müəssisənin idarəetmə və fəaliyyət səmərəliliyini artırır;

- ənənəvi bankçılıqda tətbiq olunan mühasibatlıq standartları ilə yanaşı, islam bankçılığına uyğun alternativ standartların inkişaf etməsinə köməklik göstərir ;
- mühasibat hesabatlarını oxuyan şəxslərdə hesabatlarda əks olunan maliyyə göstəricilərinə və sonradan aparılmış təhlillərə inamı daha da artırır.
- mənfəətin hesablanması kifayət qədər ədalətli əsasların təmin edilməsinə şərait yaradır.
- davamlı mühasibat uçotunun aparılması və hesabatlığın inkişaf etdirilməsini təmin edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ənənəvi bankçılıqda istifadə olunan beynəlxalq mühasibat standartlarının şəriət qanunlarına zidd tələbləri özündə əks etdirməməsi şərt ilə İMİ-də istifadə edilməsi qadağan deyil. Lakin bir sıra standartlar mövcuddur ki, onlar heç bir halda islam bankçılığı sistemində tətbiq oluna bilməz. Məsələn üçün ənənəvi bankçılıqda kredit və depozit məhsullar üzrə gəlirlər hesablama metodu ilə hesablanır, yəni gəlir gündəlik faizlərin hesablanması əsasında müəyyən edilir və öz mahiyyətinə görə ribadır. İslam bankçılığında bankla müştəri arasındakı münasibətlər tərəfdaş (investor), alıcı-satıcı və icarəçi-icarədar platformasında formalaşdığına görə gəlirlərin tanınması fərqli yanaşmalar əsasında aparılır, bunu da AAOIFI-nin İMİ-lər üçün tərtib etdiyi standartlar tənzimləyir.

3.3.4. İslam maliyyə sistemində korporativ idarəetmə standartları

Korporativ idarəetmə tarixi

Korporativ idarəetmə bankın strateji baxışı əsasında onun strateji vəzifə və hədəflərinin müəyyən edilməsinin, onlara nail olması üçün alət və proseslərin mövcudluğunun, bütün idarəetmə səviyyələrində dəqiq səlahiyyət bölgüsünün, habelə risklərin səmərəli idarəedilməsinə və fəaliyyətin şəffaflığına nail olması məqsədilə səmərəli daxili nəzarət sisteminin təmin edilməsidir.

Korporativ idarəetmənin əsas elementlərinə etibarlılıq, dürüstlük, səmimiyyət, səmərəliliyə hədəflənmək, məsuliyyətli hesabatlılıq, qarşılıqlı hörmət və təşkilata sadıqlıq daxildir. Korporativ idarəetmənin ümumi prinsipləri aşağıdakılardır:

- Səhmdarların hüquqlarının qorunması və onlara bərabər hüquqlu münasibətin göstərilməsi;
- Digər maraqlı tərəflərin maraqlarının qorunması;
- İdarə heyətinin öhdəlikləri və məsuliyyəti;
- Etik davranış və səmimiyyət;
- Məlumatların açıqlanması və şəffaflıq.

İlk dəfə korporativ idarəetmə haqqında təlimat İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının illik hesabatında 1999-cu ildə nəşr edilmişdir. Həmin təlimatda korporativ idarəetmənin prinsiplərinin formalaşdırılmasında Dünya Bankı da iştirak etmişdir və 1999-cu ildən həmin prinsiplər dünya üzrə qəbul olunmuş əsas idarəetmə standartlarına çevrilmişdir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının qəbul etdiyi korporativ idarəetmə prinsipləri aşağıdakılardır:

- Səmərəli korporativ idarəetmə sisteminin yaradılması üçün əsasların təmin edilməsi;
- Səhmdarların hüquqları və mülkiyyətin əsas funksiyaları;
- Səhmdarlara ədalətli yanaşma;
- Korporativ idarəetmədə maraqlı tərəflərin rolu;
- Hesabatların açıqlanması və şəffaflıq;
- İdarə heyətinin məsuliyyəti.

Digər iqtisadi subyektlər kimi İslam Maliyyə İnstitutları da hüquqi müəssisə statusundadır və öz maraqları qarşısında məsuliyyət daşıyır. İMİ-nin maraqlarına aşağıdakılar aiddir:

- səhmdarlar
- investorlar
- əmanətçilər
- kreditorlar
- rəhbərlik
- işçi heyəti
- müştərilər
- tənzimləyici və nəzarətçi orqanlar

İslam Maliyyə İnstitutları maliyyə xidmətlərini müsəlman və qeyri-müsəlman müştərilərə göstərir. Şəriət qanunlarına əsasən, qeyri-müsəlmanlar İMİ-nin maliyyə məhsullarından sərbəst şəkildə istifadə edə bilirlər. Bundan əlavə, bankla qeyri-müsəlman arasında bağlanan müqavilə müsəlman müştəri ilə bağlanan müqavilə ilə eyni hüquqa malikdir və qeyri-müsəlmanın üzərinə əlavə öhdəliklərin qoyulmasına yol verilmir. Bundan əlavə, İMİ-də müştəri ilə bankın arasında risklərin fərqli formada bölüşdürülməsi, bir qədər fərqli korporativ idarəetmə prinsiplərinin tətbiqini tələb edir.

Ənənəvi bankçılığın korporativ idarəetməsində bir neçə məqamlar mövcuddur və bunlar maraqların münaqişəsinə gətirib çıxarır. Belə ki, ənənəvi bankın maraqlı tərəfləri, xüsusən də idarə heyəti, səhmdarlar, əmanətçilər və tənzimləyici dövlət orqanları arasında mövcud olan münasibətlər münaqişəyə səbəb olar. Belə ki, idarə heyəti səhmdarların agenti hesab edilsə də, onun qərarları hər zaman səhmdarların maraqlarına xidmət etməyə bilər. Həmçinin səhmdarlara yüksək

dividendlərin ödənilməsi bankın borclanma səviyyəsini yüksəldir, əmanətçilərin risklərini artırır.

İslam Maliyyə İnstitutları üçün korporativ idarəetmə standartları

İslam Maliyyə İnstitutları öz fəaliyyətlərində investisiya sahibləri ilə bazar və kredit risklərini bölüşdürür. Bundan əlavə, vəsaitlərin islam bankları tərəfindən yerləşdirilməsi, əlavə məlumatların açıqlanması yeni idarəetmə prosedurları və qaydaları tələb edir. İslam Maliyyə Xidmətləri Komitəsinin (IFSB) tərtib etdiyi korporativ idarəetmə standartları islam maliyyə xidmət və məhsullarını təklif edən banklar üçün tətbiq edilir və İslam Sığorta Şirkətləri, Pay İnvestisiya Fondlarına tətbiq oluna bilməz.

İslam Maliyyə Xidməti Komitəsinin (IFSB) tərtib etdiyi korporativ idarəetmə standartları dörd hissəyə ayrılır:

İslam Maliyyə İnstitutlarının ümumi idarəetmə konsepsiyası;

İnvestisiya hesab sahiblərinin hüquqları;

Şəriət qanunları və prinsiplərinə uyğunluq;

Maliyyə fəaliyyəti və investisiya hesabları üzrə hesabatların şəffaflığı.

İslam Maliyyə Xidməti İnstitutlarının ümumi idarəetmə konsepsiyası

İslam Maliyyə Xidməti İnstitutlarının ümumi idarəetmə konsepsiyası bankın idarəetmə orqanlarının və strukturlarının funksiyalarını tənzimləyən idarəetmə siyasətini nəzərdə tutur. Bununla maliyyə institutunun mənafe və maraqları qorunur. Bu, aşağıda qeyd olunan prinsiplərə söykənir:

Prinsip 1.1 - İslam Maliyyə İnstitutu (İslam Bankı) səmərəli idarəetmə konsepsiyası və sistemi yaratmalıdır ki, bankın bütün idarəetmə orqanlarının vəzifə və funksiyaları müəyyən edilsin, o cümlədən İMİ-nin maraqlarına aid olan maliyyə fəaliyyəti dəqiq uçota alınsın.

Prinsip 1.2 - İslam Maliyyə İnstitutu (İslam Bankı) maliyyə və qeyri-maliyyə fəaliyyətinə aid hesabat məlumatlarını şəriət qanunlarına və ölkədaxili İMİ-ləri üçün qəbul edilmiş mühasibat qaydaları ilə vəhdət təşkil edən beynəlxalq mühasibat standartlarına əsasən tərtib etməlidir. Bu prinsiplərin icrası üçün İslam Maliyyə Xidməti Komitəsi bankların daxilində müvafiq şura və komitələrin yaradılmasını tövsiyə edir. Həmin şura və komitələrə aiddir: Direktorlar Şurası (İdarə Heyəti), audit komitəsi, nəzarət komitəsi və həmin komitələrin fəaliyyəti ilə bağlı təlimat və mexanizmlər. Bunlar İMİ-yə aid maraqlı tərəflərin bankın fəaliyyəti ilə bağlı tələblərini təmin edir. Fəaliyyətlə bağlı dərc olunan maliyyə hesabatları şəriət tələblərinə cavab verməli və AAOİFİ standartları əsasında tərtib olunmalıdır. Həmin hesabat Beynəlxalq Mühasibat Standartlarını (IAS) və Beynəlxalq Maliyyə Hesabatı Standartlarının (IFRS) hesabatlarının alternativini hesab edilir.

İnvestisiya hesab sahiblərinin hüquqları

İnvestisiya hesab sahiblərinin hüquqları İslam Maliyyə Xidməti İnstitutlarının təklif etdiyi investisiya yatırımlarının xüsusiyyətlərindən irəli gəlir.

Prinsip 2.1. İslam Maliyyə İnstitutları (İslam Bankı) investisiya sahiblərinə məxsus vəsaitlərin hərəkəti və bununla bağlı müvafiq risklərin təftiş edilməsi hüququnu tanıyır, onu qoruyur və riayət olunmasını təmin edir.

Prinsip 2.2. İslam Maliyyə İnstitutları elan etdikləri - məhdudiyyətli və məhdudiyyətsiz investisiya hesablarından risk və gəlir gözləntilərinə hədəflənən investisiya strategiyasına riayət etməlidir. Eyni zamanda, bu prinsip həmin hesablar üzrə mənfəət bölgüsündə şəffaflığın təmin edilməsini də nəzərdə tutur.

Şəriət qanun və prinsiplərinə uyğunluq

Prinsip 3.1. İslam Maliyyə İnstitutları şəriət alimlərinin verdiyi fətvaların icra mexanizmini təmin etməli, o cümlədən fəaliyyətin, bütün məhsul və xidmətlərin şəriət uyğunluğuna monitorinqini həyata keçirməlidir.

Prinsip 3.2. İslam Maliyyə İnstitutları öz şəriət komitələrinin qəbul etdiyi qaydalara riayət etməli və həmin qaydalar ictimaiyyət üçün açıq olmalıdır.

İnvestisiya hesabları üzrə maliyyə hesabatlarında maliyyə şəffaflığının təmin olunması

Prinsip 4. İslam Maliyyə İnstitutları öz fəaliyyətləri və idarə etdikləri investisiya hesabları haqqında məlumat və hesabatları dövrü olaraq investisiya hesab sahiblərinə və ictimaiyyətə açıqlamalıdır.

Bu prinsip Kollektiv İnvestisiya Sxemi (CİS) üçün Beynəlxalq Qiymətli Kağızlar Komissiyası Təşkilatı (IOSCO) tərəfindən tövsiyə olunmuşdur. Bu baxımdan İslam Maliyyə İnstitutlarının Direktorlar Şurası (İdarə Heyəti) müvafiq İdarəetmə Komitəsinin yaradılmasına dair məsuliyyət daşıyır. Həmin komitə ən azı üç üzvdən ibarət olmalıdır və komitənin başlıca məqsədi bankın idarəetmə konsepsiyasının icrasını və koordinasiyasını təmin etməkdir. Aşağıdakılar İdarəetmə Komitəsinə üzv kimi daxil ola bilər:

Audit komitəsinin üzvləri;

Şəriət alimi (Maliyyə İnstitutunun Şəriət Nəzarət Komitəsinin üzvü də daxil ola bilər).

Müvafiq idarəetmə biliklərinə, ixtisasına və qabiliyyətinə malik olan, lakin bankda icraçı vəzifəsini daşımayan müstəqil direktor və yaxud

ekspert (mütəxəsis). İcraçı direktorların komitəyə qəbulu nadir hallarda mümkün olur.

İdarəetmə Komitəsinin səlahiyyətlərinə daxildir:

Bankın menecmenti, Audit Komitəsi və Şəriət Nəzarət Komitəsinin birgə fəaliyyəti ilə bankda idarəetmə konsepsiyasının tətbiqinə dair nəzarətin və təftişin həyata keçirilməsi.

Öz səlahiyyətlərinin icrası nəticəsində əldə olunmuş nəticələrə dair hesabat və təklifləri Direktorlar Şurasına (İdarə Heyətinə) təqdim etmək.

3.3.5. İslam Maliyyə İnstitutlarının idarəetmə və audit komitələri

İdarəetmə Komitəsinin əsas funksiyası Audit Komitəsinin vəzifə və öhdəliklərini tamamlamaqdır, çünki audit komitəsi tələb etmək səlahiyyətinə malikdir. Bu komitə mövcud olan öhdəliklərin çoxluğunu nəzərə alaraq onların hamısının icrasını çatdırı bilməz. Bundan əlavə səhmdarlar və investisiya hesab sahibləri arasında mövcud olan mübahisələr, xüsusən də maliyyə vəsaitlərinin səfərbər edilməsində maraqların toqquşması Audit komitəsi üçün xüsusi çətinlik yaradır.

Əgər İMİ-də Audit Komitəsi sırf səhmdarların maraqlarını, İdarəetmə Komitəsi isə investisiya hesab sahiblərinin maraqlarını təmin edib təftişlər apararsa, bu zaman hər iki komitənin fəaliyyəti müstəqil olmalıdır. Bunun üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, hər iki komitənin vəzifə və öhdəliklərini daha aydın müəyyən etməklə, onların icrasını dəqiq təmin etmək mümkün olur.

İdarəetmə Komitənin sədri kimi müvafiq bilik və təcrübədən əlavə idarəetmə komitəsi ilə audit komitəsinin işini əlaqələndirməyi bacaran müstəqil (qeyri-icraçı) direktor təyin olunur.

İdarəetmə Komitəsinin ikinci üzvü bankın Şəriət Nəzarət Komitəsinin üzvü olan şəriət alimi təyin olunur. Həmin üzv komitəyə idarəetmə ilə bağlı şəriət uyğunluğu rəyi verməli, komitənin işinin Şəriət Komitəsinin fəaliyyəti ilə əlaqələndirilməsini təmin etməlidir.

Komitənin üçüncü üzvü ixtisası və bacarıqları ilə komitəni xüsusi biliklərlə təmin edən (məsələn, hüquqi ekspertiza, biznes təcrübəsi və s.) müstəqil direktor olmalıdır. Əgər komitələr arasında müəyyən səlahiyyətlərin icrası zamanı ziddiyyət yaranırsa, Direktorlar Şurası həmin səlahiyyətlərin komitələr arasında dəqiq bölüşdürülməsini təmin etməlidir.

Audit və İdarəetmə Komitələrinin spesifik vəzifələri

Bir bank strukturunda iki komitənin eyni səlahiyyətlərlə fəaliyyət göstərməsi çoxlu sayda problemlərlə müşahidə olunur. Burada idarəetmədə paralellik, maraqların toqquşması və menecmentdə qeyri-müəyyənlik kimi əngəllər yaranır. Audit və İdarəetmə komitələrinin

işlərinin birləşdirilməsi və vahid Audit və İdarəetmə Komitəsinin yaradılması İMİ üçün ən səmərəli çıxış yolu hesab edilir. AAOİFİ-nin İslam Maliyyə İnstitutları üçün təyin etdiyi 4№-li standart İslam Maliyyə İnstitutlarında Audit və İdarəetmə Komitələrinin yaradılmasının məqsədini, onların məsuliyyət və səlahiyyətlərini müəyyən edir. Həmçinin bu standartda audit komitəsi tərəfindən uçot siyasətinin təhlili, audit planının təsdiqi, illik və dövrü hesabatların yoxlanılması, şəriət uyğunluğuna riayət olunması və məhdudlaşdırılmış investisiya hesablarında olan vəsaitlərin istifadəsinin təftişinə səlahiyyət verir.

Başqa sözlə, İMİ-nin strateji məqsədlərinə nail olunmasında Audit və İdarəetmə Komitəsi əsas funksiyaları daşıyır, o cümlədən investor və səhmdarları lazımi məlumatlarla təmin edir. Bu da öz növbəsində İslam Maliyyə İnstitutunun fəaliyyətinin hesabatlılığının maksimum şəffaf olması, vacib məlumatların açıqlanması və ictimai etimadın daha da artmasına səbəb olacaq. Tələb olunan məlumatların ictimaiyyətə açıqlanması İMİ-nin hansı növ risklərə məruz qalması və fəaliyyətin şəriət qanunları əsasında aparılmasına dəlalət kimi xidmət edir.

Audit və İdarəetmə Komitəsinə üzvlər Direktorlar Şurasının təqdimatı əsasında İMİ səhmdarların ümumi iclası tərəfindən təsdiqlənir. Eynilə onların üzvlükdən azad olması da müvafiq təqdimat əsasında səhmdarların ümumi iclası tərəfindən təsdiqlənir. Audit və İdarəetmə Komitəsinin fəaliyyəti Direktorlar Şurası tərəfindən təsdiqlənmiş əsasnaməyə görə tənzimlənir və AİK hər rüb Şuraya hesabat təqdim edir.

AİK aşağıda qeyd olunan vəzifələr vasitəsilə İMİ-də korporativ idarəetmə standartlarının yüksək səviyyədə tətbiqini təmin etdirməlidir:

1. maliyyə prosesinin ədalətliliyinin qorunması;
2. səhmdarların, investorların və digər maraqlı şəxslərin mənafeyinin qorunmasını təmin etmək;
3. Direktorlar Şurasına təqdim olunan maliyyə məlumatlarının dürüst olmasının təsdiqlənməsi;
4. İMİ-nin menecmenti və maraqlı şəxslər arasında müstəqil əlaqələndirici fəaliyyətini həyata keçirmək.

Audit və İdarəetmə Komitəsinin məsuliyyətləri İslam Maliyyə İnstitutları üçün 4№-li İdarəetmə Standartına əsasən, aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

- menecmentə, daxili və xarici auditə nəzarətin həyata keçirilməsi;
- uçot siyasəti və audit planının yoxlanılması;
- dövrü və illik maliyyə hesabatlarının yoxlanılması (o cümlədən audit nəticəsində aşkarlanan nöqsanların aradan qaldırılması);
- AAOİFİ tərəfindən İMİ-nin mühasibləri və auditorları üçün qəbul edilən korporativ etika qaydalarının tətbiqi;

- İMİ-nin fəaliyyətinin şəriət prinsip və qanunlarına uyğunluğunun yoxlanılması;
- məhdudlaşdırılmış investisiya hesablarında mövcud olan vəsaitlərin hərəkət və istifadəsinin təftişi.

IV FƏSİL

QLOBAL MALİYYƏ SİSTEMİNİN İNKİŞAFINDA İSLAM MALİYYƏSİNİN ROLU

(Vüsalə Cəfərova)

4.1. İslam maliyyə xidmətlərinin cari vəziyyəti

2021-ci ildə islam bankçılığının illik artımı 6,5% olmaqla 2,10 trilyon ABŞ dollarına bərabər olmuş və İslam maliyyə xidmətlərində (İMX) payı 68,7% təşkil etmişdir. Qlobal islam maliyyə xidmətlərinin aktivləri də 2021-ci ildə 11,3% artmaqla ümumi dəyəri 3,06 trilyon ABŞ dolları olmuşdur. İslam kapital bazarı isə sukuk və islam fondlarının aktivlərindən ibarət olmaqla illik 11,6% artıb və İMX-da payı 30,5% təşkil edib. Təkaffülün artımı isə 2020-ci ildə əvvəlki illə müqayisədə 5.2% olmaqla İMX-da payı 0.8%-ə bərabər olub⁹².

İslam iqtisadiyyatı pandemiya sonrası tədricən bərpa mərhələsinə daxil oldu. Nəticədə halal sənayeyə investisiyalar 2020-2021-ci illərdə 11,8% artaraq 2019-2020-ci illərdəki 11,8 milyard dollardan

25,7 milyard dollara yüksəldi. Bu dövrdə islam maliyyəsinə qoyulan investisiyalar 17 milyard dollar təşkil etmiş, halal qida sənayesinə 3,9 milyard dollar və halal əczaçılığa isə 2 milyard dollar investisiya qoyulmuşdur. Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Malayziya, İndoneziya, Misir və Səudiyyə Ərəbistanı halal sənayeyə yatırılan ümumi dəyərə görə ilk 5 ölkə sırasındadır.

2021-ci ildə regional miqyasda Körfəz Əməkdaşlıq Şurası islam maliyyə aktivlərinin dünya üzrə göstəricisinin 52,4%-ni təşkil etməklə ən böyük paya malik olub. Cənub-Şərqi Asiya 2020-ci ildə 23,5% olmaqla ikinci və Orta Şərq və Cənubi Asiya 17,4% olmaqla üçüncü yerdə qərarlaşıb. Afrika regionu 2,1%, digərləri isə (Türkiyə, Böyük Britaniya, MDB ölkələri) 4,5% paya malik olmuşdur.

4.1.1. İslam maliyyəsi ilə ənənəvi maliyyələşdirmənin müqayisəsi

Səmərəlilik və mənfəətlilik

İslam banklarının səmərəliliyi ənənəvi banklara nisbətən müqayisədə daha üstün hesab oluna bilər. Bir çoxları iddia edirlər ki, ənənəvi bankların və islam institutlarının biznes modelləri arasında fərqlərə baxmayaraq, sonuncu qlobal böhrandan əvvəlki dövrdə hər iki bank sisteminin səmərəliliyi əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənmədi⁹³. Ancaq maliyyə böhranı göstərdi ki, islam banklarının gəlirliliyi böhran zamanı

⁹² <https://www.ifsb.org/download.php?id=6571&lang=English&pg=/index.php>

⁹³ di Mauro et al., 2013

adi banklara nisbətən daha çox azalma nümayiş etdirdi ki, bunun da əsas səbəbi risklərin idarə edilməsi praktikasının zəifləməsi və maliyyə böhranının real iqtisadiyyata sıçraması olub⁹⁴. Beynəlxalq sübutlar islam banklarının həm məsrəflərinin, həm də mənfəətinin artdığını göstərsə də, qabaqcıl ölkələrdəki islam bankları digər ölkələrlə müqayisədə bu dövrdə daha səmərəli fəaliyyət nümayiş etdirmişdir. Bu, qismən bu ölkələrdə yaxşı qurulmuş tənzimləyici çərçivələr, daha təkmil insan kapitalı və daha yaxşı risklərin idarə edilməsi təcrübələri ilə izah edilə bilər⁹⁵.

Risklərin idarə edilməsi ⁹⁶

İslam bankları ənənəvi maliyyə institutlarının üzləşdiyi risklərlə yanaşı, özünəməxsus risklərlə də üzləşir. Aktiv və öhdəliklərin şəriətə uyğun olması onları adi banklardan fərqləndirir, eyni zamanda, onları oxşar bazar, kredit, likvidlik, əməliyyat və hüquqi risklərə məruz qoyur. Xüsusilə bəzi maliyyə razılaşmalarının şəriətə uyğunluğu ilə bağlı din alimləri arasındakı fikir ayrılıqları islam banklarını şəriət prinsiplərinə uyğun gəlməmək riskinə məruz qoya bilər. Bundan əlavə, ölkələr arasında əməliyyat fərqləri icazə verilən maliyyə məhsulları arasında da fərqlənmə ilə nəticələnir və bu, hüquqi baxımdan transsərhəd islam maliyyə fəaliyyətləri sahəsində qeyri-müəyyənlik yaradır⁹⁷. Bu səbəbdən islam maliyyələşdirməsi də yüksək məhkəmə riskinə məruz qalır, belə ki, müştərilər ayrı-ayrılıqda qərar çıxaran şəriət məhkəmələrinə müraciət edə, habelə adi məhkəmələrə müraciət edə bilərlər.

Bundan əlavə, islam maliyyə institutları faktiki maliyyələşdirilən aktivlərdən əldə edilən gəlirlərdən artıq məbləğdə gəlir dərəcələri ödəmək kimi kommersiya təzyiqi ilə üzləşə bilərlər. Bunun nəticəsində səhmdarlar vəsaitlərin çıxarılması riskini minimuma endirmək üçün mənfəətdəki paylarının bir hissəsindən və ya hamısından imtina etməli olurlar. Gəlirlilik dərəcələrində gözlənilməz dəyişikliklər nəticəsində bu kimi gəlir dərəcəsi riskinə məruz qalma ayrıca bir kommersiya riski kimi tanınır və islam banklarına xas olan risk hesab olunur.

İslam bankçılığında maliyyə menecmentinin məqsədi bankın gəlirliliyi və risk səviyyəsi ilə müəyyən edilən dəyəri maksimuma çatdırmaqdır. Maliyyə menecmentinə risklərin idarə edilməsi, xəzinədarlıq funksiyası, maliyyə planlaması və büdcə tərtibatı, mühasibat uçotu və informasiya sistemləri və daxili nəzarət daxildir. Praktiki baxımdan, maliyyə menecmentinin əsas aspekti strateji və kapital planlamanın, aktiv-passivlərin və bankın biznes və maliyyə risklərinin

⁹⁴ Rashwan, 2012 və Hasan and Dridi, 2011

⁹⁵ Tahir və Haron, 2010

⁹⁶ Krasicka and Nowak (2012)

⁹⁷ Jobst, 2007

idarə edilməsidir. Risklərin idarə edilməsinin mərkəzi komponentləri həm bank, həm də maliyyə riskləri daxil olmaqla risk profilinin və kəmiyyətinin müəyyən edilməsi və monitorinqidir.

İslam bankları vəsait təminatçısı kimi müşarəkə və mudarabə ortaqlıqlarına daxil olduqda və maliyyələşdirilən fəaliyyətin biznes riskini bölüşdükdə kapital riski yaranır.

Qiymətləndirmə ("mark-up) riski islam bankları üçün yüksək yer tutur. İslam bankları istisna və murahaba kimi sabit gəlirli alətlərdə daha ciddi risklə (faiz dərəcəsi riski) üzləşirlər. Əməliyyat riski, likvidlik riski, kredit riski və bazar riski də qiymət artımı riskinin təsirinə məruz qalır. Ümumilikdə isə mənfəətin bölüşdürülməsi investisiya hesabları (PSIA), müşarəkə, müdarabə, salam və istisna məhsulları murahaba və icarətdən daha riskli hesab olunur.

Risqləri azaltmaq üçün islam bankları müxtəlif prudensial ehtiyatlardan istifadə edirlər. Mənfəətin Bərabərləşdirilməsi Ehtiyatı (MBE) investisiya hesabı sahibləri üçün mənfəəti bərabər bölüşdürmək məqsədilə nəzərdə tutulub. Bu ehtiyatlar bankın mənfəət payı çıxılmazdan əvvəl ümumi gəlirin bir hissəsini kənara qoymaqla maliyyələşdirilir və kapitalın bir hissəsi hesab olunmur. Həmçinin islam bankı hesab sahiblərinin gələcək investisiya itkilərini ödəmək üçün Mənfəətin Bərabərləşdirilməsi Ehtiyatı (MBE) ayırdıqdan sonra investorlara ödənməli gəlirin bir hissəsi ilə maliyyələşdirilən İnvestisiya Risk Ehtiyatı (IRE) risk alətindən də istifadə edə bilər. Bundan əlavə, İnvestisiya Risk Ehtiyatı (IRE) Mənfəətin Bərabərləşdirilməsi Ehtiyatının (MBE) kapitalına aid olduğundan Fidusiar Risk Ehtiyatları (FRE) və risk idarəetmə instrumenti də səhmdarlara dividendlər ödənilməzdən əvvəl banka gələn gəlirin bir hissəsi hesabına maliyyələşdirilməklə tətbiq olunur.

İslam bankları ənənəvi risk idarəetmə tədbirlərindən istifadə edir, lakin islam bankçılığında spesifik riskləri idarə etmək üçün əlavə risklərin azaldılması alətlərinə ehtiyac vardır. İslam banklarının istifadə etdiyi şəriətə zidd olmayan ənənəvi risk idarəçiliyi alətlərinə daxili reyting sistemləri, risk hesabları, daxili nəzarət sistemləri, xarici auditlər, ödəmə müddətinin uyğunlaşdırılması və GAP təhlili daxildir. Bununla belə, islam maliyyələşdirməsinə məxsus risklərin idarə edilməsi təcrübələrini daha da təkmilləşdirmək və islam maliyyəsinə aid olan spesifik riskləri idarə etmək üçün yeni texnikaların, proseslərin, institusional quruluşun və prosedurların işlənilib hazırlanması tələb olunur.

Korporativ idarəetmə ilə bağlı narahatlıqlar bu prudensial ehtiyatlarla əlaqədardır. İslam Maliyyə Xidmətləri Şurasının (IFSB) standartları kommersiya riskləri və risk azaltma təcrübələri ilə bağlı tələblərin qaydalarını müəyyən etsə də, ümumiyyətlə, investisiya hesabı sahibləri

Mənfəətin Bərabərləşdirilməsi Ehtiyatı (MBE) və İnvestisiya Risk Ehtiyatı (İRE) istifadəsinə nəzarət etmir və bəzi hallarda islam bankının bu ehtiyatların saxlanması praktikasından xəbərsizdir. Həmçinin qısamüddətli investisiya hesabı sahibi gələcəkdə başqasına fayda gətirəcək ehtiyatların tətbiqi səbəbindən mənfi təsirə məruz qala bilər. Bundan əlavə, İnvestisiya Risk Ehtiyatı (İRE) əmanətlərin sığortalanması dərəcəsini artırmaqla bank rəhbərliyini həddindən artıq risk götürməyə həvəsləndirə bilər.

Şəriətə uyğunluq sahəsində standartlaşdırmanın təkmilləşdirilməsi islam maliyyə institutlarına fayda verəcəkdir. Belə ki, ənənəvi bankçılıqda vahid beynəlxalq standartlar bank sahəsindəki iştirakçılara bankın fəaliyyəti ilə bağlı riskləri müəyyən etməyə kömək edir. Bundan fərqli olaraq islam maliyyə institutları beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş islam alətlərini müştərilərinə təqdim etməkdə tez-tez çətinliklərlə üzləşir. Belə standartların qəbul edilməsi yurisdiksiyalar və şəriət alimləri arasında müəyyən dini məsələlərin fərqli şərtlərini aradan qaldırır, müxtəlif alətlərin şəriət uyğunluğundakı qeyri-müəyyənliyi azaldır və islam maliyyəsi xidmətlərinin böyüməsinə kömək edə bilər. Bu məqsədlə İslam Maliyyə Qurumları üçün Mühəsibat və Audit Təşkilatı (AAOIFI) və İslam Maliyyə Xidmətləri Şurası (IFSB) bəzi şəriət standartları və idarəetmə qaydalarını təqdim etdilər. Bəhreyn, Qətər, Sudan və Suriyadakı tənzimləyicilər AAOIFI standartlarını İslam Maliyyə İnstitutları üçün məcburi tətbiq etsə də, əksər digər ölkələr məsələn, Malayziya və Səudiyyə Ərəbistanı AAOIFI standartlarını tövsiyyə xarakterli hesab edirdilər.

İslam bankçılığının dayanıqlığının qiymətləndirilməsi üçün əsas göstəricilər

Bütün yurisdiksiyalar üzrə islam banklarının məcmu gəlirlilik göstəricilərini qiymətləndirmək üçün dörd göstəricidən istifadə edilir. Bunlardan yalnız tam hüquqlu islam bankları üçün aktivlərin gəlirliliyi (ROA), kapitalın gəlirliliyi (ROE) və aidiyyəti ölkələrdə bütün islam bankçılığı sektoru üçün xalis mənfəət marjası (NPM) və xərc-gəlir (CTI) nisbətləri daxildir.

İslam bankçılığının dayanıqlığının qiymətləndirilməsi üçün əsas göstəricilər

Cədvəl 4.1.1.

Mənfəətilik	• Aktivlərin gəlirliliyi • Kapitalın gəlirliliyi • Xalis mənfəət marjası • Xərc-gəlir nisbəti
Likvidlik	• Maliyyələşdirmənin depozitlərə nisbəti • Likvid aktivlərin qısamüddətli öhdəliklərə nisbəti • Cari Likvidlik Əmsalı • Xalis Stabil Maliyyələşdirmə Əmsalı
Maliyyələşdirmə Strukturu	• Ümumi Maliyyələşdirmədə Xarici Valyuta payı • Ümumi Maliyyələşdirməyə Xarici Valyuta ilə Maliyyələşdirmənin payı
Maliyyələşdirmə riskləri	• İqtisadi Sektorun Maliyyələşdirmə dərəcəsi
Aktivin keyfiyyəti	• İcra edilməyən Maliyyələşdirmə • İcra edilməyən Maliyyələşdirmənin əmsalı
Kapital adekvatlığı	• Kapitalın adekvatlıq əmsalı • 1-ci dərəcəli kapitalın risklə ölçülmüş aktivlərə nisbəti
Borclanma səviyyəsi	• Borclanmanın nisbəti

4.1.2. İslam maliyyəsinin iqtisadi artım drayverləri

Müsəlmanların şəriətə uyğun maliyyə sisteminə artan ehtiyacı islam maliyyəsinin böyüməsinə təkan verir. Müsəlmanların əksəriyyəti qeyri-islam ölkələrində yaşasa belə, ənənəvi bankçılıqda faiz ödənişlərinin halal hesab edilməməsi səbəbindən alternativ maliyyələşdirmə üsulları axtarırlar. 1960-cı illərdəki ilk təşəbbüslər Misir, Hindistan, Malayziya, Pakistan, Səudiyyə Ərəbistanı, daha sonra İran və Sudanda islam maliyyə institutlarının yaradılmasına gətirib çıxardı və burada islam maliyyəsi ölkə miqyasında yeganə maliyyə sistemi kimi qəbul edildi. Müsəlmanların dünyanın müxtəlif ölkələrində şəriətə uyğun maliyyə qurumları axtarmağa davam edəcəkləri təəccüblü deyil. Bu səbəbdən islam bankçılığı ənənəvi maliyyə sistemlərinə inteqrasiya edir və daha geniş xidmətlər təklif edir.

Hazırda islam maliyyəsinin böyüməsinin islam bazarına əsaslanan dörd əsas drayverləri müəyyən edilib⁹⁸.

1. Demografik faktorlar: böyük və sürətlə böyüyən gənc əhali;
2. İqtisadi artım: bəzi inkişaf etməkdə olan və böyüyən bazar statusuna çatması;
3. İslam dəyərləri: biznesi idarə edən dəyərlər;
4. Artmaqda olan ticarət: xüsusilə də İslam Ölkələri Təşkilatı arasında.

Bunlardan əlavə, ətraf mühitə əsaslanan dörd əlavə qlobal artım drayveri də vardır ki, bu da islam maliyyə sistemini formalaşdırır. Bunlara çoxmillətli şirkətlərin islam iqtisadiyyatında iştirakı, inkişaf etmiş

⁹⁸ Thomson Reuters tərəfindən hazırlanan hesabat, 2013

ölkələrin böyüməkdə olan bazarları axtarması, biznes etikasına və sosial məsuliyyətə önəmin artması və kommunikasiya texnologiyalarında qlobal inqilab prosesləri daxildir.

İslam maliyyəsi artımının bir hissəsi Orta Şərq və Şimali Afrika bölgəsindəki iqtisadi artımdan qaynaqlanır. Son on ildə MENA regionunda güclü inkişaf yolu müşahidə olunub və bu da öz növbəsində islam maliyyəsinə, xüsusən də bank aktivlərinin artmasına dəstək verib. Bu regionda real orta ÜDM artımı təxminən 4% olub, ən yüksək artım Qətərdə 11%, Səudiyyə Ərəbistanında isə 5,2% təşkil edib. Əksər mütəxəssislər bəzi Körfəz Əməkdaşlıq Şurası ölkələrində artan neft gəlirlərinin və daşınmaz əmlak bumunun rolunu iddia etsə də, qeyd etmək lazımdır ki, bu ölkələrin real qeyri-neft ÜDM-si orta hesabla cəmi 3%, islam maliyyəsi isə son 10 ildə ikirəqəmli artım nümayiş etdirib. Avropa, Sinqapur və ABŞ da daxil olmaqla bir çox ölkələr Yaxın Şərqdən kapital axınına ələ keçirmək üçün can atırlar⁹⁹.

İslam maliyyəsi müxtəlif ölkələrdə fərqli sürətlə inkişaf etmiş, xüsusən də Bəhreyn, Küveyt və Qətərdə təxminən 30% olmaqla əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdir. Səbəblərin biri Qətərdə son illərdə müşahidə olunan illik təxminən 12% ÜDM iqtisadi artımdan qaynaqlana bilər. Bəhreyn və Küveytdə isə hər il təxminən 1,3-1,7% artım müşahidə olunub. Siyasi iradə, işlək tənzimləyici baza və bərabər şəraitin yaradılması, xüsusən də İndoneziya, Malayziya, Orta Şərq və Şimali Afrika regionunda islam maliyyəsinin böyüməsinə təkan verən faktorlardır. Həmçinin bərabər rəqabət mühitinin yaradılması islam maliyyəsinin davamlı artımı üçün ilkin şərtidir. Avropada Birləşmiş Krallıqdakı hakimiyyət orqanlarının təşəbbüsü olaraq “maneesiz və heç bir xüsusi üstünlük olmadan” siyasətinin yeridilməsi islam maliyyəsinin bu coğrafiyada da artmasına səbəb olmuşdur.

4.1.3 İslam maliyyəsinin makroiqtisadi nəticələri

Maliyyə Sabitliyi

İslam maliyyə institutları qlobal maliyyə böhranının birbaşa təsirindən qorunmağı bacardı, lakin böhranın ikinci raund təsirlərindən immun qala bilmədi. Belə ki, böhran qlobal miqyas aldığca ümumi tənəzzülə səbəb olmaqla və real iqtisadiyyata zərbə vurmaqla aktivlərin dəyəri azaldı, daşınmaz əmlak və əmlak qiymətlərində böhran baş verdi və nəticədə islam maliyyələşdirmə kreditləri yüksəldi və bir sıra islam banklarına ciddi ziyan vurdu.

⁹⁹ Hesse, Jobst və Sole, 2008

Nəzəri olaraq islam bankları ənənəvi banklara nisbətən şoka daha davamlıdır, çünki “ğarar” instrumenti islam banklarına həddindən artıq riskli aktivlərə investisiya qoymağı və törəmə alətlərə mərc etməyi qadağan edir. Risk transferindən fərqli olaraq riskin bölüşdürülməsini təşviq etməklə potensial gəlir yaradan fəaliyyətlərə sərmayə qoyuluşunu dəstəkləyir. İslam maliyyələşdirməsi aktivə əsaslanan fəaliyyət olduğu üçün həddindən artıq borclanmanı cilovlayır. Bununla da bankların yüksək borclara malik aktivlərə investisiya qoyulmasını və qısamüddətli satışı məhdudlaşdırır. Bu da maliyyə sabitliyini gücləndirmək və global maliyyə sistemini maliyyə tənəzzülündən qorumaq məqsədi daşıyır.

Maliyyə, real və ya ticarət sektorları arasında birbaşa əlaqə texniki spekulasiyaların və potensial “qabarcıqların” qarşısını ala bilər. Bundan əlavə, investisiya hesablarının sahibləri tərəfindən edilən monitoring və nəzarət banklara bazar intizamının tətbiqinə və maliyyə sabitliyinin qorunmasına kömək edir. Eyni zamanda, islam bankları daha ehtiyatlı davranmaq məcburiyyətindədir, çünki müştərilərin pul çıxarma riski ənənəvi banklarla müqayisədə daha yüksəkdir. Həmçinin islam bankları faizə əsaslanan əməliyyatlarla məşğul olmadığından onların maliyyələşdirilməsi adi banklarla müqayisədə faiz dərəcələrinin dəyişməsindən daha az təsirlənir, lakin onlar faiz dərəcəsi riskindən tamamilə təcrid olunmurlar. Real iqtisadiyyatdakı tənəzzül islam banklarının gəlirliliyinə təsir etsə də, bankların bu riski qismən də olsa, əmanətçilərlə bölüşmək imkanı geniş yayılmış böhrana qarşı yastıq (bufer) vardır.

Bununla belə, islam banklarının dayanıqlılığına dair empirik sübutlar qarışıqdır. Şəriətin tələblərinə cavab verən son instansiya kreditörü (SLOLR) instrumenti və əmanətlərin sığortası islami və ya ənənəvi banklar üçün nəzərdə tutulmasından asılı olmayaraq, maliyyə sabitliyinin makroprudensial məqsədinə xidmət edir. İslam bankları ənənəvi banklarla müqayisədə son maliyyə böhranına daha çox dayanıqlılıq nümayiş etdirdilər, çünki daha çox kapital və likvidlik buferlərinə malik idilər. Ölkəlararası aparılan tədqiqatlar¹⁰⁰ islami və ənənəvi banklar arasında müflisləşmə riskində əhəmiyyətli fərqlərin olmadığını göstərir, lakin kredit riski ilə bağlı nəticələr qarışıqdır və müqayisə edilən parametrdən asılı olaraq dəyişir. Tədqiqatda sabitlik baxımından əhəmiyyətli fərqlər aşkar olunmasa da, hər iki maliyyə institutunun eyni makroprudensial çərçivəyə tabe olması təklif edilir. Malayziyadakı islam bankları ənənəvi banklardan daha çox kapitalla sahib olsalar və daha çox gəlirli olsalar da, böhran zamanı real sektora olan təsirlər səbəbindən islam bankları da dolaylı yolla itkiyə məruz qalırlar.

¹⁰⁰ Abedifar et al., (2013)

Bunun əksinə olaraq, Baele, Farooq və Ongena tərəfindən 2012-ci ildə aparılan tədqiqatlarda islam banklarından alınan kreditlərin gecikmə və ya defolt olma ehtimalının daha az olduğu aşkar edilib, kreditlərin ödənilməməsi ilə bağlı fərdi və sistem riskinin islam bankçılığında daha az reallaşa biləcəyi irəli sürülüb. Čihák və Hesse (2010) müəyyən edir ki, islam və ənənəvi bankların nisbi sabitliyi hər bir qurumun ölçüsünə görə dəyişir: kiçik islam bankları eyni miqyasda ənənəvi banklardan daha sabit görünür. 1995-2007-ci illər üçün 100-dən çox ölkədən alınan məlumatlardan istifadə edərək Beck və başqaları (2013) islam banklarında nisbətən yüksək vasitəçilik əmsalının və aktivlərin daha yüksək keyfiyyətli olması, həmçinin maliyyə gərginliyi dövründə daha yaxşı kapitallaşdırıldığı qənaətinə gəlirlər. Farooq və Zaheer (2015) Pakistandakı islam və ənənəvi bankların davranışlarını müqayisə edərək qeyd edirlər ki, empirik olaraq islam bankları maliyyə böhranı zamanı pul çıxarmağa daha az meyillidir, hətta depozit artımları nümayiş etdirir. Bu sübut göstərir ki, islam bankları likvidlik stressi dövründə sistemə daha çox maliyyə sabitliyi gətirə bilər.

Hibrid bankçılıq rejimində maliyyə sabitliyi məqsədilə səlahiyyət orqanları islam banklarının maliyyə sisteminin qalan hissəsi ilə tam inteqrasiya olunmasını hədəfləyə bilər. Sole (2007) iddia edir ki, maliyyə sabitliyini təmin etmək üçün islam banklarına ənənəvi banklarla eyni səviyyədə nəzarət edilməlidir.

İslam bankçılığının hüquqi və prudensial bazasında əhəmiyyətli irəliləyişlərə baxmayaraq,¹⁰¹ 2014-cü il Malayziya Maliyyə Sektorunun Qiymətləndirilməsi Proqramının (FSAP) stress testləri müstəqil islam banklarının ənənəvi banklardan daha çox kapitalla sahib olduğunu, lakin ödəmə qabiliyyətinin uğursuzluğuna daha çox həssas olduğunu irəli sürdü. Ölkələr arasında bu sahədə fərqlər açıq şəkildə özünü göstərir. Tənzimləyici və nəzarət orqanları yaranan riskləri müəyyən etmək üçün gücləndirilmiş nəzarət, inteqrasiya olunmuş şəkildə risklərin idarə edilməsi çərçivələri və təkmilləşdirilmiş şəffaflıq tətbiq etməklə problemləri aradan qaldırmağa çalışırlar. Bu məqsədlə bir sıra ölkələrdə islam banklarına nəzarəti gücləndirmək üçün siyasət tövsiyələri hazırlanıb tətbiq edilir. Nəzarət orqanının əməliyyat müstəqilliyinin, sağlam hüquqi bazanın, idarəetmə strukturunun və möhkəm hesabatlılıq praktikasının təmin edilməsi tövsiyə edilir. İdarəetməni gücləndirmək üçün milli yurisdiksiyalar daxilində şəriət hökmlərini uyğunlaşdırmağa və uyğunluq xərclərini azaltmağa kömək edə biləcək mərkəzləşdirilmiş “Şəriət Şurasının” yaradılması kimi tədbirlər tətbiq olunur.

¹⁰¹ Song və Oosthuizen (2014)

İslam maliyyə sənayesi maliyyə sabitliyini təmin etmək üçün standartlaşdırılmış və beynəlxalq səviyyədə tanınmış qaydalar toplusunu qlobal miqyasda qəbul edilməsini tələb edir. Daha yüksək səviyyəli tənzimləyici qaydaların uyğunlaşdırılmasına nail olmaq və bununla da islam maliyyə əməliyyatlarının qlobal maliyyə sabitliyini təşviq etmək üçün beynəlxalq tənzimləyici çərçivə yaranmışdır. İslam Maliyyə Xidmətləri Şurası (İFSB) bank işi, kapital bazarları və sığorta üçün sektorlararası prudensial standartların kompleks dəstini hazırlayıb təqdim edir. İFSB bu məqsədlə 2010-cu ildə İslam Maliyyəsi və Qlobal Maliyyə Sabitliyi Hesabatını hazırlamaq üçün İslam İnkişaf Bankı ilə səyləri birləşdirdi.

Hesabatda sənayenin sabitliyini və dayanıqlığını artırmaq üçün üç istiqamətli strategiya təşviq edilirdi:

- i. islam maliyyə infrastrukturunun gücləndirilməsi;
- ii. şəriət və prudensial standartların və qaydaların effektiv tətbiqinin sürətləndirilməsi;
- iii. tənzimləyicilər arasında konstruktiv dialoq üçün platformanın yaradılması.

İFSB sabitlik hesabatlarında islam maliyyə xidmətləri sənayesi üçün maliyyə təhlükəsizlik şəbəkələrinin gücləndirilməsi zərurətinə, o cümlədən şəriətə uyğun kreditorun (SLOLR) yaradılması və əmanətlərin sığortalanması, habelə effektiv böhran idarəetmə və həlli çərçivəsi kimi sahələrə əsas yer ayırır.

Tənzimləyicilər və maraqlı tərəflər arasında islam maliyyə sisteminin dayanıqlığını və sabitliyini daha da təşviq etmək üçün makroprudensial çərçivənin yaradılmasının zəruriliyi ilə bağlı müzakirələr aparılır. Tənzimləyicilərin yurisdiksiyalar üzrə əsas məsələlər üzrə şəriətin tələblərinin qarşılıqlı anlaşması istiqamətində konstruktiv dialoq apara biləcəkləri ümumi platforma yaratmaq təşəbbüsləri davam edir. Həmçinin “Bazel-III” qaydaların islam maliyyə institutlarının xüsusiyyətlərinə, xüsusən də sukuka likvidlik əmsalına (LCR) daxil olan yüksək keyfiyyətli likvid aktivlərin xüsusiyyətlərini, eləcə də zərəri qarşılama xüsusiyyətlərini təmin etmək üçün uyğunlaşdırmaq tədbirləri icra edilir.

Likvidlik riskinin idarə edilməsi və maliyyə təhlükəsizliyi islam maliyyə institutlarının maliyyə sabitliyinin təmin edilməsində üzləşdiyi iki əsas problemdir. Likvidlik infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, Şəriətə uyğun olan son instansiya kreditoru (SLOLR) və əmanətlərin sığortasının istər islam, istərsə də ənənəvi banklar üçün nəzərdə tutulmasından asılı olmayaraq, maliyyə sabitliyinin makroprudensial məqsədinə xidmət edir. 2005-ci ildə İFSB dəstək mexanizmi olaraq islam banklarında investisiya hesablarının mənfəətin bölüşdürülməsi xüsusiyyətini nəzərə alan kapital adekvatlığı əmsalını hesablama üzrə

təlimat hazırladı və 2014-cü ildə kapitalın adekvatlığı standartına yenidən baxıldı. 24 elementdən ibarət olan təlimatda şəriətə uyğun qiymətli kağızların ticarəti üçün təkrar bazar, yaxşı işləyən pul bazarı və qısamüddətli alətlər islam bankları üçün vasitəçilik xərclərini azaltmaq məqsədilə təqdim olundu. Bu alətlər banklara likvidlik riskini idarə etmək və aktivlər üçün “Bazel-III”-ün tələblərini yerinə yetirməyə imkan verəcək, habelə bazarlar arasında likvidlik çatışmazlığı və “sistemli yoluxma” ehtimalını azaltmaq məqsədini daşıyırdı.

Likvidliyin idarə olunması kontekstində Likvidliyin İdarə Edilməsi üzrə Beynəlxalq İslam Korporasiyasının (IILM) söyləri diqqətəlayiqdir. 2010-cu ildə Malayziyada mərkəzi banklar, monetar orqanlar və çoxtərəfli təşkilatlar tərəfindən yaradılmış IILM islam banklarının qısamüddətli maliyyələşdirmə ehtiyaclarını idarə etmək üçün istifadə edə biləcəkləri yüksək likvidli, investisiya səviyyəli, qısamüddətli, şəriətə uyğun maliyyə alətləri hazırlayır və buraxır. IILM islam bankları üçün effektiv transşərhəd likvidliyin idarə edilməsini asanlaşdırır və likvidlik riskinin dayanıqlı idarə edilməsi çərçivəsini inkişaf etdirə bilsə də, dövlət orqanları belə çərçivələrin yaradılmasında daha çox məsuliyyət daşımali olacaqlar. IILM tərəfindən buraxılan yüksək keyfiyyətli, satıla bilən, likvid və aşağı riskli sukuk likvidliyin təmin edilməsi müqabilində mərkəzi banklar üçün məqbul olan girov çeşidini genişləndirməyə və maliyyə sisteminin bu yeni yaranan seqmentinə bazar inamını daha da gücləndirməyə dəstək mexanizmidir.

Böhran göstərdi ki, kreditorun son çarə (lender-of-last-resort LOLR) təsisatı böhranın qarşısının alınması çərçivəsinin mühüm elementidir. İslam bankları qlobal maliyyə sisteminə daha çox integrasiya etdikcə böhranın “yayılma” təsirlərini məhdudlaşdırmaq məqsədilə “şəriətin uyğun hesab etdiyi kreditorun son çarə təsisatı (SLOLR) pul bazarında “likvidliyin quruması” səbəbindən yaranan likvidlik problemlərinə qarşı dayanıqlığını gücləndirəcəkdir. Böhran halında bazara “likvidlik yeritmək” və islam maliyyə sisteminə yoluxucu təsirləri məhdudlaşdırmaq üçün müxtəlif mexanizmlərdən istifadə olunsa da, SLOLR instrumenti yalnız az sayda yurisdiksiyalarda tətbiq edilir. İslam maliyyə institutlarının möhkəmliyini və sabitliyini təmin etmək və onları gərgin bazar şəraitində likvidlik problemlərinə daha az həssas etmək üçün SLOLR strukturları və mexanizmləri, habelə girov qoyula bilən girov növləri və onların tətbiq oluna bilən limitləri müəyyən edilməlidir.

Maliyyə Sabitliyi

İslam maliyyə sisteminin sabitliyini artırmaq üçün təməl bloklarına aşağıdakılar daxildir:

- İslam banklarında həm likvidlik riskinin idarə edilməsini asanlaşdırmaq, həm də mərkəzi banklar tərəfindən monetar əməliyyatların aparılmasına və likvidliyin idarə edilməsinə kömək etmək üçün dayanıqlı likvidlik infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi.

- Bank nəzarəti və tənzimləmə çərçivəsinin kapitalın adekvatlığı, qeyri-məhdud mənfəət payına malik investisiya hesabı sahiblərinin zərəri qarşılama xüsusiyyəti, korporativ idarəetmə kimi şəriətə uyğun qurumlar və bazarlar üçün hərtərəfli, sektorlararası prudensial standartlar toplusu, o cümlədən şəriət idarəçiliyi məsələləri nəzərə alınmaqla gücləndirilməsi.

- Böhran dövründə islam maliyyə institutlarının və ənənəvi maliyyə xidmətləri sektorunun möhkəmliyini və dayanıqlığını dəstəkləmək üçün SLOLR mexanizmi, fəvqəladə halların maliyyələşdirilməsi mexanizmləri və əmanətlərin sığortası daxil olmaqla şəriətə uyğun maliyyə təhlükəsizliyi şəbəkəsi infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi

Monetar Siyasət

Faizsiz maliyyə sistemi dəyişdirilmiş pul siyasəti çərçivəsinin yaradılmasını tələb edir. İqtisadiyyatda faizin qadağan edilməsi ilə şəriətə uyğun pul siyasətinin tərtib edilməsi islam bankirləri və iqtisadçıların diqqət mərkəzindədir. İslam prinsipləri bazar iştirakçıları arasında bərabər rəqabət mühitinin təmin edilməsini tələb edir, bununla da iqtisadiyyatın genişlənməsinə imkan verir və yoxsulluğun aradan qaldırılmasına kömək edir. Ənənəvi iqtisadiyyatda pul siyasəti ənənəvi olaraq inflyasiyanı cilovlamağa və ÜDM-nin artım tempindəki “dəyişkənliyi” yumşaltmağa xidmət edir. İslam sistemində isə monetar siyasət sistemin iqtisadi inkişaf məqsədlərinə uyğun olaraq qənaətlərin səfərbər edilməsi və resursların bölüşdürülməsinin asanlaşdırılmasına xidmət edir. İslam iqtisadiyyatının pul siyasətinin məqsədləri adi iqtisadiyyatın məqsədləri ilə uzlaşdığı halda, şəriətə uyğun sistemdə pul-kredit orqanlarının uçot dərəcəsi və ya digər faiz dərəcələrini əhatə edən hər hansı alətdən istifadə etməsi qadağandır. Buna baxmayaraq, şəriətə uyğun pul siyasəti alətlərinin dizaynı üçün açıq bazar əməliyyatları, kredit siyasəti, ehtiyat tələbləri, qanunla müəyyən edilmiş ehtiyatlar, kapitala əsaslanan alətlər, yenidən maliyyələşdirmə əmsalları və mənfəətin bölüşdürülməsi əmsalları təklif edilir.

Şəriətə uyğun pul siyasəti alətlərinin dizaynı getdikcə çətinləşir. İran və Sudanda maliyyə sistemi tamamilə şəriətə uyğundur. Bu ölkələrin pul-kredit orqanlarının qarşısında duran vəzifə onlara səmərəli pul siyasəti aparmağa imkan verən praktiki alətlər hazırlamaqdır. Ənənəvi pul siyasəti ilə müqayisə edilə bilən alətlər üçün bəzi yenilikçi təkliflər olsa da, praktikada tətbiq olunan alətlərə (i) mərkəzi bankın tənzimləmə səlahiyyətlərindən istifadə etməklə bank fəaliyyətinə birbaşa nəzarət; (ii)

kredit və depozit faizləri üzrə məhdudiyyətlər; (iii) məcburi ehtiyat dərəcələrinin müəyyən edilməsi; (iv) mərkəzi bank sertifikatlarının və sukukun emissiyası; (v) mərkəzi bankda xüsusi depozitlər və (vi) kredit tavanları daxildir. Əsas məsələ bazarda artıq likvidliyi mənimsəmək üçün maliyyə alətlərinin işlənilib hazırlanmasıdır. Əsas çətinlik isə hökumətin və mərkəzi bankın qiymətli kağızlarının gəlirliliyini təmin edə biləcək uyğun gəlir dərəcəsini müəyyən etməkdir.

Əksər islam ölkələrində şəriətə uyğun yeni alətlər hazırlanır. Ənənəvi pul siyasəti alətlərindən istifadə etməklə bərabər, son illərdə şəriət prinsiplərinə uyğun yeni alətlər yaratmaq tədbirləri icra olunur. Bununla belə, islam maliyyəsi üzrə pul siyasətinin aparılması dünyəvi problem olaraq qalır və mərkəzi banklar ənənəvi pul siyasəti alətlərinin əksəriyyətini tətbiq etməli olurlar. İslam banklarının açıq bazar əməliyyatlarında iştirakı problem olaraq qalır. Bəzi ölkələrdə bu kimi əməliyyatlar üçün açıq çərçivənin olmaması, likvidlik və pul siyasəti əməliyyatlarını idarə etmək üçün alətlərin mövcud olmaması islam banklarının böyük izafi likvidlik saxlamasına səbəb olmuş, likvidliyin səmərəli idarə edilməsinə imkan yaratmamışdır. Monetar siyasətə məsul orqanlar banklardan mərkəzi bankda şəriətə uyğun ehtiyat hesablarının olmasını tələb etsələr də, ehtiyatların səviyyəsi qeyri-kafi olması səbəbindən tətbiq edilən cərimələr ənənəvi və islam bankları üçün çox vaxt fərqli olur. Mərkəzi banklar pul siyasəti alətləri kimi dövlət tərəfindən buraxılan müxtəlif növ sukuklardan və mərkəzi bankın qiymətli kağızlarının bəzi formalarından istifadə edirlər, lakin bu tədbirlərin effektivliyi hələ qiymətləndirilməyib.

Müxtəlif ölkələr pul siyasətinin aparılması üçün müxtəlif yanaşma və alətlərdən istifadə edirlər. Məsələn, Küveyt və Bəhreyn sukuk, baha və əks mürabahanın müxtəlif formalarından fəal şəkildə istifadə edir, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri isə likvidlik və pul siyasətinin həyata keçirilməsi üçün əmtəə mürabahası müqavilələrinə əsaslanan xarici valyuta svoplarına və İslam Depozit Sertifikatlarına çox etibar edir. Malayziyada mərkəzi bank hökumətin əməliyyatlarını maliyyələşdirmək üçün şəriətə uyğun dövlət qiymətli kağızlarından istifadə etməklə yanaşı, islam banklarının açıq bazar əməliyyatlarında iştirakını asanlaşdırmaq məqsədilə bir sıra alətlər – icara, müdarəbə, mürabaha və “bay” bithaman ajil” müqavilələri təqdim edir. Paralel bank sistemləri mövcud olan bir çox ölkələrdə əsas üzləşilən çətinlik qısamüddətli likvidliyin səmərəli idarə olunmasına imkan verən SLOLR (Şəriətə uyğun “Lender of last resort” instrumenti) vasitələrini düzgün qura bilmək və yeni sistemdə likvidliyin artıqlığı və ya çatışmazlığından qaçınmağı təmin etməkdir.

Maliyyə sistemində yalnız islam bankçılığının fəaliyyət göstərdiyi İran və Sudan pul siyasətləri üçün müşarəkə tipli müqavilələr işləyib

hazırlanmışdır. Sudanda mərkəzi bankın özəl bankların kapitalında iştirakı məqsədilə “Sudanın Mərkəzi Bankı Müşarəkə Sertifikatları” buraxılıb. Eləcə də “bahalı instrument” hesab olunmasına baxmayaraq, praktikada yerli bank sektorunun likvidliyini açıq bazar əməliyyatları vasitəsilə idarə etmək üçün “icarə sertifikatları” istifadə olunur. Sudandakı səlahiyyət orqanları, pul siyasətinin aparılmasına kömək etmək üçün “hökumətin müşarəkə sertifikatları (Şahama)” və “İnvestisiya sertifikatları (Sarah)” təqdim ediblər.

Sudanda banklar ödənilməmiş maliyyə portfelinin 25 faizindən artıq olmamaqla Mərkəzi Bankın İcarə Sertifikatı (Şihab), Hökumətin Müşarəkə Sertifikatı (Şahama), İnvestisiya Sertifikatı (Sarah) və Xartum Neft Emalı Zavodunun İcarə Sertifikatı (Şama) şəklində likvid aktivlərə sahib ola bilirlər.

İranda mərkəzi bank tərəfindən buraxılan “Milli İştirak Sənədi” (National Participation Paper) dövlət əməliyyatlarını maliyyələşdirmək üçün nəzərdə tutulurdu, lakin sonradan açıq bazar əməliyyatlarında da tətbiq edilməyə başlandı. Mərkəzi Bankın İştirak Sənədi də pul siyasətinin həyata keçirilməsində likvidliyi idarə etmək üçün səlahiyyət orqanları tərəfindən istifadə olunur. Bu çevik instrument olmasa da, likvidliyin aradan qaldırılması üçün münasib alətdir. Bundan əlavə, Sudanda olduğu kimi İranda da banklara icazə verilir ki, artıq likvidliyi onlara birbaşa kredit xətti təmin edən mərkəzi banka yatırınsınlar. Sudanda kredit xətti bitdikdən sonra bu instrument, avtomatik olaraq müdarəbə tipli müqaviləyə çevrilir, lakin İran Mərkəzi Bankının ödəmə müddətinə dair rəsmi məhdudiyyət tətbiq edilmir. İran Mərkəzi Bankı da yaxın gələcəkdə pul siyasəti məqsədləri üçün borc alqı-satqısı müqavilələrindən istifadə edəcəyini açıqlayıb.

İslam bankları inkişaf etmiş ölkələrdə mövcud olsa da, pul siyasəti və likvidliyin idarə edilməsi ənənəvi alətlərlə idarə olunur. Faizə əsaslanan maliyyə sistemində şəriətə uyğun alətlərin tətbiqində bir sıra tənzimləyici və hüquqi məsələlər nəzərə alınıb. Məsələn, müdarəbə kimi geniş istifadə olunan alətlərin tətbiqi tənzimləyici qaydaların düzəliş edilməsini tələb edir. Məsələn, göstərmək olar ki, Böyük Britaniyada şəriətə uyğun altı bank fəaliyyət göstərir: “Gatehouse Bank”, “London və Yaxın Şərq Bankı”, “Avropa İslam İnvestisiya Bankı”, “Qatar İslam Bankı (Böyük Britaniya)”, “Britaniya İslam Bankı” və “Abu Dabi İslam Bankı”. Pərakəndə bankçılıq xidməti göstərən Böyük Britaniya İslam Bankı istisna olmaqla, islam maliyyə bazarının sürətlə böyüdüyü Birləşmiş Krallıqdakı İslam bankları ticarətin maliyyələşdirilməsi, daşınmaz əmlak, kapital bazarları və fondların idarə edilməsi ilə məşğul olan topdansaş fəaliyyəti göstərən banklardır.

Pul siyasətinə gəlinə bu bankların heç biri “Nağd pul nisbəti depoziti”¹⁰² rejimi üçün tələb olunan minimum həddi qismən də olsa, yerinə yetirmir və şəriət ilə “İngiltərə Bankının” (Bank of England) qanunları arasında ziddiyyət səbəbindən “ehtiyat tələbi” sxeminə qoşulmayıb. Bunlar islam banklarının Böyük Britaniyada açıq bazar əməliyyatlarında iştirakına mane olaraq onları ənənəvi bank sistemindən kənarlaşdırmışdır. Bu səbəbdən islam bankları mərkəzi bankın islam maliyyəsi imkanlarından istifadə edə bilməyib. Likvidliyi idarə etmək üçün islam bankları İngiltərə Bankında artıq likvidlik saxlamağa və mürabaha əmtəə kimi şəriətə uyğun alətlərdən istifadə etməyə məcbur olmuşdur. Adi bankların tərkibində yaradılmış islam bankları da var: belə banklar daha az məhdudiyyətlərlə üzləşirlər və onlara daxil olduqları vahid qurum vasitəsilə ehtiyat sxeminə qoşulmağa və pul siyasəti əməliyyatlarında iştirak etməyə icazə verilir. Digər qabaqcıl və qeyri-müsəlman ölkələrində də vəziyyət əsasən oxşardır.

Bu yaxınlarda Britaniya hökuməti Britaniyadakı islam banklarına öz likvidlik ehtiyaclarını daha yaxşı idarə etməkdə qismən də olsa, kömək etmək məqsədilə icarə kimi strukturizasiya edilmiş 5 illik 200 milyon funt sterlinq dəyərində sukuk məhsulunu bazara təqdim etdi. Həmçinin İngiltərə Bankı şəriətə uyğun likvidlik instrumentlərinin inkişafı üzrə işləri davam etdirir.

Fiskal siyasət

Ənənəvi fiskal siyasəti alətləri şəriət prinsipləri və islam cəmiyyətinin inkişaf məqsədlərinə uyğundur. Bütün ölkələr islamda tətbiq olunan zəkatı rəsmi gəlir sistemi vasitəsilə ilə yığmasa da, zəkat instrumenti dövlət üçün unikal gəlir aləti ola bilər. Şəriət heç bir vergitutmanı qadağan etmədiyi üçün dövlət müxtəlif vergi formalarını şəriətlə razılaşdırmaqda tətbiqi razılıq var.

İslamın əsas sütunu zəkatdır və bu instrument yoxsulluğun azaldılması, gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi və sabitləşdirmə sxemi kimi nəzərdə tutulur. Zəkat yoxsulluğun aradan qaldırılması üçün təsirli bir vasitə olsa da, islamın bütün məqsədlərinə çatmaq üçün yeganə vasitə deyil, çünki büdcə kəsirini maliyyələşdirmək üçün yetərli olmaya bilər. Əslində, şəriət hökumətə büdcə kəsiri yaratmağı qadağan etmir. Buna baxmayaraq, dövlət kapital və ya cari xərcləri maliyyələşdirmək üçün sukuk kimi şəriətə uyğun alətlərdən istifadə edə bilər. Digər tərəfdən vergi siyasətinə gəldikdə, ribanın (faizin) qadağası, gəlir vergisinin tətbiq

¹⁰² Pul Nisbəti Depozitləri (CRDs) altı aylıq hesablama ərzində orta hesabla 600 milyon funt sterlinqdən çox öhdəlikləri (EL) olduğunu bildirmiş müvafiq qurumların (yəni banklar və tikinti şirkətləri) İngiltərə Bankına təqdim etdiyi faizsiz əmanətlərdir.

edilməsi üzrə şəriət tələblərinin fərqli olması vergi dərəcələri və ümumilikdə vergi sisteminə təsiri gözləniləndir. Bəzi islam məhsullarının əməliyyat xarakteri və mürəkkəbliyi əməliyyat vergilərinin və xərclərinin artmasına səbəb ola bilər.

Şəriətə uyğun dövlət maliyyələşdirmə alətlərinin səmərəliliyinin artırılması üçün ənənəvi dövlət borcu idarəçiliyi çərçivəsi təlimat sənədi kimi istifadə oluna bilər. Sudanda Hökumət Müşarakə Sertifikatları və Hökumət İnvestisiya Sertifikatları kimi instrumentlər ilkin olaraq bank likvidliyinin idarə edilməsi məqsədləri üçün hazırlansa da, bu kimi sukuk məhsulları dövlət kəsinin maliyyələşdirilməsi üçün də istifadə olunur.

Ənənəvi iqtisadiyyatlarda olduğu kimi, pul siyasəti əməliyyatları ilə dövlət borcunun idarə edilməsi arasında sinxronizasiya makroiqtisadi sabitliyi yaxşılaşdırmaqla yanaşı, ilkin və təkrar borc bazarlarını inkişaf etdirmək, depozitar imkanları təkmilləşdirmək, repo mexanizmləri üzrə şəriətə uyğun alternativləri inkişaf etdirmək, klirinq və hesablaşmaları asanlaşdırmaqla maliyyələşdirmənin inkişafına dəstək verə bilər. Dövlət qiymətli kağızlarının müntəzəm emissiyası, həm də şəriətə uyğun pul bazarının inkişafı üçün “etalon” (benchmark) gəlir dərəcələrinin müəyyən edilməsində vacibdir.

Makroiqtisadi idarəetmə

İslam maliyyəsi üç əsas prinsiplə idarə olunur: bərabərlik, iştirak və mülkiyyət. Bu prinsiplər islam maliyyə sisteminə maliyyələşdirmənin yalnız məhsuldar fəaliyyətlərə, ticarətə və real aktivlərə şamil oluna biləcəyini nəzərdə tutur və buna görə də çox vaxt aktivə əsaslanan maliyyə sistemi hesab olunur. Əgər bu prinsiplərə tam əməl olunarsa, inkişaf üçün müvafiq rıçaqlar təmin edilir, spekulyasiya və “məənəvi təhlükələr” məhdudlaşdırılır.

Bu əsas prinsiplərə uyğun olaraq ödənişə əsaslanan xidmətlər istisna olmaqla, islam maliyyələşdirməsinin iki toplusu mövcuddur: (a) mənfəət və zərərin bölüşdürülməsi (PLS) maliyyələşdirmə üsulları və (b) qeyri-PLS müqavilələri. Maliyyələşdirmənin bu kateqoriyaları arasında daha çox islam maliyyəsinin fəlsəfəsinə ən yaxın “riskin bölüşdürülməsi” üsullarına üstünlük verilir. Bundan əlavə, hətta borclanma mexanizmlərində də maliyyələşdirmə real aktivlərlə əlaqələndirilir və bununla da maliyyələşdirmə ilə bağlı borclanma (leverage) səviyyəsi məhdudlaşdırılır.

İslam maliyyəsi hazırda sürətlə genişlənir və bir çox regionlara yayılır. İslam maliyyə aktivləri son on ildə orta hesabla hər il təxminən 20% artıb. Bu artıma baxmayaraq, islam maliyyəsi hələ də qlobal maliyyə aktivlərinin çox kiçik bir hissəsini təşkil edir və bu maliyyə mexanizminin inkişafını bir neçə əmil məhdudlaşdırır. Buna misal olaraq likvidliyin

idarə edilməsi alətlərinin olmamasını, xüsusilə də əmanətlərin sığortalanmasının şəriətə uyğun sxeminin və “lender of last resort” instrumentinin inkişaf etməməsi kimi bir neçə faktoru göstərmək olar.

Ənənəvi bankçılıq sistemlərində fəaliyyət göstərən islam banklarının öz izafi vəsaitləri, digər islam maliyyə institutlarına yönəltmək üçün şəriətə uyğun “ticari” və qısamüddətli xəzinə alətlərinə çıxışı yoxdur. Belə alətlərin olmaması bu maliyyə instrumentinin inkişafını məhdudlaşdırır, bankları həddindən artıq ehtiyat saxlamağa məcbur edir, həmçinin mərkəzi bankın pul siyasəti əməliyyatları aparmaq imkanlarını məhdudlaşdırır. Şəriətə uyğun “lender of last resort” və əmanətlərin sığortalanması sxemlərinin inkişaf etdirilməsi prosesində çətinliklər qalmaqda davam edir. İslam banklarında həm likvidlik riskinin idarə edilməsini asanlaşdırmaq, həm də mərkəzi banklar tərəfindən monetar əməliyyatların aparılmasına kömək etmək üçün “dayanıqlı likvidlik infrastrukturunun” inkişaf etdirilməsi prioritet siyasət kimi qəbul edilməli və bu sahədə müvafiq tədqiqatlar aparılmalıdır. İslam bankçılığının dayanıqlığını təşviq etmək, xüsusilə də böhran dövründə, şəriətin tələblərinə cavab verən maliyyə təhlükəsizliyi şəbəkəsi infrastrukturunun yaradılmasına ehtiyac vardır.

İslam maliyyə sistemlərinin maliyyə sabitliyini daha da artırmaq üçün nəzarət və tənzimləyici çərçivələrin, o cümlədən hərtərəfli prudensial standartlar toplusunun işlənilib hazırlanmasına ehtiyac vardır. Bu məqsədlə islam standartlarını müəyyən edən iki orqan (İslam Maliyyə Qurumları üçün Mühəsibat və Audit Təşkilatı (AAOIFI) və IFSB) tərəfindən təklif olunan tənzimləyici və nəzarət standartlarına tam uyğunluğun təmin edilməsi prioritet tədbir kimi icra edilməlidir. Həm AAOIFI, həm də IFSB çoxsaylı təlimatlar və standartlar nəşr ediblər, lakin standartlara uyğunluğu qiymətləndirmək üçün şəffaf və etibarlı qiymətləndirmə prosesi yaradılmalıdır.

Şəriətə uyğun alətlərlə pul əməliyyatlarının aparılması hazırda mürəkkəb prosesdir. Bu məqsədlə pul siyasəti alətlərini uyğunlaşdırmaq və islam banklararası bazarların inkişafına təkan vermək tələb olunur. Dövlətlər tərəfindən buraxılan sukuk (hazırda Sudan və İranda tətbiq olunmaqla) islam bankları kontekstində monetar əməliyyatlar üçün münasib təminat instrumenti kimi görünərsə də, pul siyasətinin ötürülməsi mexanizmləri hələ də monetar siyasətə məsul qurumlar tərəfindən müəyyən olunmayıb. Bu sahədə həm mexanizmlərin hazırlanması, onların başa düşülməsi və tətbiqi üzrə maarifləndirmə işinin aparılması, eləcə də islam maliyyəsinin ümumilikdə maliyyə sisteminin effektivliyi, dayanıqlığı və səmərəliliyi tətbiq edilməlidir.

İslam bankçılığı bir çox problemlərlə üzləşməyə davam etsə də, yaxşı vəziyyətdə qalmaqda davam edir. Gələcək bu sektorun böyüməsi və

inkışafı əsasən bazarda təqdim olunan innovasiyaların xarakterindən asılı olacaq. Ən çox duyulan ehtiyac likvidliyi artıran alətlərin işlənilib hazırlanması, pul bazarı və banklararası bazarları inkişaf etdirmək və aktiv öhdəlik və risklərin idarə edilməsini həyata keçirməkdir.

İslam banklarının inkişafının davam etdirilməsi istiqamətində bir sıra problemlərlə üzləşilir. Yeni məhsulların və maliyyə mühəndisliyinin tətbiqi innovativ həll yolları, likvidliyi artıran maliyyə alətləri və kapital bazarlarının inkişafı gələcək artım üçün vacib amillərdir. Diversifikasiya və böyümə riskin ölçülməsi və idarə edilməsi üzrə analitik modellərin tətbiqini zəruri edir. Risklərin idarə edilməsi çərçivəsi maliyyə hesabatlığı və şəffaflığın artırılması ilə gücləndirilə bilər.

Likvidlik problemi

İslam bankları qısamüddətli ənənəvi alətlər dəsti ilə fəaliyyət göstərərək orta və uzunmüddətli ödəmə müddətləri üçün məhsul təklif etməkdə çətinlik çəkir. Bu çatışmazlıqların səbəblərindən biri bankın maliyyə aktivlərini satmaq, ticarət etmək və danışıqlar aparmaq üçün bazarların olmamasıdır. Fəaliyyətdə olan aktivlərin sekuritləşdirilməsi və balansdan çıxarılması üçün heç bir bazar mexanizmi mövcud deyil. Başqa sözlə, təkrar bazarlarda “maliyyə dərinliyi və genişliyi” yoxdur. Diversifikasiya imkanları məhdud olduğuna görə, likvid bazarlar olmadıqda effektiv portfel idarəetmə strategiyası həyata keçirilə bilməz. Bazarın likvidlik, risk və portfelin idarə edilməsi ilə bağlı ehtiyacları ödənilmədiyi üçün sistem tam potensialı ilə işləmir. İslam maliyyə bazarlarının uzunmüddətli, dayanıqlı artımının yaxşı işləyən təkrar bazarların inkişafından və likvidliyi artıran və riskləri bölüşdürən məhsulların tətbiqindən asılıdır.

Məhdud əhatə dairəsi

Borc bazarlarının olmaması, səhm bazarlarının inkişaf etməməsi və törəmə alətlər bazarlarının olmaması şəraitində maliyyə vasitəçiləri islam maliyyə xidmətlərinin göstərilməsində mühüm rol oynayır. Maliyyə vasitəçilərinin təkcə kapitalın və risklərin azaldılmasının əsas mənbəyi olmaqla bərabər, həm də gələcəkdə daha geniş miqyasda fəaliyyət göstərəcəkləri gözlənilir. Dəyişən qlobal maliyyə mənzərəsi islam banklarından ənənəvi rolundan kənara çıxmağı və qiymətli kağızlar, risklərin idarə edilməsi və sığorta kimi ehtiyac duyulan və ya məhdud miqyasda fəaliyyət göstərən sahələri inkişaf etdirməyi tələb edəcək. Ənənəvi kommersiya bankçılığı ilə investisiya bankçılığı arasındakı fərq getdikcə azalır və maliyyə xidmətləri ilə qeyri-bank xidmətlərinin birləşməsində qlobal tendensiya müşahidə olunur. Bu tendensiya əsas sənaye iqtisadiyyatlarında üstünlük təşkil etsə də, islam maliyyəsinin

tətbiq olunduğu bir çox inkişaf etməkdə olan bazarlar tərəfindən qəbul edilməmişdir.

Konsentrasiya problemi

İslam bankları depozitlərin və ya aktivlərin eyni sektora konsentrasiya olunmuş bazasına malik olurlar. Daha çox seçilmiş eyni sektora diqqət yetirir və birbaşa rəqabətdən yayınırlar. Məsələn, bir islam bankı kənd təsərrüfatı sektorunun maliyyələşdirilməsində ixtisaslaşa bilər, digəri isə tikinti sektorunda eyni xidməti edə bilər və heç biri digər sektorları şaxələndirməyə cəhd göstərmir. Bu təcrübə islam banklarını müəyyən sektorda tsiklik şoklara qarşı həssas edir. Az sayda sektorlardan asılılıq - şaxələndirmənin olmaması onların yeni iştirakçılara, xüsusən də bu çağırışlara cavab vermək üçün daha yaxşı təchiz edilmiş xarici ənənəvi banklara rəqabətdə uduzmağa məruz qalmasını artırır. Depozitlər və ya aktivlər bazasındakı konsentrasiyanın yüksək olması bu bankların riskə məruz qalmasını artırır və diversifikasiyanın olmamasını əks etdirir. İslam banklarının aktivləri bir neçə məhsulda cəmləşib. Sektor bölgüsü baxımından islam banklarının orta maliyyələşdirmə fəaliyyəti ilk növbədə ticarət (32%), ikinci yerdə sənaye(17%), daşınmaz əmlak (16%), xidmətlər (12%), kənd təsərrüfatı (6%) və başqalarıdır (17%).¹⁰³ İslam bankları həm coğrafi, həm də məhsulun diversifikasiyasından əldə edilən faydalardan tam istifadə etmir. Hazırda bu banklar əmanətçilərlə yaxşı münasibətlərin saxlanmasına böyük etibar göstərirlər. Bununla belə, bu əlaqələr əmanətçilərin loyallıqlarını dəyişməyə və daha təhlükəsiz hesab etdikləri iri maliyyə institutlarına keçməyə meyilli olduqları çətin dövrlərdə və ya dəyişən bazar şərtlərində itirilə bilər. Bu əmanətçilərin itirilməsi riski “yer dəyişdirmə riski” kimi tanınan daha ciddi riskə səbəb olur. Köçürmə riski, rəqabət qabiliyyətini qorumaq üçün islam bankının investisiya əmanətçilərinə investisiya müqaviləsinin “faktiki” şərtlərinə uyğun olaraq ödənməli olduğundan daha yüksək gəlir dərəcəsi ödəmək vəziyyətinə məcbur edə bilər; bunu etmək üçün bank səhm sahiblərinin mənfəətinin bir hissəsini və ya hamısını səfərbər edir və bu da öz kapitalına mənfəəti təsir göstərə bilər.

İslam bankları investisiya hesabı sahiblərinə öz vəsaitlərini geri çəkməmək üçün belə bir xidmət göstərir. İslam bankları öz əmanətçilərinin bazasını şaxələndirməklə onların yerdəyişmə və ya geri çəkilmə risklərinə məruz qalmasını azalda bilər. İnternet əsaslı bankçılığın tətbiqi ilə öhdəliklər sahəsində yüksək dərəcədə coğrafi müxtəlifliyə nail olmaq mümkündür və bu təşviq edilməlidir.

¹⁰³ bax Kahf, 1999

Risqlərin idarəetmə çərçivəsi

Bir sıra tədqiqatlar islam bankları arasında risqlərin idarə edilməsi və idarəetmə sahələrində mövcud olan zəif tərəfləri müəyyən etmişdir. Sistemlərin, proseslərin və prosedurların uğursuzluğu nəticəsində yaranan əməliyyat riski də narahatlıq doğuran sahələrdən biridir. Zəif daxili nəzarət prosesləri əməliyyat riskləri təqdim edə və islam bankını potensial itkilərə məruz qoya bilər. İdarəetmə məsələləri islam bankları, investorlar, tənzimləyicilər və digər maraqlı tərəflər üçün eyni dərəcədə vacibdir. Şəriət şuralarının rolu islam maliyyə institutlarının idarə olunmasına da əlavə məhudiyyətlər gətirir. Eynilə idarəetmənin keyfiyyəti, texniki təcrübə və peşəkarlıq kimi insan resursları məsələləri də təkmilləşdirməyə ehtiyacı olan sahələr hesab oluna bilər.

4.2. İslam maliyyə sisteminin davamlılığının qiymətləndirilməsi

Qlobal iqtisadi və maliyyə ekosistemlərində islam maliyyəsi həm struktur, həm də prudensial inkişafdan ortaya çıxan problemlərlə üzləşir. İslam banklarının aktivlərinin artım tempi 2012-2014-cü illərdə 15,9% (və ya orta hesabla ildə 7,9%) və 2014-2021-ci illərdə 24,7% (və ya orta hesabla ildə 4,1%) müşahidə olunub. 15 ölkənin yurisdiksiyasında tətbiq olunan islam bankçılığı seqmenti ümumi daxili bank aktivlərində 15%-dən çox paya sahib olmaqla sistem baxımından əhəmiyyətli oyunçulardır.

İslam maliyyəsində bank olmayan Unikal İslam maliyyə təşkilatları (BOKT) da vardır ki, onların ənənəvi maliyyə sektorunda analoqları yoxdur. Unikal İslam BOKT-larına misal olaraq Tabung Haji (Malayziya), müdərəbə şirkətləri (Pakistan) və “qard al-hassan” fondları (İran) daxildir. İslam Sosial Sektoruna zəkat, vəqf və digər qeyri-kommersiya təşkilatları daxildir.

Qlobal İslam BOKT-larının aktivləri 2014-cü ildəki 84 milyard ABŞ dollarından 2020-ci ildə 178 milyard ABŞ dollarına yüksəlmiş, İslam BOKT aktivlərinin ümumi İslam aktivlərində payı 2014-cü ildəki 4,3%-dən 2020-ci ildə 5,3%-ə qalxmış, İslam BOKT-ların artım tempi aktivlər üzrə 2014-20-ci illər ərzində 112% (və ya orta hesabla ildə 18,6%) olmuşdur.

Təkaful

Qlobal təkaful aktivləri 2012-ci ildə 17,2 milyard ABŞ dollarından 2014-cü ildə 21,4 milyard ABŞ dollarına və 2020-ci ildə 24,2 milyard ABŞ dollarına yüksəlmişdir. İslam maliyyə aktivlərinin təkafulün payı 2012-ci ildə 1,1% səviyyəsində sabit qalmış, lakin 2014-cü ildə azalaraq 2020-ci ildə 0,9% olmuşdur. Təkafulün artım tempi 2012-2014-cü illərdə

24,4% (və ya ildə orta hesabla 12,2%) və 2014-2020-ci illərdə 7,8% (və ya orta hesabla ildə 1,3%) olmuşdur.

İslam Kapital Bazarı

İslam Kapital Bazarı seqmentinə islam investisiya bankları, islam səhmləri (və səhm indeksləri), İslam Kollektiv İnvestisiya Sxemləri, fondların idarə edilməsi şirkətləri, investisiya provayderləri və broker evləri daxildir. Sukukun ümumi dəyəri 2012-ci ildə 229,4 milyard ABŞ dollarından 2014-cü ildə 294,7 milyard ABŞ dollarına, 2021-ci ildə isə 775,7 milyard ABŞ dollarına yüksəlib, əksər yurisdiksiyalarda suveren emissiyalar bazarda üstünlük təşkil edib. Sukukun dəyərinin artım tempi 2012-2014-cü illərdə 28,4% olub (ildə 14,2% olmaqla) və 2014-2021-ci illər ərzində 133,9% (və ya orta hesabla ildə 22,3%) təşkil edib.

İslam İnkişaf Bankı da daxil olmaqla islam maliyyəsi tətbiq olunan yurisdiksiyalar üzrə müxtəlif sükkuk məhsulları buraxılmışdır. Beynəlxalq İslam Likvidliyin İdarə Edilməsi Korporasiyası (IILM) tərəfindən buraxılan qısamüddətli sukuklara əlavə olaraq islam bankları tərəfindən kapital tələbi ehtiyaclarını ödəmək üçün müxtəlif sukuk məhsulları dizayn edilmiş və təklif edilmişdir. Bəziləri 1-ci dərəcəli kapital üçün muharaba müqaviləsinin bir formasına (kapitala) əsaslanan sukukdur, digərləri isə 2-ci dərəcəli kapital üçün ijara müqaviləsinə əsaslanan birja əsaslı sukukdur.

İslam fondlarının ümumi dəyəri 2012-ci ildəki 64,2 milyard ABŞ dollarından 2014-cü ildə 75,8 milyard ABŞ dollarına və 2021-ci ildə 154,6 milyard ABŞ dollarına yüksəlmişdir. İslam fondlarının islam maliyyə aktivlərinin cəmində müvafiq payı 2012-2014-cü illərdə sabit olaraq 4,1% təşkil etmişdir və islam fondlarının artım tempi 2012-2014-cü illərdə 18,1% (və ya ildə orta hesabla 9%) və 2014-2021-ci illərdə 89,7% (və ya orta hesabla ildə 14,9%) təşkil edib.

Qlobal səhm bazarlarında COVID-19 pandemiyasının baş verməsi səbəbindən 2020-ci ilə qədər bəzi geriləmələr olsa da, sabit artım müşahidə olundu. Bazardakı qeyri-müəyyənliklərə və davamlı yüksək inflyasiyaya, geosiyasi risklərə və tədarük zənciri böhranına baxmayaraq, islam kapital bazarları 2021-ci ildə yenidən canlandı və investorlar aktivlərin qiymətlərini artırdı. 2021-ci ildən bəri səhm bazarlarında əsas tendensiyalardan biri sektorların rotasiyasıdır, belə ki, enerji və maliyyə kimi tsiklik və qorunan sektorlar 2022-ci ilin əvvəlində rekord həddə paya sahib olub.

Hazırda qlobal miqyasda islam maliyyəsi də iqlim böhranı, texnoloji inqilab, qlobal qeyri-müəyyənliklər və risklərlə bağlı çətinliklərlə üzləşir. Eyni zamanda, makro və ətraf mühit dəyişikliklərinə, eləcə də iqtisadi, sosial, ekoloji, texnoloji və təşkilati təsirlərə məruz qalır.

Qlobal maliyyə böhranından bəri böyük iqtisadiyyatlarda pul siyasəti olduqca aşağı faiz dərəcələri ilə aparılır. Bu tendensiya 2020-ci ilin əvvəlində pandemiyanın meydana çıxmasından və bununla bağlı iqtisadi fəaliyyətin yavaşlamasından sonra daha da kəskinləşib. Demək olar ki, bütün dövlətlər və mərkəzi banklar gələcək illər üçün çox aşağı faiz dərəcələri ilə uzunmüddətli güzəştli pul siyasətini yürüdürlər. Bu, əənəvi investorların sabit gəlirli bank məhsullarından daha yüksək gəlirlilik axtarışına səbəb oldu. Lakin bu yüksək risk də ehtiva edirdi. COVID-19 və Ukrayna müharibəsi səbəbindən tədarük zəncirlərinin qırılması son dövrlərdə əənəvi iqtisadiyyatlarda inflyasiya təzyiqinə və nəticədə sərt pul siyasətinə səbəb olub.

Maliyyə sektoru həm risklər, həm də imkanlar yaradan makroiqtisadi qeyri-müəyyənliklərlə üzləşdi. İslam bankçılığı sektoru yeniliklər yaratmalı və müştərilərinə risklərin bölüşdürülməsi prinsiplərinə əsaslanan və ödəmə müddətindən sonrakı aşağı gəlirlərlə məhdudlaşmayan bir sıra məhsullar təqdim etməlidir. Bu məhsullar şəriət prinsiplərinə uyğun olmaqla yanaşı, bazar tələblərinə də uyğun olmalıdır və bununla da islam bankçılığı biznesinin artım səviyyələrində paradigma dəyişikliyi üçün kritik həllər təklif etməlidir. İnflyasiya səbəbindən yaşayış xərclərinin artması təkaful və investisiyalar kimi maliyyə xidmətlərinə olan tələbə təsir edəcək, çünki insanlar çətin anlarda əsas ehtiyaclarını ödəməyə daha çox diqqət yetirəcəklər.

Təkaful və mikro-təkaful operatorları istehlakçıların ehtiyaclarını ödəmək üçün onların qiymət strukturunu, eləcə də iqtisadi çətinliyə məruz qalma səviyyəsini qiymətləndirməli oldular. 2020-ci il ərzində dünyada COVID-19 pandemiyasının təsirləri, neft qiymətlərinin düşməsi bəzi fondlarda böyük portfel itkilərinə səbəb oldu. Ənənəvi olaraq islam bankları daşınmaz əmlaka daha çox investisiya qoyurlar və onların aktiv portfelində daşınmaz əmlaka əsaslanan maliyyələşdirmə və lizinq maliyyələşdirməsi (icarə) geniş istifadə olunur. Daşınmaz əmlaka tələbin və icarə haqqının azalması, orta müddətli dövrdə islam bankçılığının gəlirliliyinə xələl gətirə bilər.

İslam bankçılığı ribanın qadağan edilməsinə, risklərin bölüşdürülməsinə əsas diqqət yetirməsi və müştərilərə fidusiar qayğı göstərmək kimi əənəvi bankçılıqla müqayisədə maliyyə inklüzivliyinin məqsədlərinə nail olmaq üçün daha münasib instrument hesab oluna bilər. Risklərin bölüşdürülməsinə əsaslanan və müqavilə şərtləri ilə fidusiar qayğı və şəffaflıq, şəriət prinsiplərinə əsaslanan məhsulların maliyyələşdirilməsi KOS sektorunda iqtisadi fəaliyyəti dəstəkləmək üçün vacib olan mikromaliyyələşdirmə məhsullarını təklif edir. Adi banklar bu seqmentin ehtiyaclarına xidmət etməkdə zəif maraq göstərmişlər və onların əməliyyat təcrübələri müştərilərə qarşı heç bir qayğı ehtiva

etməyib. Bu da onlara qarşı müştərilər arasında inamın azalması ilə nəticələnir. Təkaful operatorları isə sosial bərabərsizliyi həll etməyi əsas hədəf kimi tətbiq etməsələr də, fəlakət baş verən zaman insanlara və ya ev təsərrüfatlarına maliyyə yardımı təklif edirlər.

4.2.1. Dördüncü Sənaye İnqilabının İslam maliyyəsinə təsiri

Dördüncü Sənaye İnqilabı rəqəmsal texnoloji inqilab olaraq misli görünməmiş emal gücü, saxlama qabiliyyəti olmaqla bərabər, biliyə çıxış yaratmaqla xidmətlərin sürətinə, əhatə dairəsinə və sistemlərə təsir göstərir. Rəqəmsal artefaktlar və müxtəlif mənbələrdən alınan böyük məlumatlar, süni intellekt (məlumat analitikası) və maşın öyrənməsi, blokçeyn və Əşyaların İnterneti (IoT) kimi alətlər biznesdə getdikcə daha mühüm rol oynayır. Rəqəmsal texnologiya yeni nəsil biznes modellərini istehsal edir. Ənənəvi müəssisələr sabit və müəyyən edilmiş fiziki, məkan və müvəqqəti sərhədləri pozmaq potensialına malikdir. İnformasiyaya əsaslanan qurumlar daha yüksək mobilliyə, daha çevik və daha az struktura malikdir və məhsullar aşağı qiymətlərlə müxtəlif coğrafi yerlərdə yaradıla və satıla bilər.

Maliyyə sektorunda FinTechs yoxsullara maliyyə xidmətlərinin göstərilməsinə mane olan ənənəvi maliyyə münasibətlərini və “maliyyə iqtisadiyyatını” pozmaq potensialına malikdir. Rəqəmsal texnologiya xidmətlərin çatdırılması xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə azalda və ucqar ərazilərdəki müştərilərə çatdıra bilər. Bundan əlavə, maliyyə müqavilələrində əsas problem olan məlumat asimetriyasını azaltmaq üçün məlumat toplamaq məqsədilə böyük verilənlərdən istifadə etməyi ehtiva edir. Böyük verilənlərdən toplanan məlumat daha geniş müştərilərə çıxışı təmin etmək üçün yeni kredit skoring modellərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər. Blokçeyn texnologiyasının istifadəsi şəffaflığın və etimadın artırılması potensialına malikdir.

Bütövlükdə bank biznesində baş verən əsaslı dəyişikliklər islam bankçılığı sektoru üçün həm imkanlar, həm də problemlər yaradır. İslam bankçılıq sənayesinin uzunmüddətli perspektivdə davamlı inkişafa nail olmaq potensialı yeniliklər etmək və hədəf müştəri bazasının bank ehtiyaclarını səmərəli şəkildə qarşılamaq qabiliyyətindən asılıdır. Əsas dəyişikliklər baş verir və biznes modelləri sürətlə inkişaf edir, nəticədə onlarla əlaqəli risklər qiymətləndirilir. Bu dəyişikliklərə proqram təminatı və bulud xidməti təminatçıları, rəqəmsal valyutalar və aktivlər, mikro kreditlər və mobil ödəniş infrastrukturu tərəfindən dəstəklənən rəqəmsal bankların meydana çıxması daxildir. Bunların hamısı maliyyə inklüzivliyi kimi kritik məqsədlərə nail olmaqda mühüm rol oynaya bilər.

Tarixən təkfül sığorta sektorunda istehlakçı və biznes ehtiyaclarını anlamaq və uyğun məhsulları tövsiyə etmək rolunu oynayan vasitəçilər üstünlük təşkil etmişdir. İnternet, mobillik və sosial şəbəkələr son on ildə vəziyyəti dəyişdirdi və qarşılıqlı əlaqədə sadəlik, sürət və rahatlıq tələb edən yeni nəsil müştərilər yaratdı. Bu tendensiyalar sürətlənərək elə bir vəziyyətə gətirib çıxardı. Beləcə, müştərilər öz seçimlərini istiqamətləndirmək üçün daha çox onlayn və oflayn “etibar” şəbəkələrindən istifadə edərək xidmət və məhsulları “birbaşa” almağı tələb edirlər. Bu, səmərəli bazar və sənaye ilə nəticələnəcək və nəticədə istehlakçı üçün qiyməti çox aşağı salacaq. Bu isə daha yaxşı qiymətə, anderraytingə və sənaye üçün daha az nəzarətə səbəb olacaq. Proqram təminatı və aparat təminatı sahəsindəki irəliləyişlər “böyük məlumatları” hərəkətə keçirməyə başlayıb.

Maliyyə xidmətləri sahəsində texnoloji qüvvələr FinTech adlandırılan maliyyə xidmətlərinin çatdırılması üçün texnologiyaya əsaslanan biznes modellərinin yaranmasına və sürətli böyüməsinə təkan verdi. İslam bankçılığı ortamüddətli perspektivdə məhsullar, əməliyyat təcrübələri və biznes strategiyalarını təkmilləşdirməklə xidmətlərin göstərilməsini FinTech rejiminə uyğunlaşdırır. Bu, təkcə davamlı inkişaf üçün deyil, iqtisadi bərabərsizliklərin azaldılmasında və maliyyə inklüzivliyi kimi sosial-iqtisadi məqsədlərdə islam bankçılığının rol oynamasına təsir etməklə islam bankçılığı üçün artımın vacib elementidir.

4.2.2. Şəffaflıq üzrə prudensial təlimatlar

İslam bankçılığında Riskin Bölüşdürülməsi Müqavilələrinin (RSA-larının) 50%-i islam banklarına xas şəffaflıq və açıqlama ilə bağlı prudensial təlimatları qəbul etdiyi halda, təkfül və islam kapital bazarlarında təlimatların qəbulu müvafiq olaraq ümumi bank müqavilələrinin 66,7% və 60,0%-ində mövcuddur. İslam BOKT-ları ilə bağlı təlimatların qəbulu nisbətən aşağı səviyyədədir. İslam Maliyyə İnstitutlarının əksəriyyəti şəffaflıq və açıqlama üçün təlimat və standartları əməliyyat prosedurlarında tətbiq edirlər, belə ki, şəffaflıq və açıqlama ilə bağlı qaydaların tətbiqində ən yüksək göstəricilər təkfül şirkətlərinə məxsusdur (92,9%). İkinci yerdə ICM (88%), islam bankları (85,5%) və INBFI (75%) şirkətləri gəlir.

İslam maliyyəsi təqdirəlayiq səmərəlilik və kapital adekvatlığı nümayiş etdirmişdir. Bir çox yurisdiksiyalarda islam bankçılığı sənayesi sabit “kapital adekvatlığı əmsalı” (CAR) və IFSB-nin və müvafiq yurisdiksiyaların tənzimləmə hədlərindən xeyli yuxarı olan 1-ci dərəcəli kapitalın risklə ölçülmüş aktivlərə (RWA) nisbətləri ilə COVID-19 pandemiyasının yaratdığı böhran dövrünə daxil oldu. Ümumiyyətlə, şəriət

prinsipcə bütün maliyyələşdirmənin real iqtisadiyyatdakı əməliyyatlarla əlaqələndirilməsini tələb edir. Eynilə vəsait toplamaq üçün risklərin bölüşdürülməsi vasitələri təşviq etməklə borc alqı-satqısına, yersiz və həddindən artıq spekulyasiyaya (ğarar) aid məhsullarla məşğul olmağa məhdudiyyətlər qoyur.

IFSB İslam bankları üçün prudensial standartlarını müntəzəm olaraq yeniləyərək tənzimləməyə diqqətini davam etdirir. 2014-cü ildən bəri davamlılığı artırma bilən kapital adekvatlığı ilə bağlı altı yeni standart tətbiq edilmişdir. Kapital adekvatlığı və davamlılığa IFSB standartlarına daxildir:

- IFSB-1 (Dekabr 2005) Yalnız İslam Maliyyə Xidmətlərini Təklif edən Təşkilatlar (Sığorta Təşkilatlarından başqa) üçün Risklərin İdarə Edilməsinin Rəhbər Prinsipləri (IIFS);
- IFSB-2 (Dekabr 2005) Yalnız İslam Maliyyə Xidmətlərini Təklif edən Təşkilatlar (Sığorta Təşkilatlarından başqa) üçün Kapital Adekvatlığı Standartı (IIFS);
- IFSB-7 (Yanvar 2009) Sukuk, Qiymətləndirmə və Daşınmaz Əmlak İnvestisiyaları üçün Kapital Adekvatlığı Tələbləri;
- IFSB-11 (Dekabr 2010) Təkafül (islam sığortası) Təşkilatları üçün Ödəmə Qabiliyyəti Tələbləri üzrə Standart;
- IFSB-15 (dekabr 2013) İslam Sığortası (təkafül) Təşkilatları və islami kollektiv investisiya sxemləri istisna olmaqla, islam maliyyə xidmətləri təklif edən təşkilatlar üçün yenidən işlənmiş kapital kafiliyi standartı;
- IFSB-17 (Aprel 2015) İslam Maliyyə Tənzimləməsinin Əsas Prinsipləri (Bank seqmenti);
- IFSB-18 (Aprel 2016) Retəkafül üçün Rəhbər Prinsiplər (İslami Təkrar Sığorta);
- IFSB-21 (Dekabr 2018) İslam Maliyyə Tənzimləməsinin Əsas Prinsipləri [İslam Kapital Bazarı Seqmenti];
- IFSB-26 (Dekabr 2021) İslam Maliyyə Tənzimləməsinin Əsas Prinsipləri (Maliyyə Bazarının İnfrastruktur);
- IFSB-23 (dekabr 2021) islam maliyyə xidmətləri təklif edən təşkilatlar üçün yenidən işlənmiş kapital adekvatlığı standartı (bank seqmenti).

İslam banklarının 68,7%-i IFSB standartlarına əsaslanan təlimatlar və standart əməliyyat prosedurları hazırlamışdır. Bu məqsədlə digər seqmentlərdə IFSB standartlarının qəbulu nisbətən aşağıdır, qeyri-bank maliyyə institutları (BOKT), təkafül şirkətləri və ICM firmaları üçün müvafiq olaraq 25%, 21.4% və 16% təşkil edir.

2018-ci ildə Beynəlxalq Valyuta Fondunun (BVF) Direktorlar Şurası maliyyə sektorunun qiymətləndirilməsinin aparılması və hesabatların

hazırlanması məqsədilə bank sektoru və onların qiymətləndirilməsi metodologiyası üçün IFSB-17 “İslam Maliyyə Tənzimləməsinin Əsas Prinsiplərini” (CPIFR) təsdiqlədi. Bunun ardınca həm tam islam bankçılıq sistemləri, həm də ikili bankçılıq bazarlarında sistem əhəmiyyətli islam bankçılıq sistemləri üçün Standartlara və Kodekslərə (ROSCs) riayət edilməsi haqqında IFSB-17 - IFSB-nin Sağlam Maliyyə Sistemləri üçün Əsas Standartlar Kompendiumu qəbul edildi.

İslam maliyyəsi daha da global vüsət alır və G20 kimi müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar və forumlar tərəfindən tanınır. İslam maliyyəsi inkişafda maliyyənin rolunu artırmaq üçün G20 iclaslarında müzakirələrə daxil edilib. 2015-ci ildə G20 Maliyyə Nazirlərinin və Mərkəzi Bank Rəhbərlərinin Görüşünün Kommunikesi Dünya Bankı Qrupunu və İslam İnkişaf Bankı Qrupunu KOB-ların maliyyələşdirilməsinə diqqət yetirməklə islam maliyyəsindən istifadə etməyə çağırırdı. G20 həmçinin “İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda ədalətli enerji keçidini sürətləndirmək üçün innovativ maliyyələşdirmə sxemlərinin və islam maliyyəsinin açılması” adlı seminar təşkil etdi. İslam maliyyə praktikasında şəriətin etik və sosial dəyərlərini tətbiq etmək üçün xidmətlər (IIFS) toplusu qəbul edildi. Belə bir təşəbbüsün yaxşı nümunəsi Bank Negara Malaysia tərəfindən təqdim edilən Dəyər Əsaslı Vasitəçilik Çərçivəsidir.

4.3. İslam maliyyə xidmətləri sahəsində global imkanlar

İslam maliyyəsinin instrumenti vasitəsilə maliyyə sektorunun inkişafı və müxtəlif bazarlara xidmət edə biləcək uyğun məhsullar hazırlamaq üçün böyük imkanlar mövcuddur. İslam maliyyəsi maliyyə inklüzivliyinin təmin edilməsi, infrastrukturun maliyyələşdirilməsi, KOS-ların maliyyəyə çıxışının təmin edilməsi, eləcə də böhran dövründə ənənəvi bankçılığa nisbətən daha dayanıqlı maliyyə sistemi potensialına malikdir.

İslam maliyyəsi maliyyəyə çıxışı olmayan, həmçinin dini səbəblərdən faizə əsaslanan maliyyə sistemi ilə məşğul olmayan çoxlu sayda ev təsərrüfatlarına, mikro və kiçik müəssisələrə maliyyə xidmətlərinin göstərilməsində mühüm rol oynaya bilər. İslam maliyyəsi bir çox yeni bazarlara, o cümlədən müsəlmanların ümumi əhalinin nisbətən az hissəsini təşkil etdiyi bazarlara da daxil olmuşdur.

Maliyyə intervensiyasının səviyyəsini artırmaqla islam maliyyəsi üçün potensial bazar böyüməyə davam edir və sənaye üçün cəlbədicə fərsətlər təklif edir. İslam bankçılığının xüsusiyyətləri fidusiar qayğı və ribanın qadağan edilməsini nəzərə alaraq maliyyə inklüzivliyi ilə iqtisadi cəhətdən daha zəif seqmentlərdən yeni müştərilərin ehtiyaclarına xidmət

edir. Bu islam bankçılığının böyüməsi və bazar payının artırılması potensialını artırır, eyni zamanda, çox arzulanan maliyyə inklüzivliyi məqsədlərinə töhfə verir.

Bu fürsətdən istifadə etmək üçün islam maliyyə institutları ənənəvi bankların məhsullarını təqlid etməkdənsə, şəriət prinsiplərinə əsaslanan məhsul və təcrübələri inkişaf etdirməlidirlər. Bu cür strategiyalar, çox güman ki, islam banklarının davamlı böyüməsini dəstəkləməklə yanaşı, yeni müştərilərə fayda verəcəkdir. Bu tendensiya ənənəvi islam bankçılığı bazarlarına aid olsa da, islam bankçılığı və yeni bazarlar üçün daha aktual görünür. Fidusiar qayğı və əhəlinin iqtisadi cəhətdən zəif təbəqələri üçün ədalətli yanaşma ilə maliyyə xidmətlərinə çıxışın təmin edilməsində uğur qazanmaqla digər inancdan olan müştəriləri cəlb edərək islam bankçılığının artım potensialını gücləndirmək potensialına malikdir.

İslam bankları hazırda yoxsul ev təsərrüfatlarının, mikro və kiçik müəssisələrin böyük bir hissəsini maliyyələşdirməyə hazır deyil. İslam bankları tərəfindən özəl sektorun ümumi kreditləşməsində kiçik və orta sahibkarlığın kreditləşməsi payı aşağıdır, belə ki, adi banklar üçün bu göstərici təxminən 12% olduğu halda, islam banklarında cəmi 2,4% təşkil edir.¹⁰⁴ İslam maliyyəsinin təklifi aşağı olsa da, tələb tərəfində bir çox müsəlman ölkələrində islam maliyyəsinə güclü üstünlük verilir. Məsələn, Səudiyyə Ərəbistanı, Mərakeş, Yəməni və İraqda islam maliyyəsinə üstünlük verən KOS-ların faizi müvafiq olaraq 90%, 54%, 37% və 35% təşkil etmişdir.¹⁰⁵ Bu, ümumilikdə islam maliyyə institutlarına, xüsusən də finteklərə boşluğu doldurmaq üçün imkanlar yaradır.

İslam Kapital bazarlarında maliyyə inklüzivliyi ilk növbədə investisiya məhsullarını pərakəndə investorlar üçün əlçatan etmək deməkdir. Bu baxımdan, kapital bazarı seqmenti üçün əsas fürsət islam fondlarının pərakəndə sektora və ya kütləvi bazara təqdim edilməsinin genişləndirilməsidir. Müvafiq fintek həlləri hazırlanarsa, daha böyük nəticələr əldə edilə bilər. İT əsaslı həllər sürətləndirilmiş tərəqqi əldə etmək imkanı təklif edir. İT-dən “kütləvi bazar marketinqi”ndə də səmərəli istifadə oluna bilər.

Davamlı iqtisadi və sosial infrastruktur iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün açardır. İƏT üzv ölkələrində ümumi infrastrukturun vəziyyəti digər regional təşkilatlarla müqayisədə orta hesabla nisbətən zəifdir və əksər ölkələr infrastruktur layihələrinə investisiya qoymaq üçün böyük maliyyə qıtlığı ilə üzləşirlər.¹⁰⁶ Nəzərə alsaq ki, İƏT-ə üzv olan 13 ölkədə 2016-2040-cı illər ərzində 7,2 trilyon ABŞ dolları həcmində infrastruktur

¹⁰⁴ IFC, 2014

¹⁰⁵ IFC, 2014:34

¹⁰⁶ COMCEC (2019)

investisiyası tələb olunacaq, o zaman mövcud investisiya tendensiyaları altında 1,6 trilyon ABŞ dolları kəsirlə üzvləşəcək. İslam maliyyəsi isə bu boşluğu doldurmaq və ölkələrə inkişaf hədəflərinə nail olmaqda kömək etmək imkanı yaradır.

İnfrastrukturun inkişafı ehtiyacı sukukların buraxılması üçün əsas sürücü olmuşdur. 37 islam maliyyə müqavilələri və strukturları, həmçinin ümumilikdə infrastruktur maliyyələşdirmə boşluğunu aradan qaldırmaq və ya xüsusi olaraq ənənəvi infrastrukturu tamamlamaq üçün müxtəlif “Brownfield” və “Greenfield” infrastruktur layihələri üçün istifadə edilmişdir. Bəzi diqqətəlayiq nümunələrə Cibutidəki Doraleh konteyner terminalı layihəsi, İordaniyadakı Kraliça Alia Beynəlxalq Hava Limanı layihəsi, həm təməl külək layihəsi, həm də Pakistanda Karaçi Thatta ikili yol hərəkəti layihəsi daxildir. Eləcə də Malayziyadakı Şərqi Klanq vadisi ekspres yolu layihəsi, Səudiyyə Ərəbistanında Şahzadə Məhəmməd Bin Əbdüləziz Beynəlxalq Hava Limanı, Türkiyədə Konya sağlamlıq şəhərciyi layihəsi və bir çox ölkələrdə Sukuk tərəfindən maliyyələşdirilən coxsaylı digər layihələrdir.

Bankların öhdəlikləri qısamüddətli və likvid, infrastruktur investisiyaları isə uzunmüddətli və qeyri-likvid olduğundan islam banklarının infrastruktur layihələrinə investisiyaları nisbətən az olub. Nəticədə infrastruktur layihələri vəsait cəlb etmək üçün institusional investorlardan və kapital bazarlarından istifadə etməli olub. Pensiya fondları islam kapital bazarı vasitəçiləri və investisiya vəqfi kimi sosial maliyyə infrastrukturunun inkişafı üçün vəsaitlərin səfərbər edilməsində iştirak edə bilər.

İslam infrastrukturunun maliyyələşdirilməsinə dair üzv ölkələrdə əsas infrastruktur boşluğunun aradan qaldırılmasında İİB-nin dəstəkləyici rolu diqqətəlayiqdir. Bundan əlavə, müxtəlif islam maliyyə infrastruktur təşkilatları da təqdirəlayiq tamamlayıcı rol oynayır. Məsələn, IFSB hal-hazırda islam infrastrukturunun maliyyələşdirilməsi ilə bağlı “İslam Kapital Bazarının Dərinləşdirilməsi üzrə Təlimat” hazırlayır və bu sənədin əsas məqsədi infrastruktur maliyyəsinin artırılması və bununla bağlı institusional investorların iştirakının artırılmasıdır. IIFM islam infrastruktur maliyyə müqavilələri üçün standart sənədlərin və şablonların işlənilib hazırlanmasında da mühüm rol oynayır.

Sosial təminat tədbirlərində islam maliyyəsinin bəzi instrumentləri (zəkat, vəqf və sədəqə) əhalinin yoxsul təbəqələri üçün sosial inkişafı tətbiq etməkdə istifadə edilə bilər. Potensial global zəkat yığımının təxminləri illik 200 milyard ABŞ dolları ilə 1 trilyon ABŞ dolları arasında

dəyişir və global vəqf aktivlərinin dəyərinin təxminləri 410 milyard ABŞ dolları ilə 3 trilyon ABŞ dolları arasında dəyişir.¹⁰⁷

1 trilyon ABŞ dolları olan vəqf aktivlərinin 5%-lik gəliri sosial və iqtisadi inkişaf məqsədləri üçün istifadə oluna bilən 50 milyard ABŞ dolları qazandıra bilər. İslam sosial maliyyəsindən vəsait toplamaq üçün istifadə potensialı böyük olsa da, idarəetmə çatışmazlığı və səmərəsizlik səbəbindən sosial inkişafa əhəmiyyətli töhfə verməmişdir. Beləliklə, sosial inkişaf məqsədlərinə nail olunmasında və zəruri vəsaitlərin təmin edilməsində islam sosial maliyyəsinin rolunu artırmaq imkanı var.

Mövcud texnoloji imkanlardakı paradigma dəyişiklikləri və onlardan istifadənin kəskin şəkildə aşağı düşməsi daha geniş maliyyə xidmətləri sektorunda *fintek əsaslı transformasiyanı* məcbur etmək potensialına malikdir. Rəqəmsal texnologiya əhalinin bütün təbəqələrinə maliyyə xidmətləri göstərə bilər. Ümumilikdə maliyyə xidmətləri sektorunu əhatə edən yeni məhsullar və xidmət göstərmə üsullarını inkişaf etdirmək maliyyə mənbələrinə çıxışı təmin edəcək. Rəqəmsal transformasiya müştəri təcrübəsi də daxil olmaqla daha yaxşı biznes nəticələrini təmin edən biznes texnologiyası və digər proseslərdəki dəyişiklikləri əhatə edir. Süni intellekt texnologiyası və rəqəmsal tətbiq bizneslərin transformasiyasını inkişaf etdirmək üçün xərcləri azaldır.

Fintekin təklif etdiyi innovasiya və imkanlardan istifadə etməklə maliyyə xidmətləri və iqtisadiyyatın islam maliyyəsində qabaqcıl texnologiyalardan istifadə qaçılmazdır. Rəqəmsal dövrdə maliyyə ehtiyaclarını ödəmək imkanlarından istifadə etmək islam maliyyə sektorunda dayanıqlığı artırmaq və maliyyə inklüzivliyinə, infrastrukturun maliyyələşdirilməsinə və sosial maliyyələşdirməyə töhfə vermək üçün innovativ əməliyyat modelləri və məhsulların hazırlanmasını tələb edir.

İslam bankçılığı sektorunda bu imkanlardan istifadə edə bilmək maliyyə inklüzivliyinin əsas sosial-iqtisadi məqsədlərinə töhfə vermək və gəlir-bərabərsizlik boşluqlarını aradan qaldırmaq üçün çox vacibdir. İslam bankçılığı sektorunda bütün müvafiq maraqlı tərəflər fintek əsaslı transformasiyanın həyata keçirilməsi üçün birgə işləməlidirlər, çünki islam banklarının rəqəbat üstünlüyünü və müştərilərə şəriətə uyğun şəkildə xidmət göstərmək qabiliyyətini qorumaq vacibdir. Qabaqcıl texnologiyadan istifadə yalnız sərfəli maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi üçün əlverişli amil deyil. Bununla belə, bu, islam bankçılığının böyüməsini və transformasiyasını davam etdirmək, eləcə də maliyyə inklüzivliyi və gəlir boşluqlarını azaltmaq kimi sosial-iqtisadi məqsədlərə nail olmaqda mühüm uğur faktordur.

¹⁰⁷ Tok və digərləri, 2022

Finteklər maliyyə inklüzivliyini artırma, aktivlərin idarə edilməsi xidmətləri üçün imkanlar yarada, həmçinin əhəlinin bütün təbəqələrinin faydalanması üçün islam sosial maliyyəsinə töhfə verə bilər. Böyük məlumatlar və süni intellekt banklar və təməful operatorları tərəfindən müştərilərin kredit keyfiyyətini və risklərini qiymətləndirmək üçün istifadə edilə bilər. Mərkəzləşdirilməmiş maliyyə əməliyyatlarında üçüncü tərəfləri aradan qaldırmaq üçün birbaşa maliyyə şəbəkələri şəklində rəqəmsal texnologiyadan istifadə edilir. Bəzi BOKT-lar və finteklər banklar kimi ciddi şəkildə tənzimlənmədiyi üçün rəqəmsal texnologiya maliyyə inklüzivliyini daha səmərəli şəkildə təşviq edə bilən rəqəmsal maliyyə firmaları qurmaq imkanları yaradır.

Reqtek (Regtech) və Suptek (Suptech)

Həm ənənəvi, həm də fintek modellərində islam bankçılığının riskə əsaslanan effektiv tənzimlənməsini təmin etmək üçün tənzimləyicilər fintekin biznes tərəfindəki sektoruna təklif etdiyi yeniliklərdən istifadə edə bilərlər. Reqtek və Suptek adlanan tənzimləmə və nəzarət üçün ən son texnoloji imkanların istifadəsi nəzarətçilərə islam banklarının risk profillərinin daha dəqiq qiymətləndirilməsi və dinamik resursların bölüşdürülməsi imkanları ilə onların məhdud nəzarət resurslarından daha səmərəli istifadəyə nail olmasına imkan verəcəkdir.

İslam maliyyəsinin üzləşdiyi əsas problem müştərinin müxtəlif ehtiyaclarını ödəyə bilən məhsul və xidmətlərin olmamasıdır. Yeni məhsul xətləri daha sürətli böyüməyə və ya daha çox mənfəət marjasına aparan başqa bir yol təklif edir. Müxtəlif sənaye seqmentlərində məhsul və xidmətlərin olmaması aydındır. Təməful sektorunda adekvat məhsullar (3,5 xal) olsa da, digər sənaye seqmentlərində məhsul və xidmətlər hələ formalaşmayıb.

V FƏSİL

AZƏRBAYCAN BANK SİSTEMİNƏ BAXIŞ VƏ İSLAM MALİYYƏ SİSTEMİNİN PERSPEKTİVLƏRİ

(Aqil Eyvazov, Ayaz Museyibov və Ayhan Satıcı)

5.1. Azərbaycan bank sisteminin inkişaf xüsusiyyətləri və iqtisadi inkişafda rolu (islahat və çağırışlar)

2014-cü ilin sonlarından etibarən dünya və ölkə iqtisadiyyatında baş verən proseslər, ölkədə milli valyutanın məzənnəsinin ucuzlaşması maliyyə-bank sisteminə əhəmiyyətli dərəcədə mənfi təsir etmiş, bir sıra bankların bağlanmasına, həmçinin xarici valyutada götürülmüş kreditlərin qaytarılmasında problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanla təsdiq edilmiş “Maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair strateji yol xəritəsi”ndə nəzərdə tutulmuş tədbirlərin icrası, həmçinin bank sisteminin maliyyə dayanıqlığının qorunub saxlanılması məqsədilə tənzimləyici və normativ-hüquqi bazanın möhkəmləndirilməsi, risklərin idarə edilməsi potensialının gücləndirilməsi, kapitallaşma səviyyəsinin artırılması istiqamətində həyata keçirilmiş tədbirlərin icrası öz müsbət nəticələrini göstərmişdir. Son 5 il ərzində Azərbaycan özünün maliyyə sabitliyi siyasətini dünya iqtisadiyyatında artım, əhəmiyyətli global risklərin qalması, dünya maliyyə və əmtəə bazarlarında qeyri-sabitlik, əlavə olaraq regionda siyasi gərginliklərin artması şəraitində həyata keçirmişdir. Makroiqtisadi sabitliyin qorunması və iqtisadiyyatın diversifikasiyası şəraitində ölkə öz fəaliyyətini inflyasiyanın optimal səviyyədə saxlanılması, manatın məzənnəsinin sabitliyi, bank-maliyyə sektorunda inkişafın və dayanıqlığın möhkəmləndirilməsi kimi hədəflərin həyata keçirilməsinə yönəlmişdir. Hazırda qarşıda duran əsas məqsəd isə daxili və xarici şoklara qarşı dayanıqlı, risk idarəetməsi proseslərinə dərinlən fokuslanmış, effektiv tənzimləmə, şəffaf korporativ idarəetmə və güclü infrastruktur elementləri ilə əhatə olunmuş, iqtisadi inkişafa dəstək verən maliyyə-bank sistemi formalaşdırmaqdır. Bu baxımdan da ölkədə bankçılıq fəaliyyətlərinin əsasını təşkil edən kredit ekosisteminin sağlamlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bank sistemində mövcud vəziyyətin situativ təhlili

Ötən dövr ərzində ölkədə həyata keçirilmiş tədbirlər nəticəsində makroiqtisadi sabitlik bərpa edilmiş, maliyyə-bank sisteminin dayanıqlılığının artırılması istiqamətində mühüm irəliləyişlərə nail olunmuş, ümumi iqtisadi artımın güclənməsi fonunda bank sektorunda uzun müddət müşahidə olunan durğunluq aktivliklə əvəz olunmuşdur. Bank sektorunun mühüm bir göstərici kimi isə 2016-cı ildə bank sektorunun xalis zərəri 1,6 milyard manat təşkil etdiyi halda, 2020-ci ilin yekunları üzrə 567 milyon manat xalis mənfəət əldə edildiyini qeyd edə bilərik. Həmçinin 2018-ci ilə nəzərən 2020-ci il ərzində cəmi aktivlərin qeyri-neft ÜDM-nə nisbəti 0,51% artaraq 71,45%-ə çatmışdır. Ötən

müddət ərzində bank sektorunda başlayan canlanma işçi sayında da öz əksini tapmışdır.

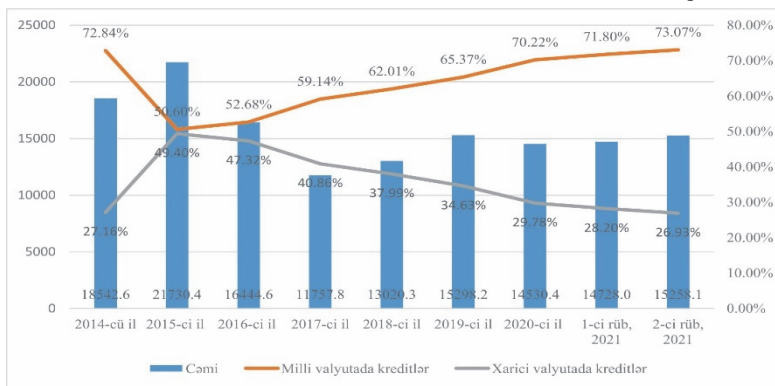
Bank sisteminin maliyyə göstəricilərinin təhlili də ötən müddət ərzində banklarda dayanıqlılıq göstəricilərinin artdığını göstərir. Aktivlər və kapital üzrə gəlirlilik əmsalları da son bir il ərzində müsbət rəqəmlərlə ifadə olunmuşdur. İcra olunmuş tədbirlər və qəbul olunmuş normativ-hüquqi sənədlər maliyyə sektorunun sabitliyini artırmaqla bərabər, yerli maliyyə institutlarının da güclənməsi və bazar inamının artmasına şərait yaratmışdır. Bununla belə, müvafiq dövr ərzində əldə olunmuş nailiyyətlərə baxmayaraq, bank sektorunda hələ də inkişaf potensialları qalır. Xarici investisiyaların sektorda xüsusi çəkisi azalmış və bu bankların sayı 15-dən 12-ə düşmüşdür. Xarici kapitallı bankların iqtisadiyyata kredit qoyuluşunda xüsusi çəkisi isə 2015-ci ilin sonu ilə müqayisədə 8% azalmaqla 21%-ə enmişdir. 2016-cı ildən etibarən isə ölkədə ayrı-ayrı maliyyə institutlarının sağlamlaşdırılması və fəaliyyətinin tənzimlənməsi məqsədilə mikroprudensial siyasət çərçivəsində 17 bank və 74 bank olmayan kredit təşkilatının (kredit ittifaqları daxil olmaqla) fəaliyyətinə xitam verilmiş və ya müflis elan olunmuş, 2 bank isə konsolidasiya olunmuşdur. Həmçinin 31 iyul 2021-ci il tarixində isə bank aktivlərinin həcmi 33 milyard 668 milyon manat olmuşdur. Bu da 2016-cı ilin müvafiq göstəricilərindən 2,2 milyard manata yaxın miqdarda çoxdur.

Kredit portfellərinin dollarizasiyası və qısamüddətli kreditlər problemi

Ötən müddət ərzində islahat tədbirləri nəticəsində kredit portfellərinin keyfiyyət göstəricilərinə, yəni dollarlaşmanın artım sürətinin dayanması və əks proseslə əvəz olunmasına səbəb olmuşdur.

Cəmi kredit qoyuluşunda milli və xarici valyutanın xüsusi çəkisi

Diagram 5.1.1.

Mənbə: <https://uploads.cbar.az/assets/bb0bef475503c1dc9c538487d.pdf>

Xarici valyutada kreditlərin artmasının qarşısının alınması üzrə aparılmış stabilləşdirmə tədbirləri nəticəsində kredit portfellərində xarici valyutaların xüsusi çəkisi önəmli dərəcədə azalmışdır. Belə ki, kredit qoyuluşlarının ümumi tərkibində xarici valyutaların xüsusi çəkisi devalvasiyadan öncəki göstəricilərdən (27,16%) də aşağı səviyyəyə (26,93%) düşmüşdür.

Kredit təşkilatlarının müddətlər üzrə kredit qoyuluşları (dövrün sonuna)

Cədvəl 5.1.1.

İl, ay	Cəmi	Milli valyutada kreditlər			Xarici valyutada kreditlər		
		Cəmi kreditlər	Xüsusi çəkisi	o cümlədən:	Cəmi kreditlər	Xüsusi çəkisi	o cümlədən:
				vaxtı keçmiş			vaxtı keçmiş
2013-cü il	15422,9	11076,7	71,82%	627,4	4346,3	28,18%	165,4
2014-cü il	18542,6	13505,7	72,84%	767,6	5037,0	27,16%	208,8
2015-ci il	21730,4	10994,5	50,60%	840,2	10735,9	49,40%	668,3
2016-cı il	16444,6	8663,1	52,68%	682,4	7781,4	47,32%	790,2
2017-ci il	11757,8	6953,6	59,14%	789,3	4804,2	40,86%	837,5
2018-ci il	13020,3	8073,6	62,01%	774,1	4946,7	37,99%	810,9
2019	15298,2	10000,8	65,37%	702,4	5297,4	34,63%	570,7
2020	14530,4	10204,0	70,22%	653,9	4326,4	29,78%	239,3

Mənbə: <https://uploads.cbar.az/assets/bb0bef475503c1dc9c538487d.pdf>

Statistikaların təhlilindən aydın olur ki, ölkədə xarici valyutada verilmiş kreditlər üzrə qeyri-ışlək kredit əmsalı 2018-ci ildə milli valyutaya nəzərən təxminən 1,5 dəfədən çox olduğu zaman bu əmsal növbəti illərdə fərq daha da azalaraq bərabərləşmə vəziyyətinə yaxınlaşmışdır. Ən yüksək xüsusi göstərici isə 2017-ci ildə xarici valyutada verilmiş uzunmüddətli kreditlər üzrə qeydə alınmışdır (18,18%).

Təhlillər onu göstərir ki, milli valyutada verilmiş kreditlərdə uzunmüddətli kreditlər üzrə QİK əmsalı, xarici valyutada verilmiş kreditlər üzrə isə qısa müddətli kreditlərə görə daha yüksəkdir.

Kredit təşkilatlarının müddətlər üzrə kredit qoyuluşları (dövrün sonuna)

Cədvəl 5.1.2.

İl, ay	Milli valyutada kreditlər			Xarici valyutada kreditlər		
	Cəmi kreditlər	Qısamüddətli kreditlər üzrə qeyri-ışlök kredit əmsal	Uzunmüddətli kreditlər üzrə qeyri-ışlök kredit əmsal	Cəmi kreditlər	Qısamüddətli kreditlər üzrə qeyri-ışlök kredit əmsal	Uzunmüddətli kreditlər üzrə qeyri-ışlök kredit əmsal
2013-cü il	11076,7	12,53 %	3,87 %	4346,3	7,15 %	2,75%
2014-cü il	13505,7	12,07 %	4,24 %	5037	6,31 %	3,28%
2015-ci il	10994,5	15,12 %	6,20 %	10735,9	8,65 %	5,04%
2016-cı il	8663,1	10,82 %	7,33 %	7781,4	9,12 %	10,54%
2017-ci il	6953,6	15,96 %	10,55 %	4804,2	14,82 %	18,18%
2018-ci il	8073,6	10,45 %	9,39 %	4946,7	14,47 %	17,00%
2019-cu il	10000,8	6,39 %	7,15 %	5297,4	9,53 %	11,16%
2020-ci il	10204,0	5,39 %	6,62 %	4326,4	5,65 %	5,51%

Mənbə: <https://uploads.cbar.az/assets/bb0bef475503c1dc9c538487d.pdf>

Kreditlərin müddəti ilə bağlı onu qeyd edə bilərik ki, ölkə banklarının kredit portfelinin əsas hissəsini uzunmüddətli kreditlər təşkil etmişdir. Lakin bank sektorunun əsas maliyyə mənbəyini təşkil edən depozitlər üzrə statistikalar yığılmış vəsaitlərin qısamüddətə cəlb olunduğunu göstərir. Bu isə sektorun dayanıqlı fəaliyyəti üçün çağırış yarada bilər.

Kreditlərin müddətlər üzrə ümumi həcmi və cəmi kredit portfelində xüsusi çəkisi

Cədvəl 5.1.3.

Kreditlərin müddətlər üzrə ümumi həcmi və cəmi kredit portfelində xüsusi çəkisi				
Tarix	Qısamüddətli kreditlər	Xüsusi çəkisi	Uzunmüddətli kreditlər	Xüsusi çəkisi
2013-cü il	3335,5	21,63%	12087,4	78,37%
2014-cü il	3931,4	21,20%	14611,3	78,80%
2015-ci il	5297,3	24,38%	16433,1	75,62%
2016-cı il	3477,9	21,15%	12966,6	78,85%
2017-ci il	2101,3	17,87%	9656,5	82,13%
2018-ci il	2695,1	20,70%	10325,2	79,30%
2019-cu il	2918,7	19,08%	12379,4	80,92%
2020-ci il	2474,9	17,03%	12055,5	82,97%

Mənbə: <https://uploads.cbar.az/assets/bb0bef475503c1dc9c538487d.pdf>

Ümumilikdə isə devalvasiyadan öncəki və son 3 ilin təhlili xarici valyutada kreditlər üzrə QİK əmsalının milli valyutada kreditlər üzrə göstəricilərdən spredinin o qədər də yüksək olmadığını, lakin devalvasiya

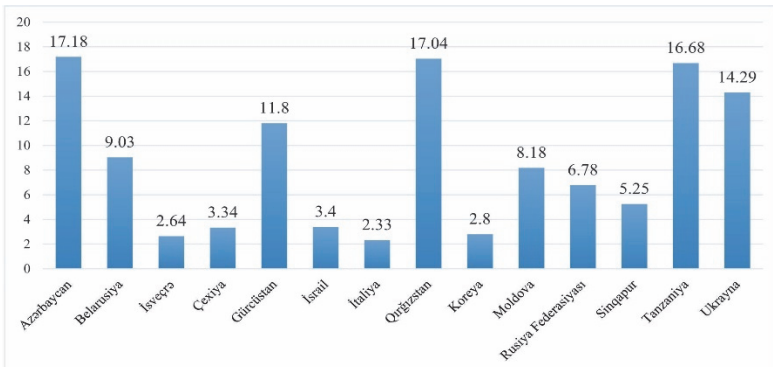
öncəsi göstəricilərdə 2 dəfəyə yaxın fərqin olduğunu (Xarici valyutada QİK-in lehinə olmaqla) göstərir. Belə ki, son illərdə kredit ekosistemi ilə bağlı icra edilmiş maliyyə dəstəyi tədbirləri əsasən xarici valyutada olan kreditləri təşkil etsə də, bu kreditlər üzrə QİK əmsalında daha az azalma baş vermişdir.

Kredit faizlərinin müqayisəli təhlili

Bir sıra hallarda kredit faizlərinin dərəcələrinin nisbətən yüksək olması biznesin maliyyə resursları ilə təminatını əngəlləyir. Kredit faizlərinə təsir edən əsas makroiqtisadi amillərə isə bankların cəlb etdikləri maliyyə resursları kimi amillər təsir göstərir.

Müxtəlif ölkələrdə kredit faizlərinin müqayisəli dinamikası (2020-ci ilin yekunları üzrə)

Diagram 5.1.2.

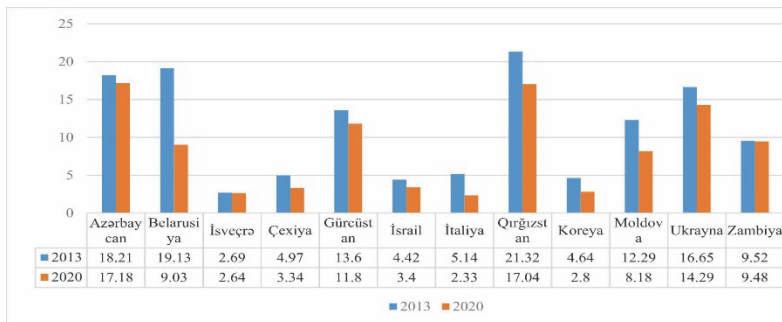

Mənbə: <https://data.worldbank.org/indicator/FR.INR.LEND?view=chart>

Bəzi ölkələr üzrə faiz dərəcələrinin müqayisəsi ötən müddət ərzində faiz dərəcələrinin əsaslı şəkildə aşağı düşdüyünü göstərir ki, bu cür uğurlu nümunələrə Çexiya, İsrail, İtaliya, Cənubi Koreya, Rusiya Federasiyası kimi ölkələri göstərmək olar.

Kredit faizlərinin Dinamikası

Diaqram 5.1.3.

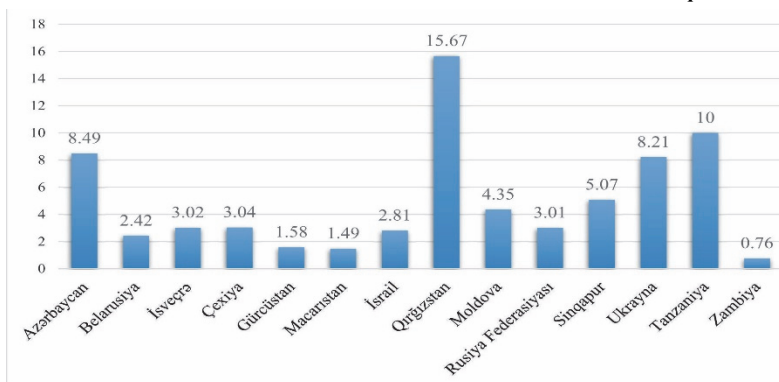
Mənbə: <https://data.worldbank.org/indicator/FR.INR.LEND?locations=UA&view=chart>

Ümumilikdə müşahidə və təhlillərimizin nəticəsi olaraq bank sektorunun kredit ekosistemində faiz dərəcələrinin nisbətən yüksək olmasının bir neçə səbəblərini qeyd etmək mümkündür. İlk öncə ölkənin bankların depozit bazasından asılılığı yüksəkdir. Bu asılılığın azaldılması və diversifikasiya kanallarının genişləndirilməsi istiqamətində tədbirlərin görülməsinə ehtiyac vardır. Digər tərəfdən kredit faizlərinin formalaşmasına təsir edən amil kimi əməliyyat xərclərini də nəzərə aldıqda, kreditin ayrılmasına çəkilən xərclərin kifayət qədər yüksək olduğu məlum olur. Əməliyyat xərcləri dedikdə isə işçilərin və filialların saxlanması xərcləri, kredit qərarının verilməsi ilə bağlı xərclər (yaşayış, iş yerinə baxışın keçirilməsi, sənədləşmələr və s.), həmçinin maliyyə bazarına nəzarət orqanına ödənişlər nəzərdə tutulur. İqtisadi qanunauyğunluğa uyğun olaraq yüksək risklər fonunda maliyyə təşkilatları yüksək gəlirlərin əldə edilməsi, həmçinin qeyri-işlək kreditlərin kompensasiya edilməsi məqsədilə yüksək faizlər təyin etmək məcburiyyətində qalır.

Dünya Bankının məlumatına əsasən, kredit faizlərinin nisbətən yüksək olmasına baxmayaraq, Azərbaycanda spread (kredit faizi ilə depozit faizi arasındakı fərq) göstəricisi 2020-ci ildə 8,49% olmuşdur. Qeyd edək ki, 2018-ci ilin göstəricilərinə baxdıqda 1,32% artım müşahidə edilir və nəticədə region ölkələri ilə müqayisə apardıqda müvafiq göstərici yüksəkdir. Məsələn 2020-ci ildə spreadin Belarusda 2,42%, Gürcüstanda 1,58%, Rusiyada 3,01%, Moldovada 4,35% olduğunu qeyd edə bilərik.

Ölkələr üzrə faiz dərəcəsi spredi (2020-ci ilin göstəriciləri üzrə)

Diagram 5.1.4.

Mənbə: <https://data.worldbank.org/indicator/FR.INR.LNDP?locations=AZ&view=chart>

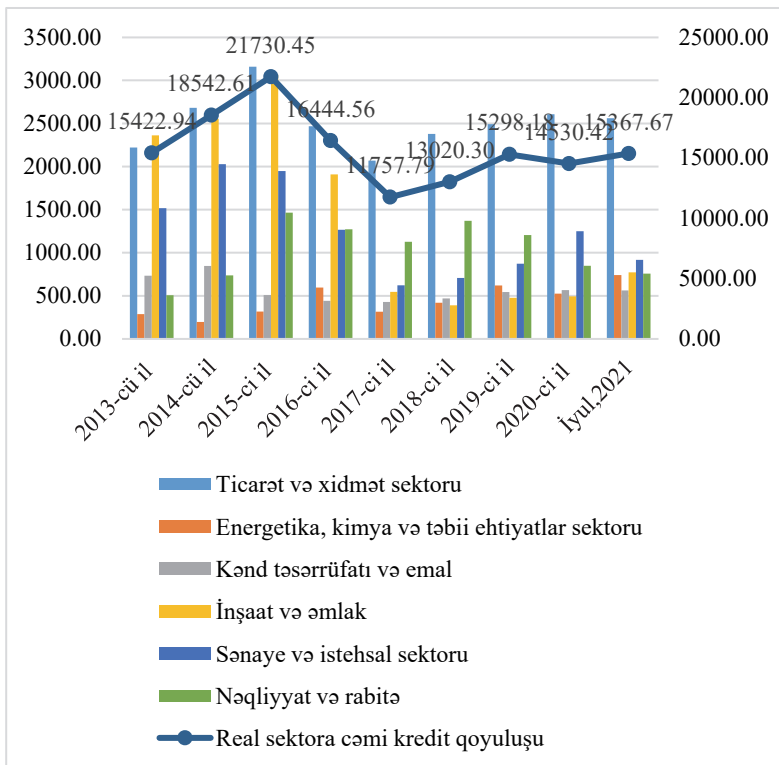
Ümumilikdə faiz spredlərinin ölkələr üzrə müqayisəsinə dair vahid metodoloji yanaşma olmasa da, statistikaların təhlili əksər hallarda inkişaf etmiş ölkələrin daha aşağı faiz spredlərinə malik olduğunu, bəzi hallarda isə bu göstəricinin mənfi (Niderland) olduğunu, nisbətən zəif və qeyri-stabil maliyyə sisteminə malik ölkələrdə isə (Qırğızıstan, Madaqaskar və s.) bu fərqlərin yüksək olduğunu göstərir. Bu istiqamətdə qabaqlayıcı tədbir kimi istehlak və biznes kreditlərinin ayrı-ayrı növləri üzrə faizlərin maksimum həddi ilə bağlı məhdudiyyətlərin tətbiq edilməsi də mümkündür. Qeyd olunan məsələyə yanaşmada beynəlxalq təcrübədə müxtəlif şərhlər (*uğurlu və uğursuz metod olması ilə bağlı*) və effektivliyinə şübhələr olsa da, müvafiq yanaşmanın ilkin sınaq kimi müəyyən sektorlar üzrə və nisbətən aşağı faizlər tətbiq etməklə “yumşaq mexanizm”in təmin edilməsi mümkündür.

Kredit qoyuluşunun sektorlar üzrə analizi region ölkələri ilə müqayisədə ölkədə bankların real sektorun maliyyələşdirilməsinə nəzərən istehlak kreditlərinə daha çox vəsait ayırdığını göstərir. Bu isə ölkədə pandemiyanın da yaratdığı əlavə çətinlikləri də nəzərə alaraq makroiqtisadi vəziyyətin biznes subyektlərinin fəaliyyəti üçün daha da qənaətbəxş olması, dövlət dəstəyi ilə ayrılan güzəştli vəsaitlərin həcmnin artırılması, biznes subyektlərinin şəffaf hesabatlılığına dəstək tədbirlərinin gücləndirilməsi və s. istiqamətdə tədbirlərlə aradan qaldırıla bilər. Ümumilikdə ötən 5 il ərzində real sektora kredit qoyuluşu üzrə ən böyük azalma inşaat və əmlak sektoru üzrə baş vermişdir. 2015-ci illə müqayisədə bu sektor üzrə kredit qoyuluşlarında 74,81%-lik azalma

olmaqla sektora kredit qoyuluşlarının həcmi 3 milyard 63 milyon manatdan 771,53 milyon manatadək kəskin azalmışdır. Həmçinin müvafiq dövr ərzində energetika, kimya və təbii ehtiyatlar sektorunda kredit qoyuluşlarının həcmində 134%-lik artım müşahidə edilmişdir. 2015-ci il müddəti olan dövrlə müqayisədə cari dövrdə (energetika, kimya və təbii ehtiyatlar və kənd təsərrüfatı və emal istisna olmaqla) bütün real sektor sahələri üzrə kredit qoyuluşlarında nisbi azalmalar olmuşdur. Həmçinin real sektora cəmi kredit qoyuluşlarında müvafiq dövrün kredit qoyuluşları devalvasiyadan öncəki dövrün kredit qoyuluşlarının həcmindən 17% azdır.

Real sektora kredit qoyuluşu üzrə dinamika

Diaqram 5.1.5.

Mənbə: <https://uploads.cbar.az/assets/bb0bef475503c1dc9c538487d.pdf>

Sürətlə inkişaf edən finteklərin kredit ekosisteminə potensial təsirləri

Beynəlxalq təcrübənin təhlili onu göstərir ki, bankın biznes modelləri və xidmətləri fintek inovatorları tərəfindən bir çox cəhətdən dəyişikliklərə məruz qalır. Belə ki, banklar müştərilərə xidmət üsullarını təkmilləşdirilmiş məhsul və xidmətlərlə dəyişirlər. Bunun səbəbləri isə ilk növbədə fintek kimi rəqiblərin daha yüksək kapital tələb və təzyiqləri ilə və yeni texnologiyaların ortaya çıxması ilə bağlıdır. Bu baxımdan finteklərin yaratdığı əsas trendlər isə aşağıdakılardır:

- Daha az fiziki şöbə;
- Kiçik orta biznes (KOB) və fiziki şəxslər üçün daha az fiziki əlaqəyə əsaslanan bankçılıq;
- Daha çox özünəxidmət məhsulları;
- Daha az gəlirli bəzi segmentlərdən və məhsullardan geri çəkilmə.

Kredit imkanları və fəaliyyətlərində fərqlərin harda yaranmasını daha yaxşı başa düşmək üçün bankların və fintek firmalarının oxşar fəaliyyətlərinin necə həyata keçirdiyini müqayisə etmək faydalıdır. Şübhəsiz ki, bütün bank xidmətləri texnoloji inkişafdan və innovativ yeniliklərdən eyni dərəcədə təsirlənmirlər. “Citigroup” tərəfindən aparılan araşdırmalar da göstərir ki, fərdi, KOB və korporativ bankçılıq global bankların daxilində öz gəlirlərinin böyük hissəsini kreditləşmə fəaliyyətindən, ardınca qənaət və investisiyalardan əldə edirlər. Bəzi təhlillər onu göstərir ki, bu mənfəət səviyyəsi ilə izah oluna bilər, o halda ki xidmət mürəkkəbliyi investisiya bankçılığı sektorundan aşağı ola bilər və beləliklə də, avtomatlaşdırmaya daha həssasdır.

Fintek kredit ekosistemi, onlayn rəqəmsal platformalar vasitəsilə fiziki şəxslərə və müəssisələrə borc maliyyələşdirməsini təmin edən müxtəlif alternativ kredit modellərini əhatə edir. Bu modellər, bankların üstünlük təşkil etdiyi ənənəvi borc bazarındakı boşluqlara cavab olaraq inkişaf etmişdir. Fintek krediti, kreditorlarla (investorlarla) borcalanları uyğunlaşdırır və “P2P (peer-to-peer) krediti”, “kredit əsaslı kraudfanding” və ya “bazar krediti” adlandırılan fəaliyyətləri əhatə edən platformalar tərəfindən asanlaşdırılan bütün kredit fəaliyyətləri olaraq təyin edilə bilər. Bura borcalanlar və kreditorlar arasında vasitəçilik etmək üçün öz balans hesabından istifadə edən platformalar da daxildir. Biqtek (BigTech) tez-tez fintek kredit bazarının qiymətləndirmələrinə daxil edilir və əsas fəaliyyəti maliyyə xidmətlərindən daha çox rəqəmsal

xidmət göstərmək olan böyük şirkətlərə aiddir. Biqteklər maliyyə məhsullarını yalnız maliyyə xidmətləri daxilində fəaliyyət göstərən fintek şirkətləri ilə müqayisədə daha geniş biznes proseslərinin yalnız bir hissəsi olaraq təqdim edirlər. Başqa sözlə, maliyyə, biqteklər üçün maliyyə fəaliyyətləri qeyri-maliyyə fəaliyyətlərinə paralel bir fəaliyyət sahəsidir və biqtek nəhənglərinə Ant, Mercado Libre və Amazonu misal göstərmək olar. Son araşdırmalar isə biqteklərin fintek fəaliyyətlərini üstələdiyi və hazırda Asiya, ABŞ və Afrikada bir sıra iqtisadiyyatlarda ümumi kreditin əhəmiyyətli hissələrini təşkil etdiyini göstərir. [8] Bu gün banklar və digər ənənəvi qeyri-bank maliyyə institutları qeyri-işlək aktivlərinin təsiri ilə zəifləyirlər, onlar üçün riskli bizneslərin qısa müddətli kreditləşməsinə təmin etmək maraqlı deyildir və rəqəmsal üsullarla kreditləşmə prosedurlarını dəyişən müxtəlif maliyyə texnologiyaları şirkətləri mövcuddur. Yeni şirkətlər (startaplar), kos subyektləri və fiziki şəxslərin belə imkanları zəif olduğu üçün finteklər gücləndirilmiş biznes maliyyələşməsi, adaptiv applikasiyalar, qeyri-iş günlərində fəaliyyət göstərməyin mümkünlüyü, operativ kreditləşdirmə mexanizmi, təminat tələbinin olmaması kimi amillərlə bu boşluğu doldururlar. Finteklər əsas bazarlardan kənarda (ABŞ, Böyük Britaniya və Çin) global miqyasda böyüməkdə davam edirlər. Bugün inkişaf etməkdə olan ölkələrin bazarları, xüsusilə Asiya və Latın amerikasız bazarı sürətli inkişafdadır. Hazırda Asiya bazarları bulud texnologiyası, kiber təhlükəsizlik, və süni intellekt kimi sahələri prioritet kimi seçməklə fintek habitına çevrilir. Həmçinin fintek kompaniyaları öz mövcud arxitekturalarını bulud texnologiyasına transfer etməklə əməliyyatların operativliyi və əlçatanlığını artırır. Meksika 2018-ci ildə banklardan açıq API-lar yaratmağı (open banking) tələb kimi qəbul edən “Fintek Qanunu” qəbul etmişdir. Analoji qanunlar Braziliya və Çilidə də qəbul edilmişdir. Nigeriya isə API standartlarının inkişafı məqsədilə “Open technology foundation” adlı ayrıca təşkilat yaratmışdır. Bundan əlavə, 18 iyul 2018-ci il tarixində Hong Kong maliyyə bazarının rəqulyatoru API üçün normativ hüquqi çərçivə hazırlamış və bu sahədə artıq virtual bank təlimatları və metodoloji rəhbərliklərinin nəşrinə başlamışdır.

Azərbaycanda innovativ texnologiyalar üzrə yanaşma 2021-ci ildən etibarən ancaq kredit kartları üzrə həyata keçirilir və bu xidməti Unibank KB ASC təklif edir. Belə ki, “Leobank” ticarət markası - filialsız bank (“mobile-only”) prinsiplərinə uyğun yaradılmış fintek xidmətidir. Bu xidmətdə ancaq kredit kartın alınması və həmin kart üzrə bütün

əməliyyatların aparılması nəzərdə tutulur, hətta bəzi xidmətlər üzrə əməliyyatlar (digər karta köçürmə, kartın sifariş, nağdlaşdırma) ödənişsiz aparılır. [9] Bu xidmətin yaradılması kredit ekosisteminə innovasiyaların impozisiya edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Beynəlxalq təcrübəyə əsasən, qeyri-işlək kreditlərin yüksək həcmi bank sektorunda qeyri-müəyyənliyin qalması və etimad mühitinin formalaşmasına ən böyük maneələrdən hesab olunur. Qeyd olunan problemin həlli üçün ölkə banklarında yüksək kredit mədəniyyətinin formalaşdırılması, borcalanların borcalma intizamının artırılması, kreditörlərin hüquqlarının müdafiəsi üçün tədbirlərin gücləndirilməsi, biznes mühiti üzrə real dəstəkləyici mexanizmlərin işə salınması kimi islahatların dərinləşdirilməsinə, kredit resurslarının qiymətinin endirilməsi və digər tənzimləmə xarakterli tədbirlərin gücləndirilməsi kimi tədbirlər keçirilir.

Xaricdən investisiya cəlb olunmasının nisbətən asanlıq, milli-mənəvi dəyərlərdə möhkəm ortaq əsasların olması, ölkənin bank sektorunda bu sahədə məlumatlılıq səviyyəsinin yüksək olmasını, məhiyyəti etibarilə real sektorun maliyyələşdirilməsində yüksək imkanlara malik olmasını nəzərə alaraq, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri və ümumiyyətlə, real sektorun maliyyələşdirilməsində islam bankçılığının imkanlarından istifadə olunması və normativ-hüquqi baza formalaşdırmaqla ölkədə fəaliyyəti üçün şərait yaradılması nəzərdən keçirilə bilər.

Eyni zamanda, Azərbaycanın maliyyə sektorunda texnoloji innovasiyalardan istifadə üçün kifayət qədər imkanlar mövcuddur. Məsələn, Qazaxıstan, Rusiya və Gürcüstanda olduğu kimi Azərbaycanda da onlayn kredit xidməti həyata keçirməyə imkan verən elektron platformaların fəaliyyətinə şərait yaradıla bilər. Xüsusilə mikro-kreditlərin verilməsində formalaşan bu platformaların əsas üstünlüyü inkişaf etmiş maliyyə mexanizmlərində olduğu kimi tək-cə borcların, yəni kredit hesabındakı məlumatların qiymətləndirilməsinə əsaslanmaqla avtomatik qərar qəbul etmə imkanlarının olması (bir neçə dəqiqə ərzində kredit müraciətinin cavablandırılması imkanı) kimi məsələlərdir. Məhz bu cür innovativ yanaşmaların tətbiqi ölkənin kredit sektorunda formalaşmış bir sıra çağırış və neqativ trendlərin aradan qaldırılmasında mühüm əhəmiyyətə və təsir imkanlarına malikdir. Əlavə olaraq, kredit ekosisteminin sağlamlaşdırılması və ümumilikdə bank sisteminin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi və effektivliyinin artırılması üçün

aşağıdakı istiqamətlər üzrə fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi də arzu edilən hesab olunur:

Qabaqcıl beynəlxalq təcrübədə maliyyə inklüzivliyinin inkişaf etdirilməsi və maliyyə xidmətlərinin daha əlçatan olması üçün geniş istifadə olunan metodların - baza bank hesabının açılması, bank olmayan ödəniş xidməti təchizatçıları tərəfindən müvafiq ödəniş xidmətlərinin göstərilməsi, ödəniş agentləri şəbəkəsinin formalaşdırılması, poçt rabitəsi milli operatoru tərəfindən maliyyə xidmətlərinin göstərilməsi, agent bankçılığın tətbiqi;

Maliyyə inklüzivliyi və savadlılığının artırılması ilə bağlı dövlət orqanları, kommersiya və qeyri-kommersiya təşkilatlarının koordinasiya fəaliyyətinin təmin olunması;

Dünyada maliyyə bazarlarının və global maliyyə texnologiyalarının, məhsul, xidmət və modellərinin sürətli dəyişməsi fonunda baş verən proseslərə çevik reaksiya vermək gücündə olan “tətikləyici” və “lokomotiv” rolunu oynayacaq xarici transmilli bankların yerli sektorda iştirakının təşviq edilməsi.

5.2. İslam bankçılığının tətbiqində Mərkəzi Bankın rolu

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə, Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin əsas məqsədi Qanunla müəyyən edilmiş səlahiyyətləri daxilində qiymətlərin sabitliyinin təmin edilməsi, həmçinin banklararası mərkəzləşdirilmiş və digər lisenziyalanmayan ödəniş sistemlərinin təşkili və fəaliyyətinin təmin edilməsi, habelə bank sisteminin sabitliyinə dəstəyin göstərilməsindən ibarətdir. Mərkəzi Bankın funksiyalarına isə aşağıdakılar daxildir:

- dövlətin pul və valyuta siyasətini müəyyən edir və həyata keçirir;
- nağd pul dövriyyəsini təşkil edir, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin II hissəsinə və bu Qanuna müvafiq olaraq pul nişanlarının tədavülə buraxılmasını və tədavüldən çıxarılmasını həyata keçirir;
- manatın xarici valyutalara nisbətdə rəsmi məzənnəsini mütəmadi müəyyən edir və elan edir;
- qanunvericiliyə uyğun olaraq hesabat tədiyə balansını tərtib edir və ölkənin proqnoz tədiyə balansının hazırlanmasında iştirak edir;

— banklararası mərkəzləşdirilmiş və digər lisenziyalasdırılmayan ödəniş sistemlərinin fəaliyyətini təşkil edir, əlaqələndirir, tənzimləyir və onların üzərində nəzarəti qanuna uyğun olaraq həyata keçirir;

— Qanunla və digər qanunlarla nəzərdə tutulmuş başqa funksiyaları həyata keçirir və sair.

Bununla yanaşı, beynəlxalq təcrübədən çıxış edərək islam bankçılığının Azərbaycanda tətbiq olunacağı təqdirdə Mərkəzi Bankın əsas rol oynayacağı şübhə doğurmur. Belə ki, Mərkəzi Bank islam maliyyə alətlərinin tətbiq edildiyi ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da ənənəvi bankçılıqla paralel islam bankçılığı əməliyyatlarının tənzimlənməsini, sabitliyini və inkişafını təmin etmək funksiyalarına və səlahiyyətlərinə malikdir. Dünya təcrübəsini nəzərdən keçirdikdə islam bankçılığının tətbiqi prosesində Mərkəzi Bankın əsas səlahiyyətləri və funksiyalarının əsasən aşağıdakılardan ibarət olduğunu görmək mümkündür:

Tənzimləmə və nəzarətləmə: Belə ki, Mərkəzi Bank islam banklarının və digər islam maliyyə institutlarının əməliyyatlarını tənzimləmək və nəzarət etmək üçün məsuliyyət daşıyır; islam bankçılığı fəaliyyətinin şəriət prinsiplərinə uyğunluğunu və tələb olunan maliyyə standartlarına cavab verməsini təmin etmək məqsədilə qaydalar, təlimatlar və prudensial standartları müəyyənləşdirir və tətbiq edir.

Lisenziyalasdırma, müvafiq icazələrin verilməsi: Mərkəzi Bank islam banklarının ölkədə fəaliyyət göstərməsi üçün lisenziya və icazələrin verilməsinə cavabdehdir; əməliyyatlara başlamaq üçün icazə verməzdən əvvəl bankın maliyyə möhkəmliyini, korporativ idarəetməni və şəriətə uyğunluğunu (Mərkəzi Bankın nəzdində Şəriət Şurası və ya Komitəsi tərəfindən) qiymətləndirir.

Pul siyasətinin həyata keçirilməsi: Mərkəzi Bank islam bankçılığının spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq pul siyasətini həyata keçirir. O, likvidliyi idarə etmək və ümumi maliyyə sistemini sabitləşdirmək, islam banklarının səmərəli fəaliyyətini təmin etmək üçün ehtiyat tələbləri və açıq bazar əməliyyatları kimi pul alətlərindən istifadə edir.

Maliyyə sabitliyi: Mərkəzi Bank ümumilikdə maliyyə sisteminin, o cümlədən islam banklarının sabitliyinin təmin edilməsinə cavabdehlik daşıyır, riskləri müəyyən etmək və maliyyə sistemini qorumaq üçün qabaqlayıcı tədbirlər həyata keçirir.

Təbii ki, islam bankçılığının tətbiqində Mərkəzi Bankın səlahiyyətləri və funksiyaları bunlarla məhdudlaşa bilməz. Azərbaycanda islam bankçılığının tətbiq ediləcəyi təqdirdə, islam maliyyə alətlərinin mövcud bank sistemində inteqrasiyası prosesində Mərkəzi Bankın fəaliyyəti ümumilikdə ölkənin maliyyə sistemində islam maliyyəsinin inkişafı üçün

əlverişli mühitin yaradılmasına dəstək verərək islam bankçılığı ilə ənənəvi bankçılıq arasında uyğunlaşmanı və hər iki sistem üçün müvafiq şəraitin yaradılmasını təmin etməklə daha inklüziv və dayanıqlı maliyyə sistemini inkişaf etdirə bilər.

5.3. İslam bankçılığının mövcud bank sisteminə inteqrasiya imkanları

İslam maliyyə sisteminin Azərbaycanda tətbiqi, mövcud bank sisteminə inteqrasiyası ölkə iqtisadiyyatına bir sıra imkanlar, perspektivlər və potensial faydalar qazandıracağı ehtimalı böyükdür. Belə ki, islam bankçılığının yerli bank sisteminə inteqrasiyası nəticəsində Azərbaycanda maliyyə məhsullarının diversifikasiyası, müştəri bazasının genişləndirilməsi, dünya islam maliyyə bazarlarından yerli iqtisadiyyata xarici investisiyaların cəlb olunması və islam kapital bazarının inkişafı kimi bəzi potensial faydalar və imkanlar yaranacaqdır. İslam bankçılığının mövcud bank sisteminə uğurla inteqrasiyası üçün Azərbaycanda bir sıra problem və mülahizələrin həll edilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

İlk növbədə, islam maliyyəsi prinsipləri və məhsullarına uyğun gələn dəstəkləyici tənzimləyici baza yaradılmalıdır. Bura islam maliyyə müqavilələrinin hüquqi tanınması və şəriət idarəçiliyi çərçivəsinin yaradılması daxildir.

Bundan başqa, uğurlu inteqrasiya üçün ictimaiyyət, maliyyə institutları və tənzimləyicilər arasında islam bankçılığı haqqında məlumatlılığın artırılması və maliyyə savadlılığının təşviq edilməsi vacibdir. Bankirlər, şəriət alimləri və tənzimləyici qurumlar da daxil olmaqla, islam maliyyəsi sahəsində təcrübəyə malik ixtisaslı işçi qüvvəsinin yaradılması islam bankçılığı əməliyyatlarının düzgün və səmərəli işləməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Həmçinin islam bankçılığı əməliyyatları və xidmətlərini dəstəkləmək məqsədilə zəruri maliyyə infrastrukturunu və texnologiyanın inkişafı islam maliyyə alətlərinin mövcud sistemə problemsiz inteqrasiyası üçün çox önəmlidir. Mərkəzi Bank tərəfindən düzgün strateji yanaşma və dəstəkləyici tədbirlərlə islam maliyyəsi Azərbaycanda inkişaf etməyə davam edərək ölkənin iqtisadi artımına və sosial rifahə töhfə verə bilər.

5.4. Azərbaycanda islam maliyyəsinin gələcək perspektivləri və çətinlikləri

Azərbaycanda islam maliyyəsi üçün inkişaf potensialı və bazar imkanları geniş və müxtəlifdir. Ölkədə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, maliyyə inklüzivliyi və davamlı inkişaf öhdəliyi islam maliyyəsinin genişlənməsi üçün əlverişli mühit yaradır. Bu imkanlardan tam istifadə etmək üçün tənzimləyici çərçivələr, məlumatlılıq, məhsul innovasiyası və insan kapitalının inkişafı ilə bağlı problemlərin həlli mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hökumət tərəfindən müvafiq strateji yanaşma və dəstəkləyici siyasətlə islam maliyyəsi Azərbaycanda inkişaf edərək ölkədə iqtisadi artım üçün ciddi əsaslar yaradacaqdır. Belə ki, Azərbaycanda bir sıra üstünlüklər səbəbindən etik və sosial cəhətdən məsuliyyətli investisiyalara, şəriətə uyğun maliyyə məhsulları və xidmətlərinə artan tələbat vardır. Daha çox fərdlər və biznes subyektləri bankçılıq sahəsində yeni, öz tələbat və istəklərinə uyğun həllər axtardıqca islam maliyyəsi bazarının genişlənməyi gözlənilir.

Bununla yanaşı, islam maliyyəsinin inkişafı Azərbaycanın qeyri-neft və qaz sektorunu şaxələndirərək ölkənin neft və qaz gəlirlərindən asılılığının azaldılması səylərinə töhfə verə bilər. Bərpa olunan enerji, infrastruktur, kənd təsərrüfatı, turizm kimi sektorlarda layihələrin maliyyələşdirilməsini təmin etməklə islam maliyyəsi iqtisadiyyatın diversifikasiyası və davamlı inkişafında müsbət rol oynayacaq. Eyni zamanda, İslam maliyyəsi islam istiqrazları (sukuk) və digər şəriətə uyğun maliyyələşdirmə alətləri vasitəsilə nəqliyyat, enerji və telekommunikasiya kimi sektorlarda müxtəlif infrastruktur inkişafı layihələri üçün maliyyə mənbəyi təşkil edə bilər.

İslam maliyyəsi Azərbaycanda maliyyə inklüzivliyinin təşviqində də mühüm potensiala malikdir. İslam bankları dini inanc səbəbindən bank məhsullarından istifadə etməyən əhaliyə əlçatan və əlverişli maliyyə məhsulları təqdim etməklə bu qəbildən olan müştəri segmentlərinə maliyyə xidmətlərini genişləndirə bilər.

Bildiyimiz kimi, islam bankçılıq sistemi etik qaydalara riayət edir və şəriət prinsiplərinə uyğun olaraq qeyri-etik və ya zərərli hesab edilən sektor və fəaliyyət növlərindən çəkinirlər. Qumar, alkoqol, donuz əti, tütün və spekulativ fəaliyyət kimi sahələrə investisiya qoyuluşu qadağan olunduğu üçün islam maliyyəsi davamlı və sosial cəhətdən faydalı layihələri dəstəkləmək istəyən investorlarla qarşılıqlı, səmərəli iş qura, sosial şüurlu investorları cəlb edə, cəmiyyətə və ətraf mühitə müsbət təsir göstərən layihələrə töhfə verə bilər. Qlobal islam maliyyə bazarlarında iştirak və digər islam maliyyə mərkəzləri ilə əməkdaşlıq etməklə

Azərbaycan xarici investisiyaları cəlb edə və regional islam maliyyə mərkəzi kimi mövqeyini möhkəmləndirə bilər.

İslam maliyyəsi Azərbaycanda yaşıl və davamlı maliyyə təşəbbüslərinin təşviqində də rol oynaya bilər. Şəriətə uyğun yaşıl istiqrazlar (green bonds) təklif etmək və ekoloji cəhətdən təmiz layihələri maliyyələşdirməklə islam maliyyəsi ölkənin davamlı inkişaf məqsədlərinə töhfə verə bilər.

Ehtimal etmək olar ki, Azərbaycanda islam maliyyəsinin tətbiqi bir sıra çətinliklərlə də qarşılaşacaq.

Əsas problemlərdən biri islam maliyyəsi üçün möhkəm və hərtərəfli tənzimləyici bazanın, yəni mövcud qanunvericiliyə müvafiq dəyişikliklərin hazırlanmasıdır. Tənzimləyici çərçivə islam maliyyə məhsullarının unikal xüsusiyyətlərini nəzərə almalı və şəriət prinsiplərinə uyğunluğu təmin etməklə yanaşı ənənəvi bankçılıqla bərabər şərait yaratmalıdır.

Digər çətinlik maarifləndirmə və təhsillə bağlıdır. Bu problemin həlli üçün islam maliyyəsinin faydaları və prinsipləri haqqında ictimaiyyətin maarifləndirilməsi və maliyyə savadlılığının artırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İslam maliyyəsinin mövcud ənənəvi bankçılıq sistemi ilə inteqrasiyası diqqətli yanaşma və koordinasiya tələb edir. Belə ki, islam maliyyəsinin fərqli xüsusiyyətlərini qorumaqla iki sistem arasında uyğunlaşmanın təmin edilməsi prosesində bir sıra problemlər yarana bilər.

Bütün bunları nəzərə alaraq Azərbaycan hökuməti tərəfindən dəstəkləyici tənzimləyici bazanın yaradılması, islam maliyyəsi haqqında məlumatlılığın artırılması, ixtisaslı işçi qüvvəsinin formalaşdırılması, maliyyə infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi və ənənəvi bankçılıq təcrübələri ilə uyğunlaşmanın təmin edilməsi kimi problemlər həll edilməlidir. Bu maneələrin aradan qaldırılması islam maliyyəsinin uğurla həyata keçirilməsini və genişlənməsini asanlaşdıracaq.

NƏTİCƏ

İslam maliyyəsi etik və sosial məsuliyyəti üstün tutan islam hüququndan irəli gələn prinsiplərə əsaslanan maliyyə sistemidir. Burada faizlərin ödənilməsi və ya alınması qadağan edilir və tərəflər arasında risklərin bölüşdürülməsi, aktivlərlə təmin edilən əməliyyatlar, İslam dininə görə halal sahələrə etik investisiyalar, layihələr önə çəkilir.

İslam maliyyəsini tətbiq edən ölkələrin müsbət və mənfi təcrübələri iqtisadi inkişaf, maliyyə inklü-zivliyi və etik investisiya sahəsində imkanları, eyni zamanda, tənzimləyici hüquqi-normativ baza, ictimai məlumatlandırma, müvafiq ixtisaslı kadrlarla bağlı qarşılaşdıqları çətinlikləri öyrənməyə imkan verir.

Azərbaycanda bazar artımı, iqtisadiyyatın diversifikasiyası, maliyyə inklüzivliyi və sosial məsuliyyətli investisiyalar kimi islam maliyyəsinin tətbiqi üçün gələcək perspektivlər mövcuddur. Bununla belə, dəstəkləyici tənzimləyici çərçivəyə ehtiyac, maarifləndirmə kampaniyaları, bilik və bacarıqların inkişafı, təkmilləşdirilmiş maliyyə infrastrukturu və ənənəvi bankçılıqla uyğunlaşma kimi problemlər də vardır.

Son illərdə Azərbaycanda islam maliyyə sisteminin tətbiqi ilə bağlı nəticəyönümlü tədbirlər həyata keçirilir. İslam maliyyəsinin tətbiqi üçün hüquqi baza hazırlamaq məqsədi ilə 2017-ci ildə İslam İnkişaf Bankı hökumətə 200 min dollar məbləğində texniki yardım ayırıb. Artıq Kiçik və Orti Biznesin İnkişafı Agentliyinin (KOBİA) tərəfindən “Azərbaycanda islam maliyyəsi ekosisteminin yaradılması üzrə Yol Xəritəsi və “İslam bankçılığı üçün təklif edilən qanunvericilik dəyişiklikləri” haqqında hesabat hazırlanaraq müvafiq dövlət qurumlarına aidiyyəti üzrə təqdim edilib.

KOBİA-nın elan etdiyi tender əsasında “İqtisadi resursların öyrənilməsi” İctimai Birliyi tərəfindən “Azərbaycanda alternativ maliyyə və İslam bankçılığı üzrə ehtiyacların qiymətləndirilməsi” layihəsi çərçivəsində sorğu keçirilib. Sorğunun nəticəsinə görə, respublikamızda islam bankçılığının tətbiqi üçün, ilk növbədə, qanunvericilikdə müəyyən dəyişikliklərin edilməsinə ehtiyac vardır. Belə ki, “Banklar haqqında” Qanuna “İslam banklarının fəaliyyətlərinin tənzimlənməsi” adlı yeni bölmə əlavə olunmalıdır. Bu dəyişiklik fəaliyyətdə olan banklara İslam bankçılığı məhsulları təqdim etməyə imkan verəcək. Qanuna ediləcək müvafiq dəyişikliklər özündə İslam banklarına dair tələbləri, islam maliyyələşdirilməsi üzrə fəaliyyət göstərəcək Şuranın (Şəriət Şurasının) formalaşması prinsiplərini, hüquq və öhdəlikləri, İslam banklarının fəaliyyət çərçivəsini, məhsul və xidmətlərin çeşidini, xüsusiyyətlərini, ənənəvi bankın İslam bankına çevrilməsi mexanizmlərini ehtiva etməlidir. Burada ən önəmli mövzulardan biri maliyyə savadlılığının artırılması, islam bankçılığı sahəsində peşəkar kadrların hazırlanması,

maarifləndirmə işinin təşkili məsələləridir. Belə ki, ictimaiyyət, maliyyə institutları və tənzimləyici qurumlar arasında islam maliyyəsi haqqında məlumatlandırma, maliyyə savadlılığının artırılması məqsədilə maarifləndirici kampaniyalar, seminarlar və tədbirlər keçirilməlidir. Bundan başqa, ən yaxşı təcrübələrdən öyrənmək və transsərhəd əməliyyatları və investisiyaları təşviq etmək üçün digər islam maliyyə mərkəzləri və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq imkanları axtarılmalıdır.

Kitabda vurğulanan problemlərin həlli və irəli sürülən təkliflər Azərbaycanda islam maliyyəsinin uğurla həyata keçirilməsi, son nəticədə ölkədə davamlı iqtisadi inkişafa və maliyyə inklüzivliyinin gücləndirilməsinə töhfə vermək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bütövlükdə, islam maliyyəsi etik və məsuliyyətli investisiya prinsiplərinə uyğunlaşaraq müsbət sosial-iqtisadi təsir imkanları təqdim edir, eyni zamanda, potensialını maksimum dərəcədə artırmaq üçün diqqətli yanaşma, kordinasiya və əməkdaşlıq etməyi tələb edir. Nəticə etibarilə, Azərbaycanda islam maliyyəsinin qəbulu iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, maliyyə inklüzivliyi, xarici investisiyaların cəlb edilməsi də daxil olmaqla bir sıra faydalar gətirə bilər. Məsuliyyətli maliyyə təcrübələrini təşviq etməklə və müsbət sosial təsirlərə malik təşəbbüsləri dəstəkləməklə islam maliyyəsi Azərbaycanda davamlı iqtisadi artıma və inkişafa töhfə verə bilər.

Yekun olaraq qeyd edək ki, Azərbaycanda islam maliyyəsinin tətbiqi gələcək inkişaf üçün əhəmiyyətli potensiala və müsbət sosial-iqtisadi təsirlərə malik olmaqla perspektivlidir. Bununla belə, bu imkanlardan tam istifadə etmək və çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün gələcəyə dair müəyyən tövsiyələr nəzərə alınmalıdır:

Bunlardan ən önəmlisi müvafiq dəstəkləyici tənzimləyici çərçivənin yaradılmasıdır. Belə ki, hökumət islam maliyyə prinsiplərini və məhsullarını qəbul edən, islam maliyyə müqavilələrinin hüquqi tanınması, bu sahədə möhkəm şəriət idarəçiliyini təmin edən hərtərəfli və dəstəkləyici tənzimləyici bazanın yaradılması istiqamətində mövcud qanunvericiliyə dəyişiklik etməlidir.

Digər mühüm məsələ maarifləndirmə işinin təşkili, maliyyə savadlılığının artırılması və insan kapitalının inkişafıdır. İctimaiyyət, maliyyə institutları və tənzimləyicilər arasında islam maliyyəsi haqqında məlumatlılığın təşviqi və maliyyə savadlılığının artırılması çox vacibdir. İslam maliyyə əməliyyatlarını effektiv şəkildə idarə etmək üçün istər islam maliyyəsi, istərsə də ənənəvi maliyyə sahəsində təcrübəsi olan ixtisaslı işçi qüvvəsinin inkişafına (bank əməkdaşları, şəriət mütəxəssisləri və tənzimləyici qurumların nümayəndələri üçün təlimlər də daxil olmaqla) sərmayə qoyulması çox önəmlidir.

İslam bankçılığı əməliyyatları və xidmətlərinin dəstəklənməsi, islam maliyyəsinin mövcud sistemə qüsursuz inteqrasiyası üçün zəruri maliyyə infrastrukturunu və texnologiyasının inkişafı həyati əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, ən yaxşı təcrübələrdən öyrənmək və transsərhəd əməliyyatları və investisiyaları təşviq etmək üçün digər islam maliyyə mərkəzləri və beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq imkanları axtarılmalıdır.

Bu tövsiyələri həyata keçirməklə və proaktiv yanaşmanı saxlamaqla Azərbaycan iqtisadiyyatın diversifikasiyası, maliyyə inklüzivliyi və məsuliyyətli investisiyaların təşviqi üçün islam maliyyəsinin potensialından tam istifadə edərək davamlı iqtisadi inkişafa və ictimai rifahə töhfə verən global islam maliyyəsi mənzərəsində aparıcı oyunçu kimi mövqə tuta bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abdullah Ömər, Ehkamul-məvaris fiş-şəriətil-islamiyyə, İskəndəriyə 1957, səh. 58.
2. Abdulkərim Ö., Rəşid Halifələr Dönəmi Beytülmal və Oluşum Süreci, Şərkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi, 2018 Ağustos. C. 10, N. 3.
3. Araz Y., İslam iktisat tarixində ilkel bir bankacılıq örneği: cehbezler. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi
4. Atakişiyev R., İslam maliyyə sistemi və alətləri, Bakı 2021. səh. 28.32.
5. Buxari, Əbu Abdullah Məhəmməd ibn İsmayıl, Səhihul-Buxari, Dəməşq, 1410/1990. C IV, səh. 39-79.
6. Müslim, Əbu əl-Hüseyn Müslim ibn Həccəc, əs-Səhih, c II, səh. 63-70.
7. Küleyni, Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Yaqub əl-Küleyni, əl-Füru minəl-kafi, Beyrut 1401, səh. 156-205.
8. Divany Tarek. Faiz sorunu, İstanbul 2011. Səh. 181.
9. Erdoğan S. İslam ekonomisinde tasarruf ve ekonomik gelişme. İstanbul 1992. Səh. 29-30.
10. EY TKBB Katılım Bankacılığı Strateji Guncelleme Raporu 2021-2025. <https://tkbb.org.tr/Documents/Yonetmelikler>
11. Əbu Davud, Süleyman ibn əl-Əşəs, Sünənu Əbi Davud, nəşr. Məhəmməd Muhyiddin Abdulhəmid, ts. (Daru ihyais-sünnətin-nəbəviyyə), c III, səh. 26-30.
12. Tirmizi, Əbu Məhəmməd, əs-Sünən, İstanbul 1981, c V. Səh. 250-374.
13. İbn Macə, Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Yezid, Sünənu İbn Macə, İstanbul 1981, c II, səh. 78.
14. Əhməd ibn Hənbəl, əl-Müsnəd, c II, s 69-75.
15. Hassan Z. İslam ekonomisinde kar teorisi (tərcümə edən: Adem Esen). Sosial Siyasət Konferansları. İstanbul 1995. s. 220.
16. İbn Səd, Məhəmməd, Kitabüt-Təbəqatıl-Kəbir, c. 3, səh. 195;
17. İbnül-Əsir İ. əl-Kamil fit-Tarix. c. II, səh. 270;
18. Süyuti, Cəlaluddin Əbdürrəhman ibn Əbu Bəkr. Tarixül-Xüləfa. Səh. 165;
19. Kəttani M. ət-Təratibül-İdariyyə. C. I. Səh. 200.
20. Qureshi I. Islam and Theory of Interest. Lahore. Səh. 64.
21. Mannan M. İslam Ekonomisi: Teori ve pratik. Fikir. Səh. 29;
22. Nisaburi Hakim ən-Nisaburi, əl-Müstədrək, Haydarabad 1334-1342. c II. səh. 43.

23. Ongan N. T., (2008). İslam ekonomisinde bölüşüm. Çalışma ve Toplum, 4, 8.
24. Orman S., İslami iktisat değerler ve modernleşme üzerine. İstanbul 2014. Səh. 59.
25. Razi Fəxrəddin. Məfatihül-qeyb. C. 27. Səh. 25.
26. Sümer G., Onan F. Dünyada Faizsiz Bankacılığın Doğuşu, Türkiye'deki Katılım Bankacılığının Gelişme Süreci Ve Konvansiyonel Bankacılıktan Farkları. Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi. 2015. 7. 3. Səh. 7.
27. Şatibi İ., (1997). əl-Müvafəqat. Qahirə: Meydani, C. II. Səh. 79.
28. Tabakoğlu A., İslam ve ekonomik hayat. İstanbul 1987. Səh. 34.
29. Thomas A., Interest in Islamic Economics. Nyu York. 2006. Səh. 95.
30. Yeniçeri C., Cehbez. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.
31. Yüksel A., İslamın ilk döneminde ticari hayat. Beyan. Səh. 74.
32. Zerka, Mustafa Öhməd-Neccar, M. İslam düşüncesinde ekonomi, banka, sığorta (tərcümə edən: Karaman H.). İstanbul 2011.
33. AAOIFI. (2023a). The AAOIFI Shari'ah Standard (2023rd ed.). AAOIFI. <https://aaoifi.com/shariah-standards-3/?lang=en#>
34. AAOIFI. (2023b). The Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions. <https://aaoifi.com/shariah-standards-3/?lang=en>
35. Askari H., Iqbal Z., Mirakhor A. (2015). Introduction to Islamic economics: Theory and application. Wiley.
36. Atakişiyev. R & Əliyev S. (2022) “Azərbaycanda alternativ maliyyə və İslam bankçılığı üzrə ehtiyacların qiymətləndirilməsi” (p. 99) [Sorğu]. KOBİA və İRÖİB.
37. Ayub M. (2007). Understanding Islamic finance. John Wiley & Sons.
38. CBFO. (2022). Katılım Finans Strateji Belgesi (2022-2025). İstanbul. <https://www.cbfo.gov.tr/sites/default/files/2022-10/cumhurbaskanligi-finans-ofisi-katilim-finans-strateji-belgesi.pdf>
39. Demir O., Cevahir H. (2021). Türkiye’de Potansiyel Zekât Geliri ve Zekâtın Yoksulluğu Önleyici Rolü. International Journal of Islamic Economics and Finance Studies. <https://doi.org/10.25272/ijisef.933678>
40. Sığorta fəaliyyəti haqqında AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QANUNU, Sığorta fəaliyyəti haqqında (2016). https://e-qanun.az/framework/13983#_edn1
41. Gärde J. (2017). Concepts on Zakat, Caritas, and Diaconia in the changing social welfare landscape of Europe. Journal of Religion & Spirituality in Social Work: Social Thought, 36(1–2), 164–198. <https://doi.org/10.1080/15426432.2017.1311242>

42. Habib S. F. (2018). *Fundamentals of Islamic finance and banking*. John Wiley & Sons.
43. Haneef M. A., Pramanik A. H., Mohammed M. O., Bin Amin Md. F., Muhammad A. D. (2015). Integration of waqf-Islamic microfinance model for poverty reduction: The case of Bangladesh. *International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management*, 8(2), 246–270. <https://doi.org/10.1108/IMEFM-03-2014-0029>
44. Hassan M. K., Kayed R. N., Oseni U. A. (2013). *Introduction to Islamic banking and finance: Principles and practice*.
45. ICD - Refinitiv. (2022). *Islamic Finance Development Report 2022: Embracing Change*. Islamic Corporation for the Development of Private Sector and Refinitiv. https://www.refinitiv.com/content/dam/marketing/en_us/documents/gated/reports/ifdi-report-2022.pdf
46. Iqbal M. & Jarhi M.A. (2001). *Islamic Banking: Answers to Some Frequently Asked Questions*. 2001.
47. Johnson P. D. (2018). *Global Philanthropy Report: Perspectives on the Global Foundation Sector*. Harvard Kennedy School. https://cpl.hks.harvard.edu/files/cpl/files/global_philanthropy_report_final_april_2018.pdf
48. MEHMET E. (2013). ZEKÂT. In Zekat (2013th ed., Vol. 44, pp. 197–207). TDV. <https://islamansiklopedisi.org.tr/zekat#1>
49. Meybullayev Məhəmməd həsən., (2001), *İslam İqtisadiyyatı (monoqrafiya)* (2001st ed.), Ünsiyyət nəşriyyatı.
50. Mirzəyev Z. (red.) (2013), *SİĞORTA TERMİNLƏRİ LÜĞƏTİ Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi və beynəlxalq təcrübənin müqayisəsində. İn İpoteka borcluları üçün maraqlı olan 100 sığorta termini* (Vol. 1, p. 110). *Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası*. https://insure.az/public/storage/files/explanatory_dictionary_of_insurance_terms.pdf
51. Obaidullah M., Shirazi N. (2017). *IRTI Islamic Social Finance Report 2017* (1438h). IRTI. https://www.researchgate.net/profile/Mohammed-Obaidullah/publication/325698377_IRTI_Islamic_Social_Finance_Report_2017/links/5b1ed117a6fdcc69745bf23a/IRTI-Islamic-Social-Finance-Report-2017.pdf
52. Piketty T. (2014). *Capital in the twenty-first century*. The Belknap Press of Harvard University Press.
53. Robani A., Salih K. (2018). Positioning Islamic gift economy for sustainable development at the local level. *Humanities & Social*

- Sciences Reviews, 6(2), 111–120.
<https://doi.org/10.18510/hssr.2018.6214>
54. Selçuk M. (2022). Tarımsal üretimin zekâtı ve Türkiye'nin öşür potansiyeli: Fındık tarımı örneği (Araştırma No. 27). İslam İktisadi Araştırma Merkezi (İKAM).
https://ikam.org.tr/images/sosyal_finans_raporu_7.pdf
 55. Tahiri Jouti A. (2019). An integrated approach for building sustainable Islamic social finance ecosystems. *ISRA International Journal of Islamic Finance*, 11(2), 246–266.
<https://doi.org/10.1108/IJIF-10-2018-0118>
 56. TKBB. (2021). Katılım Bankacılığı Strateji Güncelleme Raporu 2021-2025 (p. 88). TKBB.
https://tkbb.org.tr/Documents/Yonetmelikler/EY_TKBB_Katilim_Bankaciligi_Strateji_Guncelleme_Raporu_2021-2025_Turkce.pdf?v=1
 57. Widiastuti T., Robani A., Sukmaningrum P. S., Mawardi I., Ningsih S., Herianingrum S., & Al-Mustofa M. U. (2022). Integrating sustainable Islamic social finance: An Analytical Network Process using the Benefit Opportunity Cost Risk (ANP BOCR) framework: The case of Indonesia. *PLOS ONE*, 17(5), e0269039.
<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0269039>
 58. Yanpar A. (2021). İslami Finans İlkeler, Araçlar ve Kurumlar (3.). Scala.
 59. Yediylıdız B. (2012). VAKIF. In TDV İslâm Ansiklopedisi (2012th ed.). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/vakif#2>
 60. Swiss Re sigma. Insurance in the emerging markets: overview and prospects for Islamic insurance, No 5/2008. Swiss Reinsurance Company Ltd, Zurich. https://www.swissre.com/dam/jcr:f87c3b6e-2668-4efb-8de7-3f62b81fdad2/sigma5_2008_en.pdf
 61. The United Nations High Commissioner for Refugees. (2023). The Refugee Zakat Fund. <https://zakat.unhcr.org/>.
 62. Global Sadaqah. (2023). (<https://globalsadaqah.com/about-us>).
 63. Tai Luhby, Elizabeth Warren Proposes Wealth Tax on 'Ultra-Millionaires', CNN, (Mar. 1, 2021, 5:26 PM), <https://www.cnn.com/2021/03/01/politics/elizabeth-warren-wealth-tax/index.html>.
 64. Alam N., Gupta L., Shanmugam B. (2017). *Islamic Finance: A Practical Perspective*. (1st ed.) Cham Switzerland: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-66559-7>
 65. Shangugam B; Zahari Z. R (2009). *A Primer on Islamic Finance*. Research Foundation of CFA Institute.

66. CİMA “İslamic Commercial Law” Dr Mohd Daud Bakar, Dr Syed Musa Alhabshi, Effendy Rahaman. London 2011.
67. CİMA “İslamic Banking and Takaful products” Dr Mohd Daud Bakar, Dr Syed Musa Alhabshi, Effendy Rahaman London 2011.
68. CİMA “İslamic Capital Market and Instruments” Dr Mohd Daud Bakar, Dr Syed Musa Alhabshi, Effendy Rahaman CIMA London 2011.
69. CİMA “Accounting for İslamic Financial Institutions” Dr Mohd Daud Bakar, Dr Syed Musa Alhabshi, Effendy Rahaman CIMA London 2011.
70. Islamic Financial Service Industry Stability Report 2019
71. İntroduction to İslamic Banking and Finance Dar Al Sharia and Dubai İslamic Bank. Dubai 2013
72. CİMA, İslamic Finance Glossary of terms and contracts (Arabic-English) London 2011
73. Kabir Hassan, M. Handbook of Islamic Banking / M. Kabir Hassan, Mervyn K. Lewis. – Canberra, 2009. (464 p)
74. Islamic Finance Law: Economics, and Practice made by Mahmoud A. ElGamal, 2015 // Rice University, Houston (45 p)
75. Islamic Finance & Markets 2016 // Law Business Research. 2016. – (P. 59).
76. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2021-ci il üzrə bank icmalı
77. <https://uploads.cbar.az/assets/d4b991271acdec6f7bcc5da31.pdf>
78. Azərbaycan Banklar Assosiasiyasının “Renkinqlər” hesabatı
79. <https://aba.az/banklar/renkinql%99r/>
80. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı kredit təşkilatlarının icmalı
81. <https://www.cbar.az/page-188/credit-institutions>
82. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının “Statistik bülleteni”, 2021.
83. <https://uploads.cbar.az/assets/bb0bef475503c1dc9c538487d.pdf>
84. Bank for international settlements
85. <https://www.bis.org/publ/work779.pdf>
86. Citi GPS: Banks X The New New Banks, March 2019
87. <https://www.citibank.com/commercialbank/insights/assets/docs/2019/Bank-X.pdf>
88. Dünya Bankı “Kredit faiz dərəcələri” hesabatı, 2021
89. <https://data.worldbank.org/indicator/FR.INR.LEND?locations=UA&view=chart>
90. Dünya Bankı “faiz dərəcəsi spredi” hesabatı, 2021

91. <https://data.worldbank.org/indicator/FR.INR.LNDP?locations=AZ-NL-MG&view=chart>
92. Unibank KB ASC-nin “Leobank” ticarət markası
93. <https://leobank.az/>
94. Vüsal Qasımlı: "Azərbaycanda maliyyə texnologiyalarının - finteklərin tətbiqi imkanları genişdir". <https://news.milli.az/economy/829573.html>
95. Azərbaycan Respublikasında fiziki şəxslərin problemli kreditlərinin həlli ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 2019-cu il. Bakı. <https://president.az/articles/32092>
96. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Pul-kredit statistikas, 2021-ci il. Bakı. <https://www.cbar.az/page-42/monetary-indicators#page-2>
97. Azərbaycan Banklar Assosiasiyası. 2021. Bakı. <https://aba.az/banklar/renkinql%c9%99r/>
98. Azərbaycan Banklar Assosiasiyası. 2015-2019-cu illər ərzində görülmüş işlərə dair hesabat. 2020. https://aba.az/wp-content/uploads/2020/07/5-illik-hesabat_doc.pdf
99. Borodo. Determinants of Bank Liquidity: Empirical Evidence from Listed
100. Commercial Banks with SBP, page 48. 2001. <https://core.ac.uk/download/pdf/234647758.pdf>
101. Dash və Kabra, 2010. International Journal of Economics and Financial Issues Vol. 3, No. 4, 2013, pp.852-860 Micro and Macro Determinants of Non-performing Loans. https://www.researchgate.net/publication/286345094_Micro_and_Macro_Determinants_of_Non-performing_Loans
102. European Central Bank. Empirical Determinants of Non-Performing Loans. Financial Stability Review. 2011. https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/fsr/art/ecb.fsrart201112_02.en.pdf?3d6aa38c440c52c52488cf0581fd3842
103. Farooq Ahmad, Nasir Rasool. Determinants of Bank Liquidity: Empirical Evidence from Listed Commercial Banks with SBP. Journal of Economics and Sustainable Development. ISSN 2222-1700 (Paper) ISSN 2222-2855 (Online). Vol.8, No.1, 2017. <https://core.ac.uk/download/pdf/234647758.pdf>
104. Keeton and Morris et al. Does Banking Management Affect Credit Risk? 1987. <https://pdfs.semanticscholar.org/6f22/6690fcf36c0a5acfe3b252c433978b49b8cb.pdf>

105. Klein, 2003. Focus on European Economic Integration, Focus on European Economic Integration page 57.
<https://www.oenb.at/en/Publications/Economics/Focus-on-European-Economic-Integration.html>
106. William R. Keeton və Charles Morris 1987 . Determinants of Non-Performing Loans: The Case of Eurozone page 194-195.
<http://panoeconomicus.org/index.php/jorunal/article/view/72/67>
107. World Bank statistics, Development Indicators. 2021.
<https://data.worldbank.org/indicator/FB.AST.NPER.ZS?view=chart>
108. World Bank statistics 2, Development Indicators. 2021.
109. <https://data.worldbank.org/indicator/FB.AST.NPER.ZS?view=chart>
110. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD>
111. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG>
112. World Bank. Importance of Legal aspects of NPL Resolution. 2018.
<https://pubdocs.worldbank.org/en/538621527523049630/NPL-Conference-Day2-1-Andres-Martinez.pdf>
113. Hausmann et al, 2001. Determinants of non-performing loans.
114. <https://www.inderscienceonline.com/doi/abs/10.1504/IJCEE.2015.066207>
<https://poseidon01.ssrn.com/delivery.php?ID=673064096005020118026017111102024100001024071012061053073118024088121001070114096091011099101107042108110072125030064104086098031034078007004001096002019107109120059039091021127004103106006115101065110003018096075008021103094115097126077099115004067&EXT=pdf&INDEX=TRUE>